

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

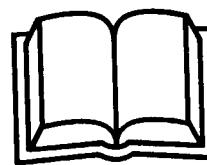
Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐՏԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՐՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶԱՂԱՔԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄՔՈՆ

Վ. Հ. ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 -1920 ԹԹ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՉԵՌՆԱՐԿ ԲՈՒՀԵՐԻ ՀԱՍՏԱ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2011

Հաստատված է ՀՀ Կորուրյան և գիտուրյան նախարարության կողմից որպես ուսումնական ձեռնարկ՝ ՀՀ բուների ոչ մասմագիտական ֆակուլտետների համար (ՀՀ Կ և Գ նախարարի հրաման N 846 - ԱՀ 19.07.2011 թ.)

Հրատարակության են երաշխավորել ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի խորհուրդը, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանի գիտական խորհուրդը,

Պատ. Խմբագիր՝

պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր՝ Է. Գ. Սիմասյան

Վիրարյան Վ. Հ.

Վ 680 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.: Ուսումնական ձեռնարկ՝ ՀՀ բուների ոչ մասմագիտական ֆակուլտետների համար / Վ. Հ. Վիրարյան, ՀՀ ԿԳՆ ՀՊԸՀ. - Եր.: ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011. -204 էջ:

Ուսումնական ձեռնարկում վերլուծվել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման և պատմականական զարգացման հիմնահարցերը, որոնք արդիական են և լիովին համահուն ներկայում ընթացող պետարակական գործընթացներին:

Ուսումնական ձեռնարկը նախատեսված է ուսանողների, մագիստրանտների և պատմաբանների, ինչպես նաև հայոց պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 941 (479.25) (075.8)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց73

ISBN 978-5-8084-1499-0

© Վիրարյան Վահիկ, 2011
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Նորագույն ժամանակների հայկական պետությունը՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, ձևավորվել է արտասովոր ծանր պայմաններում՝ պատմական Հայաստանի մի փոքրիկ հողակտորի վրա՝ չորս կողմից բուրք-թաթարական նոլեռանդ զանգվածով շրջապատված, անգամ այդ վիճակում հանգրվանելով 300 հազար գաղթականների, փորձելով վճռականորեն հաղթահարել համբանուր քայրայման գործընթացները՝ դժնակ սովոր և աղքատությունը՝ կերտելով հայոց պետականության շենքը: Այդ բարդ և հակասություններով լի իրավիճակում էլ կազմավորվեց և փորձեց արդյունավետ գործել ՀՀ անդրանիկ կառավարությունը, որն ստեղծվել էր Վրաստանի մայրաքաղաքում՝ Թիֆլիսում, և որի անդամները հուլիսի երկրորդ կեսին ժամանեցին հայրենիք՝ ճեղմանուխ լինելով հայ ժողովրդի առաջ ծառացած դժվարին և բազմաբնույթ խնդիրների լուծմանը:

Մեծ ջանքերի գնով ձևավորվեցին պետական իշխանության մարմինները՝ կառավարությունը, խորհրդարանը, դատարանները, տեղական ինքնավարության մարմինները (գեմսավոնները), բանակը, դիվանագիտական կապերը, պետականության խորհրդանշները, ինչպես նաև ցայսօր մասնագետների ուշադրությունից լիովին Վրիպաված ամեն մի պետականության կայացման տեսանկյունից անհրաժեշտ անվտանգության հանակարգի մարմինները՝ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտարի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը՝ ասել է թե՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային կառուցվածքները և այլն:

Պետական կառուցվածքի տեսակետից Հայաստանի Հանրապետությունը պաղամենտական ժողովրդավարական հանրապետություն էր, և արդեն 1919 թ. կեսերին կազմակերպված պետություն էր, խորհրդարանական հանրապետություն, որտեղ առկա էին պետությունը և այլն:

Բյանը բնորոշ մի շաբք բնութագրիչ հատկանիշներ՝ բազմակուսական բաղաքական համակարգ, խոսքի և մամուլի ազատուրյան հանրահավաքների, ցույցերի, գործադուլների անցկացման իրավունքներ և այլն:

Հայաստանի Հանրապետությունը կազմակերպված պետքուն էր ոչ միայն իշխանության կառույցների, այլև միջազգային իրավունքի տեսակետից: ՀՀ-ն ճանաչում էին աշխարհի 30-ից ավելի պետություններ, այդ թվում նաև՝ մեծ տերությունները: Սակայն տեղին է միաժամանակ նշել, որ այդուհանդերձ Հայաստանի Հանրապետությունը գործնականում դեյուրէ ըստ եռթյան ճանաչվածք: ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից մեկը հնարավորինս բարիդրացիական հարաբերությունների հատումն էր Հայաստանի Հանրապետության անմիջական հարևանների՝ Վրաստանի և Աղրբեջանի հետ, որոնք, սակայն, բոլոր վիճ էլ հարք չընթացան՝ ուղեկցվելով լարված դիվանագիտական ու ուղագմաքաղաքական հակամարտությամբ: 1918 թ. դեկտեմբերին առ ունեցավ Վրաց-հայական ռազմական տիհած և անցանկալի առ ճակատում՝ երկշարաբյա կարճատև պատերազմ: Շատ ավելի բարձր էին հարաբերությունները Առաջին աշխարհամարտում պարտված Ծովորքիայի և Աղրբեջանի հետ, որոնք հավակնություններ ունեին հայկական տարածքների, մասնավորապես՝ Ղարաբաղ-Զանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ, և որոնք շարունակական ընդհարությունը ու բուրք-բաթարական խոռվություններ էին կազմակերպում Հայաստանի դեմ նրա տարածքի տարբեր մասերում՝ Զանգիրասարու և Վեղիբասարում, Զոդ-Քասարգեչարի, Նախիջևանի շրջանում, Կարսի մարզի Արդահանի և Աղրաբայի շրջաններում և այլուր: Եղ Օսմանյան Ծովորքիայի, և Աղրբեջանի նպատակն էր խորտակել Հայաստանի Հանրապետությունը՝ սպառնալով նրա տարածքային ամբողջականությանը և վերջին հաշվով ավազակարարո նպատակային ունենալով՝ յուրացնել բուն հայկական տարածքները:

Հայկական հարցի արմատական և վերջնական հանգուցալուծումը ՀՀ արտաքին քաղաքականության զիսավոր ռազմավարական ուղղությունն էր: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը եռլույ էր տածում, որ Առաջին աշխարհամարտում ծանր և աննկարգրելի արհավիրքներ ապրած հայ ժողովուրդը Անտանտի տերու-

թյունների օգնությամբ պարտված Օսմանյան Ծովորքիայից հետ կստանա Արևմտյան Հայաստանը և այն միավորելով Հայաստանի Հանրապետությանը՝ կստեղծվի Ազատ, Սիացյալ և Անկախ Հայաստան, ու դրանով իսկ արդարացի լուծում կստանա Հայկական հարցը:

Սկզբում գործերը կարծես թե բարեհաջող էին ընթանում: Արևմտություն՝ Եվրոպայում, ակտիվ գործում էին հայկական երկու պատվիրակությունները (Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացնող Ավետիս Անդրեյանի և Արևմտահայաստանը ներկայացնող Պողոս Նուրբար Փաշայի), և կարծես թե, լուծվում էր Հայաստանի մանդատի (հովանավորության) խնդիրը, 1920 թ. ապրիլին Սան-Ռեմոյում կազմվեց Ծովորքիայի հետ կնքվելիք ապագա պայմանագրի նախագիծը, իսկ օգոստոսի 10-ին Սկրում ստորագրվեց մի պայմանագիր, որով ՀՀ-ին էին միացվելու Արևմտահայաստանի 4 նահանգները ամբողջությամբ կամ մասամբ, կախված Վլույր Վիլսոնի իրավաբար վճռի հետ, որը կայացվեց արդեն 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին, որից հետո գործնական առումով որոշակի դարձավ շուրջ 90 հազար քառ.կմ տարածքի մասին հիմնադրույթը, սակայն այդ պայմանագիրը գործնականում մնաց թղթի վրա և այդպես էլ չկենսագործվեց աշխարհաքաղաքական անցանկալի գործընթացների հետևանքով, որի պատճառով Հայաստանը և հայ ժողովոյի պատմաքաղաքական շահերը ինչպես Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակ (1878 թ.), այնպես էլ այդ պատմական ժամանակաշրջանում ստորադասվեցին մեծ տերությունների խորքային ռազմաքաղաքական հետաքրքրություններին ու եսամոլական շահերին:

Աղրբեջանը հավակնություններ ուներ ոչ միայն Արցախի և Զանգեզուրի, այլև Շարուր-Նախիջևանի և անգամ Սևանա լճի ավագանի արևելյան և հյուսիսարևելյան շրջանների նկատմամբ: Այս խնդրում երկողիմի, աղրբեջանամետ քաղաքականություն էր վարում Անդրկովկասում գտնվող անզիխական գորքերի հրամանատարությունը և բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունը: Անզիխայի միջամտությամբ էր, որ կասեցվեց Անդրանիկի գորախսնի առաջխաղացումը դեպի Շուշի: Նոյն Անզիխայի գիտությամբ էր, որ 1919 թ. սկզբներից Աղրբեջանը ջանում էր Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Աղրբեջանին: Սակայն արցախահայությունը

երբեւ իրապես չի ճանաչել Աղրբեջանի իշխանությունը՝ շարժակաբար ընդգելով Աղրբեջանի կողմից իրեն պարտադրվող լծիմ, որի ընթացքում էր փոփոխակի հաջողություններով, չնայած 1919 թ. օգոստոսի 22-ին կտրուկ վրիպում բռույլ տրվեց և ռազմաքաղաքական սայրարման հետևանքով Արցախի հայությունը համաձայնվեց ժամանակագործապես Ենթարկվել Աղրբեջանի իշխանություններին, բայց շատ չանցած հպատակվեց: Դրույթունը կտրուկ փոխվեց 1920 թ. ապրիլի Վերջերին, երբ Աղրբեջանը խորհրդայնացվեց: Տեղի հայությունը կուլ գնաց բոլշևիկյան կարգախոսներին, և Ղարաբաղը խորհրդայնացվեց: Իսկ արդեն ավելի ուշ՝ 1921 թ. հուլիսի 5-ին, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ, Ի. Ստալինի ճնշման ներքո, հայկական Ղարաբաղը բռնակցվեց Աղրբեջանին, կոպտորեն խախտելով նախորդ օրը՝ դեռ 1921 թ. հուլիսի 4-ին կայսցրած վճիռը հօգուտ այն բանի, որ Ղարաբաղ-Արցախը մտնի Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ, կոպտորեն նենազափոխելով ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինյան-բոլշևիկյան գաղափարադրույթի բուն բավանդակությունը և եռությունը, ինչին կատեգորիկ դեռ արտահայտվեց նաև խորհրդային ականավոր պետարարաքական գործիչ Աղեքսանդր Մյասնիկյանը, որն այդ ժամանակ ստանձնել էր Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական-քաղաքական դեկավարությունը:

Բոլորովին այլ ընթացք ստացան դեպքերն ու իրադարձությունները Զանգեզուրում: Սյունիքի հայությունը շուրջ երեք տարի ազատագրական պայքար մղեց բուրք-քարարական հրոսակների դեմ, և նրա պայքարը պսակվեց հաղթանակով: 1921 թ. հուլիսին Զանգեզուրը միավորվեց Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության հետ: Արցախը և Սյունիքը սակայն տարբեր ճակատագրերի արժանացան: Սյունիքը Հայաստանին միավորվելու հարցում վճռորոշ դեր խաղացին Կապար-Գոռիի (Կապան, Գենվազ, Գոռիքանի) հայության ազատատենչ ոգին, ինչպես նաև Անդրանիկի, Արսեն Չահմագյանի ու, հատկապես, Գարեգին Նժդեհի գործադրած Վիթխարի, անկոտրում և ոգեշունչ երրուսականությամբ լի ջանքերը: Այն Սյունիքի, և, անշուշտ, Հայոց պատմության ուսանելի պատմադասերից է, պատգամ, որ ազատությունը և անկախությունը «նվեր» չեն ստանում, այլ նվաճում են համառ պայքարում:

ՀՀ պատմության հակասական էջերից է 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը: Սա իր բնույթով և էությամբ ներքին քաղաքացիական կոիկ էր, որը «հրահրվեց» դրախ՝ բոլշևիկյան քարոզության ազդեցությամբ և ծանր հետևանքներ ունեցավ: Բոլշևիկները համարվում էին Հայաստանի Հանրապետության դաշնակցական կառավարության և Հայաստանի անկախության ամենաանհաջող ներքին հակառակորդները, որոնք չարդարացված հաշվարկներ ունեին՝ կապված բոլշևիկյան Ռուսաստանի հնարավոր ռազմաքաղաքական միջամտության հետ տարածաշրջանի և մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության գործերին՝ խորապես չըմբոնելով առկա ռազմաքաղաքական բարդույթները և խորանուի չինելով համաշխարհային եղանակի հորձանուտների, ասել է քե դրանցով պայմանավորված քենալա-բոլշևիկյան հարաբերությունների և գործնական համագործակցության մուր ծալքերի մեջ: Չնայած հայ բոլշևիկները Հայաստանում շատ փոքրարիկ էին (ընդամենը 5 - 6 հարյուր բոլշևիկ) և գործնականում Ռուսաստանի իրենց հայ գործընկերների բույլ նմանակում էին և առանձնապես հեղինակություն չունեին, և շատ հարցերում անտաղանդ և ծույլ, նորովի մտածողության տարրերին անընկալունակ «աղոներիկների» տպավորություն էին բողնում, սակայն հույսը դնելով դրսի աջակցության 11-րդ կարմիր բանակի օգնության վրա, որոշակի առումով գնացին արկածախնդրության՝ իրենց գործողությունները կառուցելով պահի անսրափ և անհեռանկարային ռազմաքաղաքական հաշվարկների վրա, չնայած այս հանգամանքը վերջ չի դնում բոլոր տեսակի հարցականներին, և ինչոր տեղ կարելի է հարկ եղած պարագայում փորձել ավելի լիարժեքություն բացահայտել հայ բոլշևիկների խորքային պատճառաբանվածությունները կամ այսպես ասած «մոտիվացիաները» և քաղաքական հաշվարկներն այդ խնդրում: Այդուհանդերձ, հայաստանյան բոլշևիկների հաշվարկները չարդարացան, և այդ պահի տեսանկյունից ակնկալիոր աջակցությունը մուսկովյան բոլշևիկներից ի շիբ դուրս եկավ, և 1920 թ. մայիսի 5-ին իշխանության դեկը ստանձնած ՀՅԴ բյուրո-կառավարությունը, համախմբելով ջանքերը, ինչպես նաև ստանալով Անտանտի երկրների ոգևորիչ քաջակերանքը՝ ամեն գնով խեղին բոլշևիզմը Հայաստանում, կարողացավ կարճ ժամանակաընթացքում խնամքով և զերմեռանդրությամբ ճնշել բոլշևիկյան

խոռվորթյունը՝ արժանանալով մեծ տերությունների խրախուսանքին, «պիոներավարի», մշտապես պատրաստակամությամբ զեկուցելով Վերջիններիս բոլշևիկյան խոռվորթյան լիկվիդացման մասին։ Այսուամենայնիվ, այդ «խոռվորթյուն-ապատամբությունը» բարոյաքաղաքական անցանկանալի բացասական հետևանքներ ունեցավ։ Ամենից առաջ հայկական բանակում բոլշևիկյան խմորումները և հուսալքորթյունը խորացան, դասալքորթյունը և անկազմակերպվածորթյունը զանգվածային բնույթ ընդունեցին, բոլացավ նրա մարտական ոգին, գործադրվեցին բոնորթյուններ, եայ ազգը ինչ-որ շափով ներքնապես պառակտվեց ու կազմալուծվեց, գործնականութարոյալքվեց, ոգու խիստ անկում ունեցավ և այլն։ Դա նաև բացահայտեց իշխանությունների ոչ ճկունությունը, որոնք չըմբռնեցին ներքաղաքական ճգնաժամի ստեղծման խորքային պատճառահետևանքային ծալքերի մեջ խորացման անհրաժեշտությունը, և չենք կարող ասել, որ տվյալ իրավիճակում նրանք գտան այդ իրավիճակից դուրս գալու առավել նպատակահարմար տարրերակը, կամ գունե ապագայի համար ճիշտ դասեր քաղեցին։

Հենց այդ առումով էլ առ այսօր վիճարկելի են համարվում այն հարցերը, թե ինչ կլիներ, եթե Հայաստանի Հանրապետությունը 1920 թ. մայիսին ընդուներ խորհրդային կարգեր, կունենա՞ր արդյոք ավելի մեծ տարածք, քան ՀՀ ներկայիս սահմաններն են, քանզի արդեն 1920 թ. սկզբներին դենիկինյան գորքերի ջախջախումը և Կարմիր բանակի սրբնարաց մուտքը Հյուսիսային Կովկաս ու Անդրկովկաս, Փաստորն, կանխորշեցին տարածաշրջանի հետագա ճակատագրը։

Այդ ժամանակաշրջանում ուսւ - քուրքական հարաբերությունների պարագրան այն էր, որ մինչ այդ ավանդաբար իրար հակառակորդ ու քշնամի Թուրքիան ու Ռուսաստանը ժամանակավորապես ներդաշնակեցրին իրենց ռազմաքաղաքական շահերը, Անտանտի, իսկ ճևականորեն՝ այսպես կոչված, Արևմուտքի իմայերիալիզմի դեմ մղվող պայքարում նրանց շահերը համընկան, դարձնելով վերջիններիս «քնական դաշնակիցներ», իսկ փոքր և անզոր Հայաստանը, որը ճգտում էր Անտանտի օգնությամբ լուծել իր ազգային-տարածքային հիմնախնդիրները, հայտարարվեց «Անտանտի՝ իմայիլիզմի գործակալ»։ Բացի այդ, խորհրդային Ռուսաստանը,

առաջնորդվելով համաշխարհային հեղափոխության կարգախոսներով, ինչը իրավես այլ նպատակադրումների իրազործման տեսանկյունից ընդամենը հարմար քողածածկույթ էր, նպատակ էր հետապնդում կապվել Թուրքիայի հետ և վերջինիս միջոցով Արևելքի մուտքամանական աշխարհում տարածել հեղափոխության և կոմունիզմի գաղափարները։ Բնականաբար, Հայաստանը, հայտնվելով Ռուսաստանի և Թուրքիայի արանքում, որպես խոչընդոտ, պետք է վերացվեր։ Ահա այս իիմքի վրա խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ, բացահայտ քողածությամբ և համաձայնությամբ։ Ինչը մեծ քաղաքականության մեջ սովորական երևոյթ է, 1920 թ. սեպտեմբերին քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա։ Հայաստանի Հանրապետությունը ընդամենը երկու ամիս կարողացավ դիմադրել. ի վերջո կրեց շատ ծանր պարտություն և հայտնվեց փակողում։

Հայկական բանակի պարտությունը երկրում քաղաքական ճգնաժամ առաջ բերեց։ Թուրքական մահարեր սպառնալիքի պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը հարկադրված կորցրեց իր անկախությունը և խորհրդայնացավ։ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը ճակատագրական օր է հայ ժողովրդի պատմության մեջ, քանզի այդ օրն է համարվում Առաջին Հանրապետության անկախության կորստի օրը՝ և միաժամանակ այդ նույն օրը ստորագրվեց Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը, որով Հայաստանի Հանրապետության տարածքների նշանակալից մասը բռնակցվեց Թուրքիային։ Այնուամենայնիվ, հետևությունը միանշանակ է. ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը այլընտրանք չուներ։

Մաս առաջին

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՉԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ
ԸՆԹԱՑԱԾ ՊԱՏՄԱՔԱԶԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ
1918 - 1920 ԹԹ.

ԹԵՍԱ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ ԵՎ ՀՀ ԾՆՈՒՆԴԸ

1917 թ. դեկտեմբերին Բրեստ-Լիտովսկում ընթացած բանակցությունների հետևանքով (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Ֆրանսիա, Բուլղարիա և Խորհրդային Ռուսաստան) 1918 թ. սկզբներին ուղղաքաղաքական իրավիճակը Անդրկովկասի շորջ արմատական փոփոխություններ կրեց: Բանակցությունների ընթացքում արձարձվեց հայկական տարածքների հարցը, որը Գերմանիայի և Օսմանյան Թուրքիայի կտրուկ դիրքորոշման հետևանքով հայտնվեց փակուդում, ավելին, բուրքական կողմը բացառեց հայկական հարցի գոյությունն առհասարակ՝ Արևմտահայաստանի տարածքը համարելով Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներ: Այն բանից հետո, երբ գերմանական նոր հարձակումը ծանր իրավիճակի մեջ դրեց Խորհրդային Ռուսաստանին, վերջինիս կառավարությունը հարկադրված եղավ 1918 թ. մարտի 3-ին ընդունել Քառյակ միության ներկայացրած բոլոր պահանջները, ինչի արդյունքում Օսմանյան Թուրքիային էին հանձնվում Արևմտյան Հայաստանը և Կարսի մարզը: Դա պարզապես խրանեց բուրքական ազգեսիան: Անդրկովկասյան Սեյմի փորձը Տրապիզոնում 1918 թ. փետրվարին սկսված բանակցությունների ընթացքում չճանաչելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, ծախողվեց: Թուրքական կողմի պարտադրանքով Անդրկովկասի կառավարությունը ոչ միայն ընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, այլև վրաց մենշևիկների պնդմամբ ընդառաջ գնաց Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման և այն

անկախ պետություն հռչակելու քուրքական կողմի պահանջմանամբ հարկ է նշել, որ սկզբնական շրջանում վրացական ուղարքական կողմը պատրաստակամություն դրսորեց հակահրաժարական գործերին և այդ ուղղությամբ որոշ քայլեր կատարվեցին: Սակայն քուրքական գորամասերի հետ առաջին լուրջ բախումներից հետո, վրացական կողմը տագնապելով հնարավոր քաղումներից, նախընտրեց միայնակ լուծել իր խնդիրները, աշխարհաբարձրական դաշտում որոնելու նոր դաշնակիցներ, ինչը էապես նպաստեց քուրքական ազրեսիայի սանձազերծմանը Անդրկովկան ուղղությամբ՝ դեպի նավթառատ Բաքու: Երգնկայի զինադադարի հետո քուրքական հրամանատարությունը գորքեր էր կենտրոնացրել նոր հարձակում սկսելու համար: Թուրքական ներխուժումը Անդրկովկաս դարձավ օրակարգային խնդիր: Առավել ծանր կացություն ստեղծվեց հայության համար, որին էապես նպաստեց վրաց և մահմեղական ազգային խորհուրդների դիրքորոշումը, որոնք ուղարքաբարձրական այդ ծանրազույն կացությունում, ընդառաջ գնալով քուրքական կողմի պահանջներին, ընդունեցին Անդրկովկասը Ռուսաստանից անկախ հռչակելու մասին որոշում: Իսկ արդեն 1918 թ. ապրիլի 9-ին վրաց մենշևիկների և մահմեղականների ճշշման տակ Անդրկովկասյան Սեյմը հայտարարեց Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման և երկրամասի անկախության մասին: Ստեղծվեց Անդրկովկասի դեմոկրատական ֆեդերատիվ հանրապետությունը:

Թուրքական գորաբանակները 1918 թ. սկզբներին ներխուժեցին Անդրկովկաս: Անդրկովկասի անկախության լուրջ խթանեց քուրքական ազրեսիան: Այդ ընթացքում արդեն հայկական գորամասերը 1918 թ. մարտին բողել էին նաև Սարիղամիշը և ամրապնդվել Կարսում: Թուրքիայի Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը պահանջեց անհապաղ դատարկել անառիկ Կարսի ամրոցը: Անսալու այդ պահանջին՝ Անդրկովկասյան նոր կառավարության նախագահ Ակակի Չիսենկելին կարգադրեց գորքերի հրամանատարությանը հանձնել ուղարքաբարձրական առումով մեծ կարևորություն ունեցող Կարս քաղաքը և համանուն ամրոցը: Դրան հակադրվում է հայկական առաջին կորպուսի հրամանատար գեներալ-մայոր Թովման Նազարբեկյանը, ով այդ ժամանակ ստանձնել էր նաև ուղարքակատի հրամանատարությունը՝ գտնելով, որ Կարսը քուրքական

ներխուժմանը դիմագրավելու լավ հնարավորություններ ունի: Սակայն վրացական իշխանությունների խարդավանքները կատարեցին իրենց դերը. 1918 թ. ապրիլին Ա. Չիսենկելին նոր հրաման արձակեց Կարսը քուրքերին անհապաղ հանձնելու մասին՝ միաժամանակ ձգտելով ամեն կերպ Վրաստանի սեփականություն դարձնել Բաքում նավահանգիստ-քաղաքը: Ի վերջո, Չիսենկելու պարտվողական բնույթի կարգադրության և վրաց գեներալ Ի. Օղիշելիձեի դավաճանական դիրքորոշման հետևանքով գենքի և զինամքերի, և առհասարակ հրազենի առումով քավականաշափ հազեցած Կարսն ընկապ քուրքերի ձեռքը: Հայ ժողովրդի համար այդ ճակատագրական օրերին Անդրկովկասի անկախությամբ առաջ բերված հարցերը քննարկվեցին Թիֆլիսում կայացած Հայոց Ազգային ժողովի արտակարգ նիստում: Սակայն էական արդյունքների չհասան: 1918 թ. ապրիլի 9-ին անկախ հռչակված Անդրկովկասի անկախ դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետությունը ապրիլի 30-ին ճանաչվեց Թուրքիայի կողմից, քանի որ դա համապատասխանում էր նրա շահերին: 1918 թ. ապրիլի 12-ին Սեյմի նիստում Անդրկովկասի նոր կառավարության նախարարներ Ա. Սահակյանը, Հ. Զաջագնունին և Ալ. Խատիսյանը քողործեցին Կարսի հանձննան դեմ, սակայն արդյունքի չհասան: Թուրքիան առաջարկեց նոր բանակցություններ սկսել Բաքում: Սակայն զուգահեռաբար շարունակվեց ազրեսիան: Մայիսի 15-ին քուրքերը հետևանային զնդակոծումով հանկարծակի հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա, որի բերդապահ գորքի թիվն անցնում էր 8 հազարի, կար նաև 100 գնդացիր և 134 հրանոք: Զնայած ցույց տված դիմադրությանը՝ քաղաքի պաշտպանները Անդրկովկասյան հանրապետության կառավարության կարգադրությամբ այն բողեցին քուրքերին:

Մայիսի 19-ին սկսվեց քուրքական գորամասերի առաջխաղացումը դեպի Սարդարապատ-Երևան: Թուրքական 5-րդ դիվիզիան ներխուժեց Սուրմալու: Միաժամանակ էվակուացվեց Սուրմալու գավառը, որի մասին Բրեստ-Լիտովսկում խոսք անգամ չէր եղել. Անդրկովկասյան ժողովուրդների ու նրանց դեկապարությունների ոչ փոխհամաձայնեցված գործորությունները, համատեղ պայքարի դաշտի բացակայությունը, ինչպես նաև վրացական և ազերիների կովկասյան քարարների, իշխանությունների նենգամիտ ու բացա-

հայտ հակահայկական դիրքորոշումը խթանեցին բուրքերին էլ առ ի զորեղացնելու իրենց նկրտումները հատկապես Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ: Թուրքական հրամանատարության նարտակն էր Կարակալայի և Մարգարայի կամուրջներով դուրս գտներևանյան զորախմբի թիկունքը: Որոշակի դիմադրությունից հետագական զորամասերը նահանջեցին դեպի Խօդիր և հաջորդ օր միացան Սարդարապատի ջոկատին: Թուրքերը երկու ուղղություններով առաջ շարժվեցին, և Հայկական ազգային զորամասերը անկարող եղան լուրջ դիմադրություն ցույց տալու: Հայ ժողովուրդ կանգնեց ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առաջ: Թուրքական զորքերի մի զորախումք շարժվեց դեպի Արարատյան դաշտ՝ Երևան գրավելու, իսկ մյուսը՝ դեպի Համամլու (Սահիտակ): Մեծ Ղարաբիլսա (Վանաձոր), ուսումնական վերջնակետ ունենալով Թիֆլիսն ու առաջին եերքին Բաքուն, որտեղ դեռ 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին հաստատվել էին խորհրդային կարգեր: Ի վերջո, մայիսի 21-ին բռնքական զորախումքը գրավեց Սարդարապատ գյուղն ու կայարարի Սակավարիկ հայկական ջոկատները անկարող եղան կասեցներ թշնամուն: Արարատյան դաշտի խաղաղ հայ բնակչությունը կանչնեց ֆիզիկական ոչնչացման իրական վտանգի առաջ: Հայ ժողովուրդը ազգային-ազատագրական պատերազմի ելավ, ուր վճռվելու եր նրա ապրել-չապրելու հարցը: Մայիսի 22-ին սկսվեց Սարդարապատի եերոսական ճակատամարտաշարքը: Թուրքերին դիմագրավելու համար հայկական զինված ուժերի վերաբաժնում կատարվեց: Կազմակերպվեց Երևանյան զորախումքը, որի հրամանատարն էր գեներալ Մովսես Սիլիկյանը, որի հրամանատարական կետը գտնվում էր Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի շենքում: Երևանյան զորախումքի կազմում կար շուրջ 10 հազար կռվող, որից Սարդարապատի ուղղությամբ մարտնչում էր 3,5 հազարը: Երկարգծի երկայնքով հարձակվող թշնամին ուներ 6 հազար հոգի կամոնավոր զորք և 1500 քրդական հեծելազոր: Առաջին բրիգադի հրամանատարն էր զնդապետ Մորելլ, սակայն նրան փոխարինում էր փոխգնդապետ Միհիթրյանը, իսկ երկրորդ բրիգադի հրամանատարն էր կապիտան Ալեքսանդր Շնեուրը: Դաստամատ Կանայանը (նշանավոր Դրոն) գլխավորեց Բաշ-Ապարանի պաշտպանությունը. թուրքական 9-րդ դիվիզիայի ազրեսիայի դեմ անհրաժեշտ

ուազմաքաղաքական ձեռնարկումներ իրականացվեցին նաև Կողքի և հզիկի ուղղությամբ, իսկ 3-րդ հետևակային բրիգադը զնդապետ Բաղրամյանի գլխավորությամբ պաշտպանողական դիրքեր գրավեց Նախիջևան-Շարուրի ուղղությամբ: Սարդարապատի զորամիավորնան հրամանատարը զնդապետ Դանիել քեկ Փիրումյանն էր, որի հորեղբորորդին՝ զնդապետ Պավել Բեկ-Փիրումյանը հայկական հետևակային 5-րդ նշանավոր զնդի և կամավորական աշխարհազորային ջոկատների հրամանատարն էր, որը մեծավասամբ բաղկացած էր արցախահայ զինվորներից, որոնց Կիլիկիայի ապագա կարողիկոս, արքայիսկոպոս Գարեգին Հռվիսփյանը մկրտել էր որպես «Մահապարտների գումար» անունով: Դանց թվում էին նաև Թոուցիկ Հռվիսփի և Պանդուխտի շուրջ հազար հոգուց բաղկացած հեծյալները: Գնդապետ Վ. Պերեկրեստովը դեկավարեց պարտիզանական հետևակային գումարը, իսկ իգորյան հետևակային և գերյունյան հեծյալ զնդերը՝ Սալիբեկյանը: Հայոց ազատամարտի ոգեդեն կազմակերպիչը և հիրավի մեծ ժողովրդականություն վայելող առաջնորդը Արամ Մանուկյանն էր՝ Վանի 1915 թ. մայիսյան եերոսական ինքնապաշտպանության ոգին ու սիրտը, որին դեռ երկու ամիս առաջ, մարտի 24-ին Երևանի Ազգային Խորհուրդը օժտել էր «Պիկտատորի» իրավունքներով: Հենց նրա հմուտ և ճկուն դեկավարության շնորհիվ Սարդարապատում տեղակայված հայկական զորքերը ժամանակին ապահովեցին գենք-զինամթերքով, սննդեղենով, ջրի անհրաժեշտ պաշարներով և Ա. Մանուկյանի կոչով բազմաթիվ կամավոր-աշխարհազորայիններ շտապեցին կենաց ու մահու կովի՝ Սարդարապատ:

Սարդարապատի ճակատամարտի ուազմաքարական պլանը մշակվել էր Առանձին հայկական կորպուսի երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մովսես Սիլիկյանի և շտարի պետ Ալեքսանդր Վերիլյանի կողմից: Հայ ժողովուրդն ազգային-ազատագրական պայքարի ելավ, ուր զործնականում վճռվելու էր նրա լինել-շինելու հարցը: Գնդապետ Դանիել քեկ-Փիրումյանի հրամանատարությամբ գործող Սարդարապատի զորաջոկատը 1918 թ. մայիսի 22-ին հարձակման անցավ Քյորփալու (Արշալույ), Դուրուուլու (Արմավիր) գյուղերի բնագծերից: Նրանք հուժկու ու վճռական զրոհով ոչնչացրին թուրքական ուժերը և նոյն օրը հետ վերցրին անարգ

թշնամու կողմից մեկ օր առաջ գրաված Սարդարապատը: Թուրք կան զինուժը հարկադրված նահանջեց, տալով զգալի կորուսներ սակայն օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայկական զորքներն չեն հետապնդում, դիրքեր գրավեց Արաքս կայարանի և բավարևմտյան բարձունքների շրջանում և ակտիվ պաշտպանության անցավ: Թուրքական երամանատարությունը վերստին փորձեց վերականգնել ուժերի ցանկալի հավասարակշռությունը, և այնպատակով որոշելով ուժեղացնել Սարդարապատի մոտ գտնվող զորախմբավորումը, այդ խնդրի հրականացման համար օգնության ուղարկեց 5-րդ դիվիզիայի մի շարք զորամասեր: Սակայն ակնկալ վող ռազմաքաղաքական արդյունքը թուրքական երամանատարությունը չստացավ, քանզի հայկական զորութին հաջողվեց նրանց եռ շպրտել: Մի քանի օրվա արյունահեռ մարտերից հետո թուրքական ավելի քան 15 հազարանոց զորքը ջախջախվեց և նահանջեց դեպ Գյումրի: Մայիսի 22-26-ին Սարդարապատի մոտ թուրքերը կորցրի 3500 մարդ:

Քաղաքական համոզմունքները դրվեցին մի կողմ, ժողովուրդը ոտքի ելավ հանուն հայրենիքի, և անարգ թշնամին կասեցվեց: Հաղթանակի առթիվ կարողիկոս Գևորգ V Էջմիածնում հանդիսավոր պատարագ մատուցեց: Դա երավի հայերի Հայրենական մեծ պատերազմն էր, գոյության դաժան կոփվը նենց և դարավոր ոսոյի դեմ, որին մասնակցեցին զինվորականությունը, զյուղացիությունը, բանվորները, արեստավորները, եղանքորականությունը, մտավորականությունը:

Սարդարապատը վերագրավելուց և համալրում ստանալուց հետո մշակվեց թուրքական զորքերի շրջափակման և ջախջախման ռազմավարական պլան: Փոխզննապետ Կարապետ Հասան Փաշայանի հրամանատարությամբ ստեղծվեց հարվածային խումբ: Դրայի 6 հազարանոց ստորաբաժնումը 1918 թ. մայիսի 23-ին մոտեցավ Ապարանի մատուցներին, վճռականությամբ լի՛ ոչ միայն դիմագրավելու թուրքերին, այլև հնարավորության դեպքում՝ անհրաժեշտ արժանի հակահարված տալու: Մայիսի 24-ին հայկական զորամասը, ծանր մարտերից հետո, կանգնեցրեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը: Այս դժվարին պահին հայկական զորքերի հետ կողը-կողը կռվում էր Զիանզիր աղայի հրամանատարությամբ

գործող եղյիների 1500 հոգանոց աշխարհազորայինների ջոկատը: Դժվարին մարտերից հետո՝ մայիսի 28-29-ին, Բաշ-Ապարանում զիխովին ջախջախավեցին հակառակորդի երկու գունդ և ոչնչացվեց ծանր հրետանին: Դրոյի հնուս գործողություններին թուրքական երամանատարությունը իրական ոչինչ չկարողացավ հակառել: Հաղթանակներն այնքան տպավորիչ են, որ հայկական հրամանատարությունը ի դեմս գեներալ Մ. Սիլիկյանի, առաջարկում էր սրբներ հարձակումով գրավել և ազատագրել Ալեքսանդրապոլը և Կարսը, որի խնդրում սակայն կուսակցական-քաղաքական դեկավարությունը, մեղմ ասած, վճռականություն շղրսելուն, հապաղեց և ամենին էլ չի բացառվում՝ կորցրեց հնարավոր հարմար ռազմավարական պահը:

Երևանի Ազգային Խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանը հեռագրեց գեներալ Մովսես Սիլիկյանին. «Քոյորը զենքը ձեռքին շտապում են Ղարաբիլսա, այնտեղից առաջ: Զոկատները գնում են երկար ժամանակի համար վերցված իրենց պարենով: Ոգևորությունն աննախաղեալ է»: Մայիսի 24-28-ը ընկած ժամանակահատվածում ահեղ մարտեր տեղի ունեցան Ղարաբիլսայի (Կիրովական) մոտ: Այդ մարտերին մասնակցեցին հայկական չորս գունդ, հավաքական հեծյալ զոկատը և բնակչությունից կազմված աշխարհազորայինները: Նրանք ունեին մոտ 7000 զինվոր, 10 հրանոր, 20 գնդացիր: Սակայն դա կանոնավոր բանակ չէր, իսկ այլբնտրանք չկար և այն հարկադրված էր մարտնչել թուրքական 10 հազարանոց կանոնավոր զորքի դեմ: Մարտական սխրանքի աննման օրինակներ ցույց տվեցին գնդապետներ Ալեքսանդր Բեյ-Մամիկոնյանի և Նիկոլայ Նորդանյանի զորամասերը, պրոտչիկ Գարեգին Նժդեհը, մարտում հերոսարար զոկաված շտաբ-կապիտան Գորգեն Տեր-Մնվախյանը և ուրիշներ: Ի վերջո, թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Դիլիջան և Թիֆլիս կասեցվեց: Սակայն մայիսի 30-ին, երբ հայերի մոտ վերջացել էր զինամքերը և այլ բարդույթներ էին առաջացել, այդ բվում ռազմաքաղաքական և բարոյաքաղաքական բնույթի, թուրքական զինուժը մտավ Ղարաբիլսա: Խաղաղ հայ բնակչությունը զանգվածային կոտորածի ներարկվեց: Այդ ընթացքում առանձին հայկական կորպուսի սպայակույտը հարկադրված եղավ Դիլիջանից տեղափոխվել Ներքին Ախտա (Հրազդան):

1918 թ. մայիսի 29-ին բուրքական զորամասերը հակահարձ կում ծեռնարկեցին Արագած կայարանի վրա: Հենց այդ նույն գետներալ Մովսես Սիլիկյանը հանդես եկավ Ալեքսանդրապոլը գր վելու կոչով, սակայն այն անարձագանք մնաց: Ավելին, մայիսի 1 ին գետներալ մը. Նազարբեկյանը կարգադրեց հարձակումը կասեն իսկ արդեն հունիսի 2-ին ռազմական գործողությունները ռազմակատի ողջ երկայնքով դադարեցվեցին:

Այդուհանդերձ, հայկական կողմի հիրավի հերոսական առաջատումը բուրքական զորքերի հետ ըստ էության ճախողեց բուրքական հրամանատարության դեպի հեռուն զնացող ռազմական ծրագրերի իրականացումը: Հարկ է նաև այդ կապակցությամբ ընդգծել, որ հայերի հերոսականությունը զգաց նաև քշնամք ժուրքական Վեհիր փաշան Բարումում հայտարարեց. «Հայերը լուրաքիլսայի մոտ մարտով ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են լին աշխարհի լավագույն զինվորները: Դա հազվագյուտ մարտ էր այսպարեզում»: Արդյունքում, պետք է նաև հստակ արձանագրել այս հիրավի ակնհայտ պատմափաստը և ռազմաքաղաքական իրադրյունը, որ հենց մայիսյան արդարապատյան հերոսամարտերու Օսմանյան ժուրքիայի զորքերի պարտվելու հետևանքով մի քանի ամսով կասեցվեց բուրքական զորքերի մուտքը Բաքու:

Սարդարապատր հայոց հավաքական ոգու և անկոտրում կամք փայլուն վկայությունն է, նրա վճռականության ու գոյատեսք գգտման ամենազորեղ արտահայտությունը: Մայիսյան հերոսամարտերը ավարտվեցին Հայաստանի Հանրապետության անկախության հոչակումով: Սարդարապատի պատմաքաղաքական նշանակությունն առավել առարկայական է ներկայացրել անզիացի հայտնի արևելագետ-պատմաբան Ջրիստոֆեր Զեյմս Ռութը «Հայաստան Ազգի վերապրումը» գրքում. «Եթե հայերը պարագաները կրեին Սարդարապատում, Հայաստան բառը կարող էր նշանակել սոսկ մի իր աշխարհագրական տերմին, ինչպես, օրինակ, Կապաղովկիան»:

1918 թ. սուր հակասությունները Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Դաշնակցային Հանրապետության (ԱԴՀՀ) ընդերքում կաշկանդեցին և ըստ էության կազմալուծեցին թէ կառավարության և թէ խորհրդարանի (Սեյմի) աշխատանքները: Չափազանց անհամատեղելի էին շահերը: Քաղաքական իրարամերժ կողմնորոշումները և

միջկուսակցական հակամարտությունները հանգեցրին Կովկասյան տան փլուզմանը: Ազգային-տարածքային «արդարացիության որոնման ուղիներում հայերը հանդիպում էին կովկասյան թաքարների կամ բուրքերի ընդդիմությանը և վրացական կրավորականությանը՝ վտանգավոր չեղոքությանը: Պատերազմի և խաղաղության հարցերում այդպես էլ միասնական քաղաքականություն չձևավորվեց և չէր էլ կարող ձևավորվել միանգամայն հասկանալի պատճառներով: Այլ խորով ասած, 1918 թ. կեսերին Անդրկովկասի տարածաշրջանում ստեղծվել էր այնպիսի աշխարհաքաղաքական իրավիճակ, երբ ակնհայտորեն պարզ էր, որ երեք ազգային միավորներից ամեն մեկը գնում է իր ուղղությամբ: Ակնհայտ էր, որ հենց այդ հակամարտությունները Անդրկովկասյան տան ներսում հանգեցրին նրան, որ անհարին դարձավ արդյունավետ պայքարը Կովկաս ներխուժած ազրեսորի բուրք ասկյարի դեմ:

Ստեղծված ռազմաքաղաքական կացությունում վրացիները մինչև վրաց-հայկական 1918 թ. պատերազմը, դեռ հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին ռազմաքաղաքական համագործակցության ոչ հզոր, սակայն նկատելի եղանք էին պահպանում կայզերական Գերմանիայի հետ և գտնվում էին նրա հովանու ներքո: Սակայն այն բանից հետո, երբ Առաջին աշխարհամարտում պարտված Գերմանիան հարկադրված հեռացավ տարածաշրջանից և մասնավորապես Վրաստանից, վրացական իշխանությունները սկսեցին փնտրել նոր աջակից երկրների ռազմաքաղաքական հովանավորությունը, ինչն ակնհայտորեն երևաց 1918 թ. դեկտեմբերյան վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական և ֆրանսիական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունները ըստ էության աջակցեցին Վրաստանին հակահայկական ծրագրերի իրականացման հարցերում, նպաստելով վրացական պետությանը ձեռնտու զինադադարի կնքմանը, որն ամփոփեց վրաց-հայկական 1918 թ. դեկտեմբերյան երկշարարյա ռազմաքաղաքական առճակատման արդյունքները, հանգեցնելով Լոռու «Զեզոք գոտու» ստեղծմանը, որը բացահայտեն հակասում էր Հայաստանի Հանրապետության աշխարհաքաղաքական շահերին, ինչին հայկական կողմը գնաց ճարահատյալ, փորձելով դուրս գալ աշխարհաքաղաքական մեկուսացման վիճակից և պահպանել իր

համար չափազանց անիրաժեշտ ռազմավարական առումով հաղակցության ուղիներից օգտվելու այն ժամանակա տեսանկյուրացարիկ արժեքավոր հնարավորությունը, իսկ Վրաստանն առ հովում էր միակ ցամաքային ուղին, որով ՀՀ կապվում էր արտաքաջարի հետ, գտնվելով աղբբեջանա-քուրքական թշնամակ շրջափակման պայմաններում: Աղբբեջանցիների բացահայտ և վանափորներն ավելի շատ էին, և առաջին հերթին դա Օսմանյան ժուրքիան էր, որին կովկասյան քարարները աջակցում էին դեռ Անդրկովկաս առաջխաղացման մեջ: Օսմանյան ժուրքիայի Աղբբեջանը տեսնում էր իր բնական դաշնակցին: Վերջինս հովանուրում էր ամեն կարգի բեկ սուլթանովների և բեկերի իրենց Խկահայկական ծրագրերում: Հայաստանը և հայերը դիվանագիտան, ռազմաքաղաքական մեջ էին: Անարդյունք նաև Բարումում ընթացող բանակցությունները. բուրքական կողմանի 26-ին վերջնագրի ձևով ներկայացրել էր հրեշավոր պահան ներ Շարուր-Դարալազյաղի, Երևանի, Նախիջևանի, Էջմիածնի Ախալքալաքի գավառների, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի նկատման 1918 թ. ճգնաժամային իրավիճակը Սեյմում և անդրկովկասյան տանը խորացավ, և համադաշնակցության վիլուզումը դարձավ պահան խուսափելի: 1918 թվականի մայիսի 26-ին ինքնալուծարվեց Անդրկովկասյան Սեյմը: Մայիսի 26-ին վրաց Ազգային խորհուրդը օգտվելով Գերմանիայի հովանափորությունից, Վրաստանը հատարարեց անկախ հանրապետություն: Այդպիսի համաձայնության կար նաև մուսավարականների և բուրքերի միջև Աղբբեջանակախության վերաբերյալ: Մայիսի 27-ին ինմնադրվեց ու անկախ հայտարարվեց այսպես կոչված «Արևելակովկասյան մուսավարական հանրապետությունը», որը հետո (1920 թ.) պատմության մեջ մտավ «Աղբբեջան» անունով, որն, առաջին անգամ, պայմանականորեն այդպես անվանվեց իրանական Ատրպատական անունով: Հայերի խնդիրը դժվարին էր: Իրադարձությունների գորգացման երկարյա տրամարանությամբ քառոսի, անկայունության և անորոշության մեջ խճճված երկիրն ու ժողովուրդը գերմարդկային ճիգերով կանգնեցին անկախության փաստի առաջ: Անկախության հայտարարության վրա պնդում էին նաև Բարումից վերադարձան հայկական պատվիրակության ներկայացուցիչները՝ Հ. Զաջագնու-

նին, Ալ. Խատիսյանը, Մ. Պապաջանյանը, որոնք 1918 թ. մայիսի 27-ի երեկոյան նանրամասն զեկուցեցին լմբացող բանակցությունների ընթացքի և ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի մասին: Հաջորդ օրը՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշեց Բարում ուղարկել հայկական պատվիրակություն (Ալ. Խատիսյան, Մ. Պապաջանյան, Հովհ. Զաջագնունի)՝ տալով նրան անկախ Հայաստանի Հանրապետության անունից Օսմանյան ժուրքիայի հետ բանակցություններ վարելու և հաշտություն կնքելու բացարձակ լիազորություններ: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հայտարարությունը, ինչպես ընդգծում է Մ. Վրացյանը, եղավ ավելի ուշ՝ մայիսի 30-ին, գործնականում ավելի շատ արտաքին ճշշումների տակ, քան Ազգային խորհրդի կամավոր համաձայնությամբ: Մայիսի 30-ին գումարվեց ՀՅԴ Արևելյան և Արևմտյան բյուրոների, ՀՅԴ Թիֆլիսի Կենտրոնական կոմիտեի, Սեյմի ու Ազգային խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչների միացյալ նիստը, որտեղ որոշվեց Հայաստանը հայտարարել անկախ հանրապետություն, կազմել կառավարություն միջկուսակցական հիմունքներով՝ մինչև օրենսդրական ժողովի գումարումը: Որոշվեց նաև Ազգային խորհրդն ու կառավարությունը տեղափոխել Երևան, որը պիտի դառնար ապագա Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաքը: Այդ ժողովից հետո, 1918 թ. մայիսի 30-ին Հայոց Ազգային խորհրդը երազարակեց իր հայտնի հայտարարությունը անկախության հոչակնան մասին, որն ըստ Մ. Վրացյանի իսկական առումով անկախության հռչակում չէր, բայց պատմաքաղաքական հանգամանքների բերումով դարձավ այդպիսին: Հատ Մ. Վրացյանի, Հայաստանի Հանրապետության անկախության հայտարարության օրը իսկապես պետք է համարվի 1918 թ. մայիսի 30-ը, այսինքն՝ այն օրը, երբ Հայոց Ազգային խորհրդը որոշեց հայկական պատվիրակությանը ուղարկել Բարում, իսկ հաշտության բանակցություններ վարելու ժուրքիայի նախապայմանը անկախության հայտարարությունն էր, ուստի այդ օրն էլ կարող է համարվել անկախության սկզբնավորության օր: Այսպես թե այնպես, շարունակում է Մ. Վրացյանը, Հայաստանի Հանրապետության ծննդի օրը եղավ մայիսի 28-ը:

1918 թ. հունիսի սկզբին Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը, վարչապետ Հովհ. Զաջագնունին, արտաքին գոր-

ծոց նախարար Ալ. Խատիսյանը ծանուցեցին Ն. Աղքայանի ձեռք գրված Հայաստանի Հանրապետության անկախության հոչակագիրը, իսկ գործնականում՝ Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը «Անդրկովկասյան հանրապետության կազմալուծումից հետո Հայոց Ազգային խորհուրդը, այն իրավունքների հիման վրա, որով նրան լիազորել է հայ ժողովուրդը, մայիսի 28-ին որոշեց հոչակել Հայկական պետության անկախությունը, հիմնեց Հայաստանի Ժողովրդական Հանրապետություն»: Ազգային խորհրդի որոշման մեջ ուղղակի ասվում էր. «Ի նկատի ունենալով, որ Վրաստանի և Աղբեջանի անկախության հոչակումով լուծարվում է Անդրկովկասյան դաշնակցությունը, Հայոց Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես իր վրա լվերցնում կառավարման գործառնությունները հայկական զավառերի նկատմամբ»: Ըուրջ իննը դարերի ընդմիջումից հետո, հաղթահարելով ստրկացնող լուծը, օտար նվաճողների քողած ծանր ժառանգությունը, պատմական Հայաստանի տարածքի մի փոքր հատվածում փորձ արվեց ստեղծելու անկախ հանրապետություն, որը կոչված էր դառնալու ողջ հայության դարավոր իշեմերի իրականացման գլխավոր պատվարը, բարձրացող ժողովրդի հենասյունը: Իսկ արդեն հունիսի 1-ի նոր հայտարարությամբ Ազգային Խորհուրդն իրեն հոչակում է հայկական բոլոր եղերի միակ իշխանություն: Ամփոփելով, կարելի է անվարան զալ հիմնարար կարևոր պատմաքաղաքական եզրակացության, որ եթե չիներ Սարդարապատյան հաղթական գոտեմարտող քուրքական նվաճողների դեմ, չը լինի նաև Բարումի պայմանագիրը, որը պատմական հազվագյուտ հնարավորություն ընծեռեց հայ ժողովրդին թեկուզ մի փոքրիկ բոլոր կողմերից թշնամիներով շրջապատված հայկական եղակատորի վրա նորովի ձեռնամուխ լինել դարեր առաջ կորսված հայկական պետականության վերստեղծման գործընթացներին, ինչը հիմնարար դարձավ թե երկրորդ՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հայաստանի, այլ Երրորդ՝ ժողովրդավարական Հայաստանի Հանրապետության ծևավորման և գարգացման համար:

ԹԵՍԱ ԵՐԿՐՈՐԴ

1918 թ. ԲԱՇՈՒՄԻ ՊԱՅՍԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Անդրկովկասյան երեք անկախ պետությունների հոչակումից հետո Օսմանյան Թուրքիան Բարումում բանակցությունները շարունակեց կողմերից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին: Հետևաբար էլ, օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված 14 հորվածից բաղկացած Բարումի «Հաշտության և բարեկանության պայմանագիրն» էր, որ դարձավ անկախ Հայաստանի Հանրապետության առաջին միջազգային-իրավական վավերագիրը, որով Օսմանյան Թուրքիան ճանաչեց իր իսկ կողմից անդամահատված Հայաստանի անկախությունը, շնայած Սարդարապատում հայ ժողովուրդը տարել էր տպավորիչ և ծանրակշիռ հաղթանակ: Ըստ Էության պետք է արձանագրել, որ եթե Սարդարապատում հայերը հաղթանակ չտանեին, Բարումի պայմանագիրը չէր լինի: 1918 թ. հունիսի 4-ին Բարումում կնքվեց հաշտության պայմանագիր Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև, եթեր հավելվածներ, որոնք կերաբերում էին տրանզիտին, սահմանակից շրջաններում առևտրին, կրոնական ազատություններին և մեկ համաձայնագիր՝ երկարուղային գույքի բաշխման մասին: 1918 թ. մայիսի 30-ին Հայոց Ազգային խորհուրդը հայկական պատվիրակությունը մեկնեց Բարում և նամակով դիմնեցին Խալիլ բեյին՝ առաջարկ ներկայացնելով բանակցություններ սկսել Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: Հետաքրքիր է այստեղ նաև հատուկ նշել, որ հայ պատվիրակները հանդես եկան որպես հայկական զավառների նկատմամբ գերագույն իշխանություն հաստատած Հայոց Ազգային խորհրդի անունից: Չնայած այն հանգամանքին, որ դեռ մայիսի 27-ին Խալիլ բեյը հայտարարել էր, որ չեն ճանաչում և ընդունում Հայոց Ազգային

խորհրդի լիազորությունները, սակայն մայիսյան հերոսամարտեր հայկական գինուժի տարած տպավորիչ հաղթանակից հետո անցած հակառակ դիրքորոշման, արդեն համակերպվելով Հայաստան Հանրապետության փաստացի անկախության հայտարարման պատմափաստի հետ: Այդ մասին գրավոր հայտարարագիր ստանդուց հետո բուրքական կողմը հարկադրված եղավ գնալ բանակցությունների հայկական պատվիրակության հետ:

Թուրքական կողմից պայմանագիրը ստորագրեցին Պետական խորհրդի նախագահ Խաջի բեյը և Կովկասյան ուազմաճակատ օսմանյան գորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենան Վեհիբ Սահմեդ փաշան, իսկ հայկական կողմից՝ Ալ. Խատիսյան Հովիթ. Քաջազնունին և Մ. Պապաջանյանը: Դա առաջին միջազգային պայմանագիրն էր, որ ստորագրում էին անկախ Հայաստան Հանրապետության ներկայացուցիչները: Պայմանները խիստ ծանր էին Հայաստանի Հանրապետության, հայ ժողովրդի համար: Օժ մանյան Թուրքիային էր անցնում Արևելահայաստանի տարածքների մեծագույն մասը՝ մոտ մեկ մլն. քնակչությամբ: Օսմանյան Թուրքիան Արևելահայաստանից կտրում էր 28 հազ. քառ. կմ. տարածք Կարսի մարզը, Սուրմալուն, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Երևանի և Շարուր-Դարձալազյազի գավառների նշանակալից մասը: Հայաստանի Առաջին Հանրապետությանը մնում էին Սևանա լճի ավագան և Արարատյան դաշտի մի մասը: Պետական սահմանն անցնում է Երևանից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա: Ըստ Հր. Ավետիսյան հաշվումների՝ Թուրքիան հայերին էր «հատկացնում ամբող Անդրկովկասի տարածքի 5 տոկոսը, որտեղ քնակվում էր ընդհամեն՝ 310 հազար մարդ, որից էլ հայեր՝ 230 հազար: Սինջեռ Վրաստանի տրվում էր Երկրամասի տարածքի 33 տոկոսը՝ 61.000 կմ քառակուսի Աղրբեջանին՝ 38 տոկոսը՝ 70.000 կմ քառակուսի: Հայերը պահանջում էին 54,5 հազար կմ քառակուսի, որը 29 տոկոսն էր, քայլ ստացան 5 տոկոս: Կովկասահայության ճնշող մասը՝ 1 միլիոն 200 հազար մարդ, քնակվելու էին ՀՀ սահմաններից դուրս: Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Բերնադրֆի արտահայտությամբ՝ «Թուրքեր հայերին տեղ տվեցին Սևանում լողամալու համար, քայլ դուրս գալու՝ չորանալու համար, տեղ չտվեցին»: «Տար հազար քառակուսի վերստ էր այդ Հայաստանը, գրում էր Լեռն-, մեծ մասամբ ոչ թէ

բնակության տեղ, այլ՝ գերեզման»: Հայաստանի Հանրապետությունը ունենալու էր սահմանափակ բվով գորք, երկարուղիների վերահսկողությունը անցնում էր Թուրքիային: Թուրքիային իրավունք էր վերապահվում Հայաստանի Հանրապետության վրայով գորք և զիանաբերք տեղափոխել Աղրբեջան, Բաքվից պետք է դուրս բերվեին և ցրվեին հայկական ազգային զորամասերը, որոնք կազմում էին Բաքվի Կոմունայի պաշտպանների հիմնական կորիզը, մեծամասամբ՝ դաշնակցականներ - ըստ Ստ. Շահումյանի գեկուցագրի, 16 հազար կովողներից մնացել էր բռլիկ Պետրովի 200 հոգուց բաղկացած ջոկատը, 200 հոգուց բաղկացած Ամիրյանի ջոկատը, և 4500 մարդուց բաղկացած դաշնակցական գորքեր:

Բարումի պայմանագրով, Օսմանյան Թուրքիան իրավունք ստացավ Հայաստանի Հանրապետության երկարուղային գիծն օգտագործել իր գորքերի և բեռների փոխադրման և այլ նպատակների համար: Թուրք-հայկական Հաշտության պայմանագրի երրորդ հորվածը նախատեսում էր, որ հայ-աղրբեջանական սահմանի վերաբերյալ համաձայնագրի նախին անպայման պիտի տեղեկացվի Օսմանյան կառավարությանը: Չորրորդ հորվածով Օսմանյան կառավարությունը իր վրա պարտավորություն էր վերցնում ուազմական աջակցություն ցուցաբերել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը այն պարագայում, եթե վերջինս այդ ակնկալվող օգնությունը խնդրեր՝ երկրում կարգն ու հանգստությունը ապահովելու համար:

Հատուկ ուշադրության է արժանի հինգերորդ հորվածը, որով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր ակտիվ կերպով հակագրել որպեսզի ոչ մի զինված բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր պետության տարածքում, ինչպես և զինարակի և կազմացրել բոլոր բանդաները, որոնք կիործներն թարնվել այնտեղ: Բնականաբար, այստեղ խոսքը վերաբերում էր գլխավորապես զորագար Անդրանիկի կամավորական զորամասին և գոյություն ունեցող ֆիդայական-հայդրիկային զինված խմբերին: Պայմանագիրը ակնհայտորեն ստորացուցիչ էր հայ ժողովրդի համար: Ուշագրավ է նաև բուրք-հայկական Հաշտության պայմանագրի տասնմեկերրորդ հորվածը, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր վրա պարտավորություն էր վերցնում բոլոր

ջանքերը գործադրել, որպեսզի Բաքվից անհապաղ դուրս բերվի այնտեղ տեղակայված բոլոր հայկական զորամասերը և այլն: Սուրուրք-հայկական Հաշտության պայմանագիրը իր իրավական-քղաքական ուժը պահպանեց ընդհուած միջն Առաջին աշխարհամարտի ավարտը՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ը, այսինքն՝ մինչև Մուլյոս զինադադարը, որն արձանագրում էր առաջին աշխարհամարտու Օսմանյան կայսրության պարտությունը: Ինչ վերաբերում էր հայ վրացական և հայ-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին և մասնավորապես սահմանների խնդրին, ապա բարումի բանակցությունների ընթացքում բուրքական պատվիրակությունը նախընտրեց դրանից ենարավորինս խուսափել՝ այն թողնելով անդրկովկասյան երեք հարեւան պետությունների հայեցողությանը:

Եվ, այսուամենայնիվ, փաստը մնում է փաստ, որ վերռիշյալ պայմանագիրը արձանագրեց նաև վերջին հաշվով նոր պետականության՝ Հայաստանի Առաջին Դեմքրատական Հանրապետության դժվարին ծնունդը (1918 թ. հունիսի 4 - 1920 թ. դեկտեմբերի 2): Եվ ինչպես շատ տեղին նկատել է ակադեմիկոս Հ. Ավետիքյանը, Բաքումի պայմանագիրը ոչ թե բուրքական «գրասրտության արդյունք էր, նրանց «պարզեն» էր հայերին, ինչպես դա փորձել են ներկայացնել Քյազիմ Կարաբերի և Վենիփ Վաշաները, այլ թուրքական բաղդաքանության մեջ կատարված շրջադարձը, ինչ պատճառահետևանքային հիմքում պարզապես ընկած էին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբիլսայի հերոսամարտերը: Դա ակնհայտ իրողություն էր, քանզի լիովին պարզ էր, որ բուրքական զորաբանակները այդ օրերին օր առաջ շտապում էին հասն Բաքու, իսկ հայերը ոչ միայն պարզապես մեծ ջանքերի գնով զայռու էին նրանց առաջինադացումը, այլև պարտադրեցին ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը իրենց կողմից ճանաչված տարածքով: Գործնականում, Բաքումի պայմանագիրը երկար կյանք չունեցավ: Այն Առաջին աշխարհամարտու Օսմանյան թուրքիայի կրած պարտության հետևանքով, Մուլյոսի զինադադարի կնքումով (1918 թ. հոկտեմբերի 30) և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի (1917 թ. մարտ-1918 թ. մարտ) չեղյալ հայտարարումով, Հայաստանի Հանրապետությանը ենարավորություն ընձեռվեց երաժարվել Բաքումի պայմանագրից:

1918 թ. մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության փաստացի հոչակման պահից սկսած, առաջնահերթ իմանախնդիրներից մեկը իշխանության իրական մարմնների ստեղծումն էր. սկզբնական շրջանում, ինքնին որոշակի հասկանալի պատճառներով, իշխանության ժամանակավոր գործառույթներն իրականացնում էր թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը, իսկ ըստ Էւրյան տվյալ պահին Հայաստանում իշխանության դեկը շարունակում էր գտնվել Երևանի Ազգային խորհրդի ձեռքում՝ Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ: Հարկ է այդ կապակցությամբ հատուկ նշել, որ հենց Արամ Մանուկյանը այդ լարված և չափազանց խճճված իրավիճակում հակայական գործ կատարեց Երևանում պետականության հոչակումը գործնականում նախապատրաստելու և նորաստեղծ հայկական պետությունն ամրապնդելու ուղղությամբ: Միանգամայն օրինաչափորեն էլ, հենց Արամ Մանուկյանին էր վիճակված կարևոր դերակատարում ունենալ հայոց պետականության վերականգնման, այն իմաստավորող, վերջինիս համար միս ու արյուն հանդիսացող կառույցների՝ հայկական բանակային զորամասերի, ազգային-պետական անվտանգության համակարգի հիմնական օղակների՝ բանակի, ՆԳ ուժային մարմինների և հատուկ ծառայությունների համակարգի ձևակորման և ուղղորդման ուղղությամբ:

Իսկ արդեն միայն 1918 թ. հուլիսի 19-ին Ազգային խորհուրդը որոշ անհարկի քաշըշուկներից հետո, որոշակի դժկամությամբ հարմարվելով թիֆլիսի բարեկեցիկ պայմաններից հրաժարվելու իրողության հետ, վերջապես ժամանեց Երևան:

Եվ այսպես, 1918 թ. հունիսի 4 -ի Բաքումի հաշտության պայմանագրի ստորագրմանը հաջորդող ժամանակահատվածում, Հայոց Ազգային խորհրդի անմիջական նախաձեռնությամբ և այն Հեղափոխական Դաշնակցության վավերացումից հետո, թիֆլիսում ձևավորվեց Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարությունը հետևյալ կազմով՝ մինհատր-նախագահ կամ վարչապետ՝ Հռվիաննես Քաջազնունի (Տեր-Իգիբիսանյան Հովհաննես Մաքոսի), արտաքին գործերի նախարար՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Խառապիսան, Ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան (Հովհաննիսյան Սարգսի Հարությունի), Ֆինանսների և արդարադատության նախարար՝ Խաչատուր Հովհաննեսի Կարճիկյան, զինվորական նա-

խարար՝ Հովհաննես Բարսեղի Հայսվերդյան: Հետագայում դրա միացավ Գրիգոր Տեր-Պետրոսյանը՝ արդեն որպես արդարադառնարյան նախարար: Բացի վերջին երկուամյակ, որոնք անկուսակցական ներ էին, մյուսները ՀՅ դաշնակցություն կուսակցության հայտնի դերից էին: Իր գոյուրյան ընթացքում Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունն ունեցել է չորս վարչապետ, որոնք բոլորն էլ ՀՅԴ գոծիներ էին. Հ. Զաջազնունի (1918 թ. հունիսի 7-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 5-ը), իսկ փաստացիորեն մինչև ապրիլ ամիսը, երբ վեցինս Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդի որոշմամբ գոծություն Եվրոպա և ԱՄՆ՝ օգոստյան խնդրանքով), Ալ. Խատիսյան (1919 թ. օգոստոսի 7-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը), Հ. Ի. Օհանջանյան (1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը) և Ա. Վրացյան (1920 թ. նոյեմբերի 23-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը). 1918 թ. հուլիսի 17-ից - 21-ն ընկած ժամանակահատվածում ՀՅ առաջին կառավարությունը և Հայոց Ազգային խորհուրդն արձն տեղափոխվել էին Երևան՝ անմիջականորեն ճեղնամուխ լինելով պետական մեքենայի, այն իմաստավորող անհրաժեշտ կառուցվածքների ճեավորմանը, որի ուղղությամբ մինչ այդ պահը ահռելի կազմակերպչական-քաղաքական աշխատանքներ էր ծավալել Հայոց պետականության հիմնադիրներից մեկը՝ Արամ Սահմուլյանը (Սարգս Հովհաննիսյան):

Անհրաժեշտ էր ստեղծել պետական մեքենա, պետական իրավակարգ, հաստատել կարգուկանոն, երկիրը դուրս բերել քառսից և անիշխանությունից, գաղքականությանը սնունդ ու բնակարան տալ կարգավորել պարենավորումը և ֆինանսները, ստեղծել քանակ, հիմնավորապես կանխել ազգամիջյան ներքին խոռվությունները, լուծել սահմանային գեճերը, մի խոսքով, ստեղծել կազմակերպված պետություն: Նպատակադրումը պարզամենտական ժողովրդավարական (ռամկավար) հանրապետության ստեղծումն էր, Սահմանադիր ժողովի երավիրումը և Սահմանադրության ընդունումը՝ Հայկական Հարցի վերջնական հանգուցալուծումից, այսինքն՝ Անկախ, Ազատ և Սիացյալ Հայաստանի ստեղծումից հետո:

Հայաստանի Հանրապետության կայացման ոչ միարժեք և դժվարին գործընթացներում որոշակիորեն կարևորվեց կենսունակ և գործունյա օրենսդիր մարմնի՝ խորհրդարանի ստեղծումը, ուր ներ-

կայացվեցին երկրի բոլոր հիմնական կուսակցական-քաղաքական ուժերը և ազգությունները: Հայաստանի Հանրապետությունում գործող զիսավոր քաղաքական ուժը Հայ Յեղափոխական Դաշնակություն կուսակցությունն էր, որին զուգահեռ՝ քաղաքական այլախոհության և հանդուրժողականության պայմաններում գործում էին մյուս քաղաքական ուժերը՝ լիբերալ-բուրժուական Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը՝ այսպէս կոչված հայ կադետները (կուսակցության կենտրոնակայացն՝ Թիֆլիս էր, Երևանն առանձնապես վերջիններին չէր ոգևորում), Էւեները՝ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականները, սոցիալ-դեմոկրատները (մենշևիկներ, բոլշևիկներ, սպեցիֆիկներ, սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպություն) և այլն:

Քանզի անկախության հոչակումից հետո երկրում տիրում էր անկայուն սոցիալ-քաղաքական իրավիճակ, ուստի Երևանի և Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդների համատեղ նիստում որոշվեց, օգտագործելով կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքը, եռապատկել Հայոց Ազգային խորհրդի անդամների թիվը (15), բացի երեք անկուսակցականներից, երավիրեկ ազգային փոքրանանությունների՝ բուրքերի, ուստիների, եզրինների ներկայացուցիչների և կազմել Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենսդիր մարմնը՝ Հայաստանի Խորհուրդը (46 անդամ. նրանցից 38-ը հայեր էին, 6 աղքեցանցի, մեկ ոուս, մեկ եզրի: Խորհրդի հայ պատգամավորները ներկայացնում էին երեք կուսակցություն՝ դաշնակցականներ՝ 18, էւեներ՝ 6, սոցիալ-դեմոկրատներ՝ 6, ՀԾԿ՝ 6, չեզոքներ՝ 2, որի պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ 1918 թ. օգոստոսի 1-ին, և առաջին նիստից նրա աշխատանքները գլխավորեց Ավետիք Սահակյանը: Հայաստանի Հանրապետության Խորհուրդը, ըստ եռթյան, նախապառական էր, որը գոյություն ունեցավ մինչև 1919 թ. ապրիլ ամիսը, որից հետո՝ հունիսի 21-23-ին համաձայն ընտրական օրինագծի, տեղի ունեցան Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի՝ պառական ընտրությունները, որի արդյունքում ընդիմանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկությամբ ծևավորվեց պատգամավորական կազմը, որը զիսավորական ներկայացվեց ՀՅ դաշնակցություն կուսակցությամբ: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի կազմում ընտրված 80 պատգամավորներից 72-ը

դաշնակցական էին, 4 -ը՝ տւո, 3-ը՝ անկուսակցական թուրք, և անկուսակցական հայ: Խորհրդարանական ընտրությունները կոտսվեցին ժողովրդական կուսակցության կողմից, որն առճակա վեց ՀՅ դաշնակցության հետ, իսկ ուսմկավարները և սոցիալ-դեմ բատները ընտրություններին պարզապես չնախակցեցին: Կառ վարությունը ձևավորվում էր Հայաստանի Հանրապետության պա լամենտի որոշմամբ, իսկ վերջինիս աշխատանքների ժամանակ վոր ընդհատման ժամանակ կառավարությունն էր ստանձն օրենսդրական գործառնությունները. վարչապետը հաշվետու էր պա լամենտի առաջ և ենթակա նրա որոշումներին: Ապագայում ծր գրում էր Հայաստանի Հանրապետության նախագահի պաշտ խորհրդարանը բացվեց 1919 թ. օգոստոսի 1-ին, իսկ արդեն օգոստ սի 5-ի նիստում պառամենտի պատվավոր նախագահ ընտրվ Ավետիս Սեարոնյանը, իսկ փոխնախագահներ՝ Լևոն Չամբը Սարգիս Արարատյանը: Եվ այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 1-ին երես նում հանդիսավորությամբ բացվեց հայոց Ազգային պառամենտի խորհրդի (խորհրդարանի) առաջին նատաշրջանը: Խորհրդի նախա գահ ընտրվեց Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ): Նատաշրջ նը որոշում ընդունեց երկիրը ծանրագույն վիճակից դուրս բերելու ուղղությամբ շուտափույթ և հիրավի գործնական քայլեր ձեռնար կերտ մասին: Իսկ մինչև Հիմնական օրենքի՝ Սահմանադրության բ դունումը որոշվեց ժամանակավորապես առաջնորդվել Ռուսաստա յան կայսրության «Հավաք օրինաց» (Օրենքների ժողոված օրենքների ժողովածուով: Մինչև տարեվերջ բարելավվեց դատակա գործը, ստեղծվեց երդվյալ ատենակալների դատարան:)

Աստիճանաբար Հայաստանի Հանրապետության վիճակը փոփ վեց, կապված, անշուշտ, աշխարհաքաղաքական իրավիճակի սրբ թաց վայրիվերումների հետ: ՀՀ սահմաններն ընդարձակվեցին, մա նավորապես այն բանից հետո, երբ Օսմանյան Թուրքիան, պարտ վելով Առաջին աշխարհամարտում, ենոացավ Անդրկովկասից. հայ կական հանրապետության սահմանները ձգվում էին Արցախի մինչև Օլրիի ածխահանքերը՝ կազմելով շուրջ 70 հազար քառ.կմ 1920 թ. մայիսից Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանված էր նահանգների՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի (Կարսի), Սյունյա և մեկ տասնյակից ավելի զավառների: Երևանն ուներ 60 հազա

րնակչություն, իսկ հանրապետության բնակչության թիվը հասակ շուրջ երկու միլիոնի (հարկ է հասուն նշել, որ վերը բերված թվական տվյալները են պատճեն 1917 թ. Անդրկովկասում անցկացված մարդաբանարի տվյալների վրա, իսկ նորը Հայաստանի Հանրապետության գոյության տարիներին չի հաջողվել անցկացնել):

Ընդառաջ գնալով արևմտահայության իղձերին և ցանկություն ներին՝ ՀՀ կառավարությունը խորհրդի 1919 թ. մայիսի 28-ի հանդիսավոր նիստում երապարակեց Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հոչակման մասին հայտարարագիրը: Հրապարակված փաստա րդով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն իրեն հոչակեց Միացյալ Հայաստանի կառավարություն, իսկ Հայաստանի Հանրապետության խորհուրդը համարվեց արևմտահայությունը ներկայացնող 12 պատգամավորներով:

Այդուհաններձ, Հայաստանի Հանրապետության ներին և ար տարին դրությունը մնում էր չափազանց ծանր: Հանրապետությունը ծանր «Ժառանգություն» էր ստացել՝ շուրջ 300 հազար զաղքական 40 հազարից ավելի որք և անապաստան երեսաններ, սով, հա մաճարակ, բուրք-քարարական սայրանքներ. միայն 1918 -1919 թ. մնում սովից ու հիվանդություններից Հայաստանում մահացավ մոտ 180 հազար մարդ, այդ թվում նշանակոր պետական գործիչ Արամ Մանուկյանը: Ստեղծված իրավիճակում ՀՀ կառավարությունը դիմեց արտակարգ միջոցառությունների: Պետության կողմից սահմանվեց հացի, ինչպես նաև բամբակի պետական մենաշնորհի մասին: Իրականացվում էր հացի բռնագրավում, այն կենտրո նացվում էր պետության ծեռքին և բաշխվում բնակչությանը, ընդ որում չուներները հացը անվճար էին ստանում, իսկ միջին կարի քավիրները՝ վճարով:

Հանրապետության ներին անվտանգության ամենակնճռու հիմնախնդիրներից էին ավելի քան կես միլիոն մահմեղական մուր զանգվածի, զլանավորապես թարարների անընդեզ խռովություն ները, որոնք իրահրվում էին և ուղղորդվում ժուրդիայի ու Աղրբեջանի կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը կործա նելու նպատակադրումով: Հակահայկական և հակապետական խռովարարական բնույթի շարժումների կենտրոնատեղիներ էին համարվում Բոյուր-Վեդին, Զանգիբրասարը, Շարուր-Նախիջևանը,

Սևանի ավագանի արևելյան և հյուսիսարևելյան շրջանները, Սևանալում, Կարս-Արդահանը և այլն, որոնց հանդարտեցման համար՝ կառավարությունը որոշակի ջանքեր գործադրեց՝ օգտագործելով ուսազնությունը և վճռականորեն կասեցնելով սաղրիչ բնույրի գործողությունները հայկական պետության դեմ:

Սակայն անգամ այդ դժվարին իրավիճակում ՀՀ կառավարությունը դժվարին ջանքեր գործադրեց զյուղացիության վիճակը բարձրավելու ուղղությամբ, քանի Հայաստանը, հիմնականում, զյուղատնտեսական երկիր էր, կառուցվեցին և վերանորոգվեցին մի շարք ջրանցքներ, իսկ 1919 թ. աշնանը ՀՀ խորհրդարանը հաստանուս ինժեներ Ս. Զավալիշինի կազմած ոռոգման, մելիորատիվ արխատանքների նախագիծը, այդ նույն տարում կառուցվեց Երևան ռադիոկայանը, հիմնվեց Հայաստանի Հանրապետության հեռագործական գործակալությունը: Բացվեցին մի շարք գործարաններ և արեստանոցներ՝ օճառի, կաշվի, կոնյակի, հախճապակու, ծխախոտ (1919 թ. վերջերին Հայաստանում գործում էին ծխախոտի 5 ֆաբրիկա) և այլն. արդեն 1920 թ. սկզբներին Հայաստանում գործում էին ավելի քան 70 գործարաններ, 280-ից ավելի կոռպերատիվներ՝ 112 հազար անդամներով, պետականացվեց Շուտովի գործարան՝ 1919 թ. ստացվեց 1,7 միլիոն աստիճան խաղողի սպիրտ:

Առաջին Հանրապետության կայացման դժվարին տարիների կառավարության գործադրած ջանքերի շնորհիվ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլ քաղաքներում գործարկվեցին մի քանի տասնյակի հասնող ջուղականոցներ, մանածագործական արհեստանոցներ, Սարիդամիջում և Դիլիջանում հիմնվեցին սղոցարաններ, գործարկվեցին Կողբի և Կաղզվանի աղահանքերը, Հայաստանի Հանրապետության ընդերքը ուսումնասիրելու համար հատկացվեց մենակի ուրիշ, մտցվեց 8-ժամյա աշխատանքային օր, հիմնվեցին արհեստական միություններ:

Հայկական պետությունը ամեն գնով ձգտում էր կայանալ, և այժմ անապարհին կարևոր քայլերից էր հայկական դրամանիշի շրջանառության մեջ դնելը, որը տպագրվեց Լոնդոնում, կազմակերպվեց մաքսային գործը, անգամ որոշակի սահմանահատվածներում փորձարկեց մաքսային խնդիրներ լուծել՝ վերահսկելով դեպի Հայաստան կատարվող ապրանքաշրջանառության ելքն ու մուտքը, այդ նպա-

տակով ֆինանսների նախարարության վերահսկողությամբ կազմակերպելով սահմանային բրիգադներ ու զորացուկատներ. այդուհանդեռ, չնայած ճեղնարկված միջոցառումներին, գոյության ողջ ընթացքում ՀՀ պետքյուջեն դեֆիցիտային վիճակում էր, դրամի կուրսի մշտական անկումը խիստ բացասարար էր անդրադառնում ՀՀ տնտեսական դրության վրա:

Եվ չնայած առկա զգալի բարդույթներին՝ որոշակի քայլեր արվեցին հաղորդակցության ուղիների զարգացման բնագավառում, երկարուղու երկարությունը 7 վերստից հասավ 418-ի, որոշ չափով փորձ արվեց բարեկավելու Հայաստանի Հանրապետության խճուղների վիճակը:

ՀՀ պետականության կայացման տեսանկյունից կարելոր էին նաև կրթամշակութային կյանքի փոփոխությունները. Թիֆլիսից, Մոսկվայից, Բաքվից, Կ.Պոլսից և այլ քաղաքներից Հայաստան հրավիրվեցին հայ մշակույթի հայտնի գործիչներ, լույս տեսնող պարբերականների թիվը հասավ մի քանի տասնյակի, 1920 թ. հանրապետությունում գործում էր յոթ տպարան: Զգալի ուշադրություն դարձվեց դպրոցներին, որի շնորհիվ արդեն 1919/20 ուսումնական տարում Հայաստանի Հանրապետությունն ուներ 456 դպրոց՝ ավելի քան 41 հազար աշակերտներով, որոնցում դասավանդում էին հազարից ավելի դասատուներ և այլն: Հայաստանի Հանրապետության կյանքի ամենանշանակալից իրադարձություններից էր ՀՀ կառավարության 1919 թ. նայիսի 16-ի որոշումը՝ համալսարան հիմնադրելու մասին (դրանում մեծ ներդրում ունեցավ լուսավորության նախարար Նիկոլ Աղբալյանը), որի բացումը կատարվեց Ալեքսանդրապոլում, որտեղ էլ կայացան առաջին կիսամյակի պարապմունքները, հետո այն տեղափոխվեց Երևան: 1919 թ. համալսարանի առաջին տեսուչ նշանակվեց պրոֆեսոր Յով. Ղամբարյանը, իսկ 1920 թ. համալսարանի աշխատանքները դեկանություն էր Դ. Զավոյանը: Այն գործարկվեց 1920 թ. հունվարի 31-ին և բացման պահին իր միակ պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետում ուներ 290-ից ավելի ուսանող և 8 դասախոս: Կարճ ժամանակամիջոցում Երևանի համալսարանը դարձավ ազգային կաղըերի դարրենց: Կառավարությունը ծրագրել էր նաև Երևանում բացել կոնսերվատորիա, բժշկական, զյուղատնտեսական բաժիններ, Ալեքսանդրապոլում՝ գեղար-

Վեստի ուսումնարան, Կարսում՝ ռազմական գիմնազիա և այլն, որոցից շատերը, սակայն, չիրականացան, Հայաստանի Հանրապետության համար 1920 թ. վերջերին ստեղծված աղետայի վիճակի և, մասնավորապես բուրք-հայկական պատերազմի հետևանքով:

Կազմակերպվեց Հնությունների պահպանության պետական կրմիտներ: Թիֆլիսից Երևան էր փոխադրվելու պետական քանօքարանը՝ 1919 թ. որոշում ընդունվեց գործող Հայոց ազգագրական ընկերության՝ Թիֆլիսում ունեցած գույքի հիման վրա Երևանում հիմնադրել Ազգագրական-մարդաբանական քանօքարան: Հայտնի նկարիչներ Գ. Բաշինջաղյանի, Մ. Սարյանի, Ե. Թադևոսյանի և ուրիշների ակտիվ մասնակցությամբ 1919 թ. Երևանում քացվեց հայարդադրակետների ցուցահանդես, իսկ արդեն սեպտեմբերին՝ կազմակերպվեց Պետական քանօքարան, որը հիմք հանդիսացավ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության պատմության քանօքարանի ստեղծման համար: 1919 թ. հուլիսի սկզբին տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության գրական ընկերության հիմնադիր ժողովը, որտեղ Ն. Աղբալյանի գլխավորությամբ ընտրվեց վարչություն: Նախատեսվում էր նաև կազմակերպել պետական քատրոն:

Սկզբունքային նշանակություն ուներ հայերենի, որպես պետական լեզվի, ճանաչման մասին 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին ընդունված օրենքը, որը որպես պետական լեզու վեց ամսվա ընթացքում պաշտոնական գործածության մեջ էր դրվելու պետական ու հասարակական բոլոր հաստատություններում, այդ բվում նաև՝ քանակում: Սակայն պարզվեց, որ դա այնքան էլ ոյուրին չէ, և դրանում ճշգրտում ներ մտցվեցին. հայկական քանակում ծառայում էին ավելի քան 400՝ գլխավորապես ուսուախոս, այլազգի սպաներ, բարձր և միջին հրամանատարական կազմը մեծամասնք չէր տիրապետում հայերենին, ինչը առաջ էր բերում հատկապես արևմտահայության դժգոհությունը՝ առաջին պլան մերժով հայկական քանակի հայացման, նրանում հայոց լեզվի՝ որպես պետական լեզվի, արմատավորման հարցը: Այդ իսկ նպատակադրությունով էլ, հնարավոր ծայրահեղություններից խուսափելու համար ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինայանի (Ռուբեն) 1920 թ. հունիսի 26-ի հրամանագրով քուլատըր-փում էր գինվորական ծառայությունը շարունակել ոչ հայախոս այն

սպաներին, որոնց Հայկական քանակից հեռացնելը էապես կվճասեր ռազմական և քանակաշինության գործին:

Դիվանագիտական ներկայացուցչություն և կապեր հաստատվեցին Օսմանյան Թուրքիայի, Վրաստանի, Աղրեջանի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Խոտանիայի, Ուկրանիայի և մի շարք այլ երկրների հետ: ՀՀ կառավարությունն իր արտաքին քաղաքականության բնագավառում ամեն ջանք գործադրություն էր դրկից պետությունների հետ քարեկամական հարաբերություններ հաստատելու և առաջացած տարածքային-սահմանային հարցերը խաղաղ միջոցներով լուծել համար:

1918-1919 թթ. ընթացքում ընդարձակվեցին Հայաստանի Հանրապետության պետական սահմանները: Բարումի պայմանագրից արդյունքում մայիսին հոչակած Հայաստանի Հանրապետությունը պարփակվեց աշխարհագրական-քաղաքական ընդգրկումների տեսանկյունից միանգամայն սահմանափակ պատմական տարածքի վրա, սակայն 1918 թ. հոկտեմբերին, երբ ավարտվում է Առաջին աշխարհամարտը, և Օսմանյան Թուրքիան, պարտություն կրելով, Անգլիայի և դաշնակիցների ճնշման տակ հարկադրված քողնում է Անդրկովկասը, և ետ քաշվում մինչև 1914 թ. սահմանները, հայկական զորքերը զբաղեցնում են բուրքերի կողմից լրված հայկական տարածքները, և հանրապետության սահմանները 1918 թ. Վերջից մինչև 1919 թ. ապրիլ-մայիս ամիսները ընդարձակվում են՝ ներառելով հարավային Լռոյն և Փամբակի մի մասը, Ակեբսանդրապոլի գավառը և Էջմիածնի գավառի մի մասը, Սուրմալուն, Շարուր-Նախիջևանը, Կարսի մարզը (ընդ որում մարզը եղել է ՀՀ վարչատարածքի մեջ 1920 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին) և այլն: Եվ այսպես, 1920 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետության փաստացի իշխանության սահմանները ճգվում էին մինչև Օլբիի ածխահանքերը՝ ներառյալ Ղարաբաղը՝ շուրջ 70 հազար քառ. կմ տարածքով:

Առաջին քայլերն արվեցին ուժային և այլ կառույցների ծևակորման ուղղությամբ, որոնք չափազանց կարելոր էին հայկական պետության կայացման, կայուն և հուսալի ազգային-պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման, երկրում կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման տեսանկյունից:

ԹԵՍԱ ԵՐՐՈՐԴ

«ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾԱՎՆ ԽՆԴԻՐԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱԽԸ, ԴՐՈԾԸ»

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի Հանրապետության խորհուրդը և կառավարությունը Երևան փոխադրվեցին 1918 թ. հուլիսին, և հանդիսավոր իրադրությունում օգոստոսի 1-ին բացվեց Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի (խորհրդարան, պառակմենտ) առաջին նիստը: Պատմական այդ նիստում ընտրվեցին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի նախագահը, նրա երկու տեղակամերը (փոխնախագահները): Այսուհետև ծերունագարդ Հովհաննես Չուլիկի քաջազնունին հրատարակեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմը, որի մեջ ընդգրկվեցին Հայաստանի ապագա «Քիկատառը» Արամ Մանուկյանը (հայտնի որպես Ներքին գործոց նախարար), Ալեքսանդր Խատիսյանը, գեներալ Հովհաննես Հայրոյանը, Խաչատոր Կարճիկյանը և Գրիգոր Տեր-Պետրոսյանը: Կուսակցություններից Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) հրաժարվեց մտնել կառավարության մեջ և մնաց ընդդիմադիր ուժին՝ խորհրդանում իշխող Հայ Ֆեղագիսական Դաշնակցության (ՀՖԴ) դեմ: Հովհաննես Չուլիկի քեկուցումով: Հաշվի առնելով ծանրագույն աշխարհաքաղաքական իրադրությունը՝ «ՀՀ կառավարությունը պարզապես առաջարկեց ուազմաքաղաքական և տնտեսական գործունեության նվազագույն ծրագիրը: Դրանք էին՝ կասեցներկրի տնտեսական փլուզումը, վերջ տալ անիշխանությանը, ստեղծել անհրաժեշտ բավարար պայմաններ պետական շինարարության համար: Կարճատև ժամանակամիջոցում ստեղծվելու էր ոչ մեծաքանակ, բայց գործունյա բանակ, լուծվելու էին սահմանավեճերը մեծակա հարևանների՝ Վրաստանի և Աղբքաջանի հետ: Նախապատ

րաստվելու էր Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, Երկրի հիմնական օրենքը՝ Սահմանադրությունն ընդունելու համար: Սակայն, ինչպես վկայում են հետագա իրադարձությունները, բարդագույն աշխարհաքաղաքական իրավիճակը հնարավորություն չտվեց նախապատրաստել և հրավիրել Սահմանադիր ժողով՝ Սահմանադրությունն ընդունելու համար:

Զինանշանը մեր պետության երեք կարևորագույն խորհրդանշիցներից մեկն է: Զինանշանը ազգային գիտակցության խորագույն արտահայտությունն է, ազգի կենսագրությունն ու տոհմարանական ծառի պատմությունը:

Հայաստանի Առաջին (1918 թ. մայիսի 28 - 1920 թ. դեկտեմբերի 2) Հանրապետության և Երրորդ Հանրապետության (1991 թ. սեպտեմբերի 21-ից առ այսօր) զինանշանները գրեթե նույնն են: Նորից ընդգծենք, որ Երրորդ Հանրապետությունը ժողովով և իր գերազույն օրենսդիր մարմնի կամրով ժառանգեց և օրենքով ընդունեց Առաջին Հանրապետության զինանշանը: Իսկ ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը՝ Հայաստանի 1918-1920 թթ. Հանրապետության վերջին վարչապետը, իրականացրուել ենույալն էր: «Հովհանն (1920 թ. - ընդգծումը մերն է - Վ.Վ.) կառավարությունը հաստատեց ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի կազմած ու նկարի Հակոբ Կոջոյանի գծած Հայաստանի Հանրապետության պետական զինանշանի (գերբի) նախագիծը: Զինանշանի կենտրոնում կար վահանածն մի տարածություն՝ բաժանված չորս մասի: յուրաքանչյուր մասում տեղակորված էր ինը Հայաստանի չորս անկախ շրջաններից մեկի զինանշանը՝ Արտաշեսյան, Արշակունյաց, Բագրատունյաց, Ռուբենյանց: Մեջտեղը դրված էին Սեծ ու Փոքր Մասհաները և նրանց վերև՝ ՀՀ տառերը: Վահանի աջ ու ձախ կողմները բռնել էին մի արծիվ և մի առյուծ, իսկ ներքեւ՝ սուր, գրիչ, հասկեր և շղրա»: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս պատմական փաստերը, Ս. Վրացյանի հուշագրությունում ներկայացրած պետական զինանշանի՝ վերը ներկայացրած պատկերը կամ նկարուագրությունը մի շարք հատկանիշներով տարբերվում է ՀՀ կառավարության կողմից հաստատվածից: Թե ինչու է զինանշանի խնդիրը լուծվել 1920 թ., Երևան է ստորև բերվող մի շարք փաստերից, այսպես 1920 թ. հունիսի 17-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը հատուկ գրությամբ դիմում է ՆԳ նախարարությանը, նշելով, որ Ներքին

գործերի նախարարությունը «շարունակում է տալ Հայաստան Հանրապետության քաղաքացիներին նախկին ցարական Ռուսական տանի զինանշաններ կրող անցագրեր: Այդ բանը շատ վաս ազդում արտասահմանյան օտարների և մանավանդ մեր հայրենիքների վրա»: Սույն շատ հետաքրքիր դիմումագրի վերջնամասում խնդիր էր դրվում «դադարեցնել այդ անցագրերի տալը և փխարինել հայկականով»: Շատ արագ հետևում է ՆԳ նախարարության երամանագիրը, որում հայտնվում էր, որ «արդեն արված կարգադրություն, և շրտով այդ անցագրերը կիննեն միմիայն հայկան»: Ուստի երամայական անհրաժեշտություն առաջացավ շտափույթ հաստատել Հայաստանի Հանրապետության զինանշանը և արդեն 1920 թ. հուլիսի 6 -ին, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը լսելով Ներքին գործերի նախարարի գեկուցումը Հայաստանի Հանրապետության պետական զինանշանի մասին, որը շուրջում է. «Հաստատել ներկայացված զինանշանը: Հանձնարարներին ականանիական Տաճանյանին և եւ նախարարների խորհրդի քարտուղարին (Հ. Տեւենյան - Վ. Վ.) կազմելու համապատասխան օրինագիծ զինանշանի նկարագրության մասին, հաջորդ նիստին ներկայացնելու համար»: ՀՀ կառավարությունը հիմնախնդրին սկզբանքին նշանակություն էր տալիս, և արդեն հուլիսի 23 -ին կրկին անդրադառնում է զինանշանի հարցին՝ հաստատելով «Հայաստանի Հանրապետության ժամանակակոր զինանշանը, իր գունավորած պատճենով». ՀՀ պետականության խոսացված արտահայտությունը հանդիսացող զինանշանի վերջնական հաստատումը բողնում է Սահմանադրի ժողովին:

Միանգամայն օրինաչափ է և բող դա տարօրինակ չըվա թերու հեղինակներին, որ Հայաստանի քվով Երկրորդ՝ Խորհրդային Հանրապետության (1920 թ. դեկտեմբերի 2 - 1991 թ. սեպտեմբերի 21) գերրը ստեղծողներից մեկը՝ հանճարենդ նկարիչ Մարտիքոս Սարյանը, կարողացավ հաստատածն մեր ազգային եռյունն արտահայտող զինանշան ստեղծել՝ Մեծ և Փոքր Սասիսները դնելով կենտրոնում, կարծես թե նրանց վրա բարձրացող արևով էլ խորհրդանշելով, որ երրևից մոխրից փյունիկ բռչունի նման վեր է հառնելու Ազատ Անկախ և Սրացյալ Հայաստանը:

Պետական հիմն (օրիներգ) էր դարձել Մ. Նալբանդյանի «Մեր Հայրենիքը», իսկ երաժշտության հեղինակը Բարսեղ Կանաչյանն էր: Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի վկայությամբ, «Հայաստանի Հանրապետության ազգային դրոշակը՝ հորիզոնական կարմիր, կապույտ եւ նարնջի գույներով», ընդունվել է 1918 թ. հուլիսին՝ Թիֆլիսի և Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդություների՝ Երևանում կայացած համատեղ նիստում, խնդրի վերջնական հանգուցալուծումը բողնելով Սահմանադրի ժողովին, որը իրադարձությունների դրոշակի սցենարով զարգացման հետևանքով այդպես էլ երբեք չի գումարվում: Ըստ այդմ, ազգային-պետական դրոշը չի հաստատվել ՀՀ պետական մարմինների՝ խորհրդարանի և կառավարության, այսինքն՝ Նախարարների խորհրդի կողմից, թեպետև դրոշի գույների ճշգրտության տեսանկյունից իրավիճակը խճված էր և պետական մտածելակերպի տեսանկյունից անընդունելի: Հենց այդ սկզբունքային նկատառումից էլ ենելով, ՀՀ Ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը 1918 թ. սեպտեմբերի 19 -ին հատուկ շրջաբերական հրահանգ է ուղարկել պետական կառավարման հիմնարկություններին՝ կարգադրություն անելով ունենալ և կրել «հանրապետության դրոշը հետեւյալ գույներով, ըստ կարգի վերելից ներքեւ՝ կարմիր, կապույտ, դեղին»:

Հատուկ օրենքով սահմանվում են ՀՀ պետական և ազգային-կրոնական տոնները՝ Նոր տարվա, Ծննդյան, Տեառն Ընդհանուր, Զատկի, Օգոստոսի մեկի և այլն: Հայաստանի Հանրապետության կայացման տեսանկյունից այս հիմնախնդրների լուծումը ուներ մեծ նշանակություն, ազգին հոգևոր-քաղաքական առումով միավորող և համախմբող մեծ արժեք:

ԹԵՍԱ ՉՈՐՐՈՐԴ

1918 Թ. ՎՐԱՅ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Առաջին հանրապետության հոչակման պահից Հայաստան Հանրապետությունը լուրջ խնդիրներ ուներ Անորոշվասյան իր Խրեանների հետ։ Եթե Պարսկաստանի հետ հարաբերությունները ընդհանուր առմամբ բնականն էին, բարիդրացիական փոխհարստությունների իրավիճակում, ապա դրանք լավ չդասավորվեցին Աղրբնջանի և Վրաստանի հետ՝ վերջ ի վերջո հանգեցնելով ուղարքական լուրջ առճակատումների։ Թուրք-աղրբեջանական և Նախիջևանի կողմից շրջափակման պայմաններում արտաքին աշխարհի և, մասնավորապես, Ռուսաստանի ու Եվրոպայի հետ կապի հաստատելու գործում Հայաստանի Հանրապետության համար ոսկամբարական կարևոր նշանակություն էր ստանում Վրաստան անցնող ճանապարհը։ Անկախության գործընթացներից առաջ վրցական քաղաքական-մտավորական շրջանները բազմիցս հայտրաբել էին, որ Ախալքալաքի գավառն ու Բորչալուի գավառի կազմի մեջ մտնող Լոռին համարում են հայկական տարածներ, սակայն անկախության հոչակումից անմիջապես անց հանկարծակի ուլժնատիվ պահանջեցին, որ այդ տարածքները մտնեն Վրաստան Հանրապետության տարածքի մեջ՝ ըստ էության այդ անօրինական պահանջը հիմնավորելով ուղամավարական և զուտ տնտեսական հարածեշտությամբ։ Մինչ այդ, դեռևս քուրքական զորքերի առաջնադաշտացման ժամանակաշրջանում՝ 1918 թ. մայիսին, Վրաց-գերմանական միացյալ զորամասերը գրավել էին Բորչալուն, Վատահեցնելով հայերին, որ դա արվում է պաշտպանական նպատակներով, և քուրքերի հեռանալուց հետո գրավյալ վայրերից կիեռանան նաև Վրացական զորքերը։ Սակայն դա տեղի չունեցավ, և Վրաստան Հանրապետության կառավարությունը, արդեն ստեղծված փաստացի փիճակից ելնելով, հայտարարեց Վրաստանի սահմանների մա-

սին՝ դրանց մեջ ներառելով երկու կողմերի համար վիճելի համարվող տարածքները։ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն այդ կապակցությամբ անմիջապես արտահայտեց իր բողոքն ու վրդրվության այլ հայտարարության դեմ։ Սակայն Վրաց-հայկական հարաբերություններում զգալի բարդույթներ և վտանգալից խնդիրներ առաջացան՝ կապված սահմանների, և, մասնավորապես, Լոռի-Ախալքալաքի գավառների հետ, որոնք համապատասխանաբար ունեին 80 հազար և 60 հազար հայ բնակչություն, այսինքն՝ ընդհանուր բնակչության 80%-ը կազմում էին եթիկ հայերը։ Հայկական կողմն այս խնդրում առաջնորդվում էր ազգագրական սկզբունքով, Վրաստան՝ տարածքային, որը նրան ծեռնոտու էր և առավելություններ էր տալիս։ Եթե 1918 թ. դեկտեմբերին թուրքական զորքերը քողեցին Լոռի-Փամբակի տարածքը, ՀՀ կառավարության հրահանգով հայկական զորամասերը Դրայի գլխավորությամբ գրադեցրին այն, ինչը առաջ բերեց հակագործողություն Վրացինների կողմից։ Դեկտեմբերի 5-ին Վրացական զորքերը նոտան Ախալքալաք՝ այնտեղ ցուցադրական զորահանդես կազմակերպելով և այն հայտարարելով Վրաստանի Հանրապետության տարածքը։ Հետագա ժամանակահատվածում լարվածությունը հայ-վրացական հարաբերություններում է ավելի խորացակ, մասնավանդ որ Վրացինները ընդհանուր շահեր «հայտնաբերեցին» քուրքերի հետ, սկսեցին գործել հայերի թիկունքում և ներդաշնակեցնել վրաց-թուրքական հարաբերությունները։ Վրաստանի մենշևիլյան կառավարությունը Հայաստանի Հանրապետության հետ հակամարտությունում հմտորեն օգտագործում էր իր երկրի աշխարհագրական դիրքի առավելությունները և փորձում ՀՀ հաղորդակցության ուղիների շրջափակման միջոցով նրան հարկադրել գնալու տարածքային գիշումների, անմիջականորեն օգտվելով նաև կայզերական Գերմանիայի ուղղակի զորակցությունից։ Դիվանագիտական հակամարտությունը և սահմանային բնույթի բախումները ի վերջո հանգեցրին 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին սկսված Վրաց-հայկական պատերազմին։ Սկսված ուղամաքարական առճակատմանը Հայաստանի Հանրապետությունն ամենահետու էլ չէ ճատում, քանզի գլխավոր նպատակադրումը որոշակի ուղամավարության իրականացումն էր՝ փորձելով Վրաստանին հարկադրել ապահովելու ազատ ելքը դեպի Բաքում, և իրականացնել Լոռու և

Ախալքալարի հայկական գավառների վերամիավորումը Մայր Հայք հրենիքի հետ: Հետևաբար, միանգամայն անընդունելի են այն տեսակետները, որոնք հայ-վրացական պատերազմը փորձում են պատճառաբանել հայկական բանակում ծառայող ռուսական սպայակազմի հակավրացական սարդանքներով, առավել ևս, Դրոյի «ռազմատնի խմբավորման» գործողություններով:

1918 թ. դեկտեմբերին Լոռի-Փամբակի սահմանային վեճի պատճառով երկարաբյա ռազմական բախում տեղի ունեցավ Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև: Դրա հետևանքով Լոռու մի մասը ճանաչվեց շեզոր գոտի մինչև հարցի վերջնական լուծումը, իսկ Աղքադանի հետ ռազմաքաղաքական առճակատումը պայմանագրի երկար տևեց: Հայաստանի Հանրապետությունում գործող բաղաքական կուսակցությունները, բացի, գույք մասսամբ բաշխիկներից, այսպես քեզ այնպես կանգնեցին ազգային անվտանգության և պետականության պաշտպանության դիրքերում:

Սույն ուսումնական ճենարկում նպատակահարմար չենք գտնում անդրադառնալ պատերազմական ողջ քույրութիւն և ռազմական գործողությունների մանրազնին անցուղարձին, դա հասուն և առանձին ուսումնասիրման առարկա է: Սակայն հարկ է ընդգծել, որ հայ-վրացական հարաբերությունների կարգավորման, պատերազմական կնճոի հաղթահարման հարցը պառակնենտական քուն քննարկման նյութ է հանդիսացել՝ առաջ բերելով իրարամերժ տեսակետներ: Սասմակորապես այս հանգամանալից և լուրջ քննարկման նյութ է դարձել Հայութեան 1918 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբերի նիստերում: Առհասարակ, Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի (պառակնենտի) խմբակցությունները, չնայած որոշ տարակարծություններին, միակարծիք էին հայ-վրացական 1918 թ. պատերազմի նկատմամբ ունեցած իրենց դիրքորոշման մեջ:

1918 թ. հոկտեմբերի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի նիստում, երբ քննարկվել է հայ-վրացական կոնֆլիկտի խնդիրը, ելույթ են ունեցել տարբեր խմբակցությունների ներկայացուցիչները՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցիչները. Հարությունյանը, սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Ազատյանը և ուրիշներ:

Էականն այն է, որ որոշ տարակարծություններով հանդերձ, վերջ ի վերջո նրանք բոլորն էլ խնդրու առարկայում համերաշխվում

են միմյանց հետ, և 27 ճայնով անցնում է ՀՅ դաշնակցության բանաձեռ, որ ասվում էր հետևյալը. «Հայ-վրացական խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության խորհրդը հանձնարարում է կառավարությանը բանակցություններ սկսել վրաց կառավարության հետ՝ կոնֆերանս գումարելու՝ սահմանագիծն որոշելու համար»: Խորհրդարանի սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավոր Հայկ Ազատյանի առաջարկով որոշվում է այդ մասին տեղեկացնել նաև Վրաստանի պաղամենտի նախագահությանը, որը ընդունվում է պայմանով, որ այն ունի ազիտացիայի բնույթ և նպատակ: Հետագա շրջանում հարցի քննարկումը, կապված հայ-վրացական կնճոի հաղթահարման հետ, շարունակվում է:

Ինչպես երևում է ՀՀ պառակնենտի 1918 թ. հոկտեմբերի 29-ի նիստի արձանագրությունից, կուսակցական խմբակցությունները դարձյալ որոշակի վերաբերունք ունեցան այդ խնդիրն: Եթե սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունն ի դեմս Ա. Խոնդկարյանի առաջարկում էր Վրաստանի հետ ունեցած վեճը լուծել խաղաղ ճանապարհով, ապա դաշնակցական խմբակցությունը և նոյնիսկ մեծամասնական Ա. Մելիքյանը, հավանություն տալով կառավարության ծեռնարկած քայլերին, ամեն ջանք գործադրել խաղաղ ճանապարհով լուծելու սահմանավեճը, առաջարկում էին անհրաժեշտության դեպքում, զենքի ուժով պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետության իրավունքները: Գործնականում, սակայն, անցնում է դաշնակցական խմբակցության առաջարկը:

Հայ-վրացական պատերազմի, ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և սահմանակնծիր հարթելու նպատակով Լոռի մեկնեց խորհրդարանական հանձնաժողովը, որի կազմում ընդգրկված էին Գ. Տեր-Խաչատրյանը (ՀԾԿ), Մ. Հարությունյանը (ՀՅԴ), Ս. Խաչատրյանը (ՀՅԴ), Ա. Խոնդկարյանը (Էտէ), Ա. Սամիկոնյանը (անկուսակցական), և գորավար Պարզանյանը: Բացի այդ, Հայ սոցիալ-դեմոկրատիան կոչով դիմեց Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատիային՝ հայ-վրացական միջադեպին վերջ տալով անհրաժեշտության մասին: Կոչը հասցեազրված էր նաև սոցիալ-դեմոկրատիայի մարզային կոմիտեին, ազգային խորհրդի նախագահին և մինիստրնախագահին: Էական արդյունքներ, սակայն, այն չտվեց:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի նոյնին 1918 թ. նիստում քննվեց Վրաստանի վարչապետ Ն. Ռամիշվիլիի դիմումագիրը,

և առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետության կյանքում Խորհրդի բոլոր կուսակցությունները, առանց բացառության, կանգնեցին միևնույն տեսակետի վրա՝ ցատումով դատապարտելով Վրաստանի կառավարության մենատիրական ձգտումները։ Եվ որ շատ ավելի կարևոր և հետաքրքական է, ամենաուժգին քննադատողներն ու դատավետողները եղան հայ սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք դեռ շարունակում էին կազմակերպական կապեր պահպանել վրաց սոցիալ-դեմոկրատների հետ։ Սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավոր Ա. Մալխասյանը խիստ բողոքեց հայ-վրացական տարածքային սահմանավեճը հարթելու նպատակադրումով խորհրդաժողով երավիրելով՝ վրացական կողմի տարօրինակ ձևի դեմ (վրացական կողմը պարզապես գործնականում հաշվի չեր առել հակառակ կողմի ցանկությունները, նրա եետ հավասար դիրքերից հանդես գալու ելակետային պահանջները և այլն), որն այս դեպքում համազոր էր բռվանդակության. իր քայլով Վրաստանի «դեմոկրատական» կառավարությունը խախտում էր հավասարության սկզբունքները, ցանկանում էր ուրիշների վզին փարաքել իր կամքը։ Վրաստանի կառավարությունը իմբնագույն կերպով՝ առանց դիմացինի կարծիքը հաշվի առնելու, որոշել էր վեհաժողովի վայրն ու ժամանակը, օրակարգն ու կազմը։ Հայկական կողմը, քաղաքական կուսակցությունները ուղղակի անհանդուրժելի գտան ննան վարքագիծը, և դատակետնեցին այն։ Անհանդուրժելի գտավ և ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը, «ըստ ձեփ ու ըստ եռթյան դեմ» արտահայտվեց նաև սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունը։ Նմանատիպ պատճառաբանություններից ելնելով՝ բացասական վերաբերմունք դրսևորեցին և՝ դաշնակցական, և ժողովրդական խմբակցությունները։ Եվ գրեթե միաձայն, խորհրդարանը որոշեց չմասնակցել նոյեմբերի 10-ի խորհրդաժողովին և հանձնարարեց կառավարությանը, որ աշխատի «եռող պատրաստել մասնակցելու խորհրդաժողովին՝ նախօրոք համաձայնության գալով նրա կազմի, օրակարգի, տեղի ու ժամանակի նկատմամբ»։ Խորհուրդը որոշեց, որ հայ-վրացական սահմանային վեճը առնչություն չունի այդ խորհրդաժողովի հետ և «պետք է վճռվի միայն երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների միջոցով, փոխադարձ համաձայնությամբ»։

Ախալքալաքի ու Լոռու դեպքերը մեծ հուզում առաջ բերեցին երևանում։ Քաղաքական կուսակցությունները, Հայաստանի Հան-

րապետության խորհրդարանը, կառավարությունը, հանրային կարծիքը, միարեան դատապարտում էին վրացիների հակահայկական դիրքորոշումը։ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը մի շարք դռնփակ նիստերում քննելով դրույթունը՝ կառավարությանը տվեց գործելու ազատություն՝ պարտավորեցնելով նրան դիմել ամեն միջոցի՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի Հանրապետության իրավունքը Ախալքալաքի և մանավանդ Լոռիի վերաբերմամբ։ Այս հարցում տարակարծություն չկար. բոլոր կուսակցությունները Լոռին համարում էին Հայաստանի Հանրապետության անքածանելի մաս։ Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի միտքն էր արտահայտում պատ մարան Լեռն, երբ սահմանավեճի առթիվ գրում էր. «Երկու հազար տարվա պատմությունը տանում հասցնում է այն եզրակացության, որ առանց Լոռու երկար դարաշրջաններում չեր կարելի երևակայել Հայաստան։ Ներկայումս այս բանն ավելի ևս աներևակայել պետք է համարել, քանի որ կտրել Լոռին Հայաստանի մարմնից կնշանակեն եղանակութել նրա ամբողջ անցյալն ու նրա կուլտուրական գանձերը՝ դարերի և հարյուրավոր սերունդների մեծագործությունը բալանել տալ»։

Հատկանշական է, որ հայ-վրացական վեճի առանցքը հանդիսացող տարածքների հայկական պատկանելության հարցում Հայաստանի Հանրապետության կուսակցությունների և խորհրդարանական պատվիրակությունների գերակշռող մեծամասնությունը եական տարակարծություններ չուներ։ Այս առումով հետաքրքրական է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի (խորհրդարանի) 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ի նիստի ընթացքի ամբողջական վերլուծությունը։ Պատգամավորները լսում են մինհստր-ճախագահի հաղորդագրությունը Լոռվա շրջանում վրաց գորքի և տեղական հայ ազգաբնակչության միջև սկսված ընդհարումների մասին։ Լսվում է Լոռվա բնակչության դիմումի մասին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը, ընթերցվում է ուզունացրցիների դեկտեմբերի 7-ի դիմում-հեռազիրը։ Կառավարությունը տեղեկացնում է Ճեղնարկած միջոցների մասին։ Հարցի կապակցությամբ ելույթ են ունենում տարրեր խմբակցությունների ներկայացուցիչներ։ Չնայած արտահայտման որշ տարակարծություններին, հիմնականում կուսակցական խմբավորումները միակարծիք էին։ Այսպես, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ներկայացուցիչ Ն. Աղքալյանը, ելույթ ունենալով,

ընդգծում է, որ հայկական «կառավարությունը պետք է լինի զգոյշքայց և կտրուկ. Լոռին մերն է, և ժողովորդն իրավունք ունի ինքնորշվելու, և պետք է նրա ձայնը որոշիչ լինի», քանի որ այդ բնակավայրերի «ազգաբնակչության 80 %-ը հայեր են»: Խորհրդարանի սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավոր Արքահամ Մալխասյանը, ըստ եռյան համերաշխվելով պատգամավոր Ն. Աղքայանի և կառավարության տեսակետի հետ, և ենելով ազգերի ինքնորշման իրավութից, պնդում է հետևյալը. «Մենք ընդունում ենք, որ Լոռին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի մասն է կազմում»: Հարուսակելով իր տեսակետը՝ Ա. Մալխասյանը գալիս է այն եզրահանգմանը, որ «պետք է երկու դեմոկրատիկ ժողովուրդների դեմոկրատիկ խորհուրդներից կազմել խաղը հանձնաժողով», որը և կորոշի պատրազմի ելքը, քանի որ իրենք «կատեգորիկ կերպով հակառակ են պատերազմին», և միակ ելքը համարում են արքիտրածը՝ կազմելով խաղը աղմինհատրացիա նշված տարածքները դեկավարելու համար մինչև վերջնական որոշումը:

ՀԺԿ ներկայացուցիչ Կ. Գյուլմազարյանը ընդգծելով, որ «Հայ ժողովրդական կուսակցությունը տրամադրի է այս հարցը միանգամայն խաղաղ ճանապարհով լուծիլ, քայլ ոչ ծայրաստիճան զիջումներ անելով», որ «Վրացիները պետք է իրենց զորքերը հանեն Լոռուց, որ հայ Լոռին պետք է կցել Հայաստանին: Վրաստանի հետ խաղաղ հարաբերությունների տեսակետից լավագույնն այն է, որ Լոռին կցվի Հայաստանին: Այդ նպատակով ՀԺԿ-ն պառամենտական խմբակցությունը գտնում է, որ միայն խաղաղ միջոցների սպառումից հետո պետք է տեղիք տալ զինված ընդիմարմանը»:

Կարևոր է ընդգծել, որ տարբեր խմբակցությունների բանաձեռում էական տարբերություններ չկային, չնայած այն հանգամանքին, որ դրանք ծայների մեծամասնություն չստացան, և անցավ Հայ Թեղափոխական Դաշնակցության առաջարկը: Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության ներկայացուցիչները ներկայացնում են իրենց առաջարկը որը ստանում է կողմ՝ 6 ծայն. «Հայաստանի խորհուրդը, լսելով կառավարության գեկուցումը Լոռվա դեպքերի մասին, որոշեց. 1. Վիճակ գակառները պատկանում են Հայաստանի Հանրապետությանը, 2. Համարելով հայ-վրացական վեճի պատերազմով լուծելն անբույշ-

տրելի, իսկ կոնֆերանսի միջոցով՝ անհնարին, ինչպես այդ ցույց տվեցին մինչև այժմ վարված բանակցությունները, միակ ելքը ընդունվում է արքիտրածը, 3. Առաջարկում է վրաց կառավարությանը ցավալի դեպքերի զարգացման առաջն առնելու համար հետ քաշել գործերը Լոռվա սահմաններից, խոստանալով, որ հայոց գորքերը չեն մտնի այս գավառը սպասիլով անմիջապես կազմվող արքիտրածի վճռին, 4. Մինչև արքիտրածի վճիռը՝ գավառում խաղը հանձնաժողովի ծեռքով կազմել խաղն աղմինհատրացիա, 5. Բանակցությունները վարել ոչ թե կառավարության ներկայացուցիչների, այլ պալամենտական հատուկ հանձնաժողովների միջոցով, որոնք երկու կողմից ել դիմում են դեպքերի վայրը և Վրաստանին արած այս բոլոր առաջարկությունները հայտնիլ ի գիտություն դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին, խնդրելով նրանց գործադրել իրենց աղդեցությունը, այս հարցին խաղաղ լուծում տալու համար»:

Հայ ժողովրդական կուսակցության բանաձեռը, որն աննշան թվով ձայներ է ստանում, արձանագրում էր հետևյալը. «Լսելով մինհստր-նախագահի հաղորդագրությունը Լոռվա դեպքերի մասին՝ խորհուրդը որոշում է հավանություն տալ կառավարության ծեռնարկած բոլոր միջոցներին այդ միջադեպը հարթելու համար իրավունքի և արդարության հիմունքների վրա»: Վերջնական տարբերակում **ՀԺԿ-ն** վերջին բառերը հանում է բանաձևից: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում սոցիալիստ-հեղափոխականների բանաձեռը: «1. Նկատելով, որ Լոռվա շրջանը հայկական է և դեմոկրատիայի սկզբունքները պահանջում են այդ հարցի լուծումը ազգագրական տեսակետով, 2. նկատելով, որ ուրիշ որևէ լուծում մշտական կերպարանը կտա հայ-վրացական արդի հարաբերությանը՝ ազգային հարց ստեղծելով ապագայի համար երկու ժողովուրդների միջև վնասիլով նրանց համերաշխությանը, սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունը առաջարկում է կառավարությանը բոլոր հնարավոր միջոցներով աշխատի խնդիրը լուծել խաղաղ ճանապարհով, հակառակ պարագային պաշտպանիլ հայ ժողովրդի շահերը այդ շրջանում»: Բանաձեռ քենարկվում է և ստանում 5 ծայն կողմ:

Վերջապես, պառամենտի նիստում ընթերցվում է **ՀՅ Դաշնակցության խմբակցության** բանաձեռը. «Լսելով կառավարության զեկուցումը Լոռվա դրության և այն միջոցների մասին, որ նա ծեռը է առիլ

այդ շրջանի հայ ժողովուրդը վրաց զորքերի դեմ պաշտպանիլու համար՝ Հայաստանի Հանրապետության խորհուրդը հավանություն է տալիս կառավարության տեսակետին և ձեռնարկած միջոցներին»:

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ կարելի է զալ այն հետևության, որ էական տարակարծություններ խմբակցությունների տեսակետով, կապված հայ-վրացական կնճոյնի հաղթահարման և այդ առումով կառավարության ու պետության ձեռնարկած ռազմաքաղաքական գործունեության հետ, չկար, և դա էր էականը: Ակնհայտ էր, որ այդ կուսակցությունների մեծամասնությունը, չնայած ծրագրային որոշ տարակարծություններին, ազգային կարևորագույն հիմնահարցերի լուծման բնագավառում միակարծիք էին, և վեր էին կանգնած կուսակցական նեղ հարցադրումների ու նկատառումների շրջանակներից:

Այս բոլորը վերաբերում են 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ի նիստին, դեկտեմբերի 16-ի նիստում եղավ շարունակությունը, որտեղ խմբակցությունները դարձյալ փաստեցին իրենց զորակցությունը կառավարությանը: Այս պատմական վավերաբերերի արժեքն անվիճարկելի է: Գեներալ Վ. Թոմսոնի կողմից դեպի գործողությունների վայրը ուղարկված կապիտան է. Գրինի՝ զինադադարի նասին միջնորդության վերաբերյալ կուսակցական խմբակցություններն անում են իրենց առաջարկները և դիտողությունները Ախալքալաքի և Բորչալիի գավառների պատկանելության, ժողովրդի՝ հարազատ բնակության վայրերը վերադարձի, երկարության հաղորդակցության վերականգնման, պարենավորման և այլ խնդիրների վերաբերյալ:

Սոցիալական հեղափոխական Ա. Խոնճկարյանը խորհրդարանի դեկտեմբերի 16-ի նիստում ունեցած ելույթում ընդգծում է, որ «Լոռին և Ախալքալաքը Հայաստանի անքածան նասն են», որ այն պաշտպանվել է հենց սոցիալական-հեղափոխականների կոնֆերանսում, և ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում «Հայաստանի խորհուրդը, պետք է աշխատի առանց արյունահեղության, խաղաղ ճանապարհով լուծել ստեղծված անախորժությունը»: Վերջում նա ներկայացնում է իրենց խմբակցության հետևյալ բանաձևը. «Հայաստանի խորհուրդը, սկզբից կանգնած լինելով հայ-վրացական տարածայնությունը խաղաղ կերպով լուծելու տեսակետի վրա, ընդուած է զնում այն առաջարկին, որ կապիտան Գրինը անում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը ու գտնում է, որ առաջ-

դրված կետերը կարող են ծառայել իբրև հիմք, որի շուրջը բանակցելով՝ կարելի կլինի գալ ցանկալի համաձայնության և այդ պատճառով հրահանգում է ուղարկել Սանահին իր ներկայացուցիչներին՝ բանակցելու Վրաստանի ներկայացուցիչների հետ»: Սոցիալդեմոկրատ Հայկ Ազատյանը, ելույթ ունենալով, գտնում է, որ նրա իրենք հետևեն Ն. Աղբայանի ճառին, ապա ըստ իր տեսակետի ոչ մի համաձայնություն չի կարող կայանալ հայերի և վրացիների միջև, ուստի և ինքը գտնում է, որ պետք չէր այնքան սպասել, որ անզիացիները միջամտեին, քանի որ այսօր այդ երրորդ ուժի, «Անզիայի միջամտությունը կարող է լավ լինել, բայց չէ որ վաղը մենք նորից կովելու ենք, որովհետև ամբողջովին շրջապատված ենք շովինիստներով»: Պետք է խոստովանել, որ այս բառերում ճշմարտություն կար, և ուշագրավը դա է: Եվ այդ տեսանկյունից էլ ելնելով՝ Հայկ Ազատյանը ներկայացնում է սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության առաջարկը. «Լսելով կառավարության հայտարարությունը կապիտան Գրինի արած առաջարկների մասին, Հայաստանի Հանրապետության խորհուրդը որոշում է՝ ընդունել առաջարկած պայմանները և հանձնարարում է կառավարությանը ի կատար ածել դրանք, եթե այդ որոշումները կընդունվեն և վրաց կառավարության կողմից»: Սակայն ի վերջու այս տեսակետները չեն անցնում, և այն բանից հետո, երբ սոցիալ դեմոկրատ Ազատյանը գտնում է, որ մյուս բանաձևները չարժե քվեարկել, ճայների գերակշռող մեծամասնությամբ ընդունվում է ՀՅ Դաշնակցության ճշգրտված և բարելավված բանաձևը. «Լսելով կառավարության ճեռք առած միջոցները Ախալքալաքի և Բորչալիի հայ ազգարբանակցությանը վրաց զորքերի բռնություններից ազատելու մասին՝ խորհրդարանը հավանություն է տալիս կատարված քայլերին: Միշտ կողմնակից լինելով հայ-վրացական վեճերի՝ խաղաղ ճանապարհով լուծելու և սկզբունքով համաձայն լինելով կապիտան Գրինի առաջարկին՝ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը անհնարին է համարում մեր զորքերի ենուացումը, մինչև որ չերաշխավորվի ՀՅ անվիճելի մասը կազմող Բորչալիի և Ախալքալաքի զավառի ապահովությունը վրաց զորքերից: Խորհրդարանը հրահանգում է կառավարությանը այս հիմքերի վրա հատուկ պատվիրակության միջոցով բանակցություններ վարել կապիտան Գրինի հետ և եթե հարկ լինի՝ նաև Վրաստանի»: Բանա-

ձեզ 18 ձայնով ընդդեմ 4 -ի ընդունվում է, 13 -ը ձեռնպահ են մնում:

Ակնհայտ է, որ կեղծ է այն մոտեցումը, եթե կուսակցությունները արենատականորեն բաժանվում են ազգայինի և ոչ ազգայինի՝ իմք ընդունելով ոչ իրական շափանիշները: Արխիվային և այլ փաստաթուրերը անվիճելիորեն վկայում են, որ թե՛ ընդդիմադիրը, և թե՛ մնացյալ կուսակցական խմբավորումներն ու կազմակերպությունները ներքուստ ունենալով զանազան տեսակետներ, այնուամենայնիվ, ազգային տարածքային հարցերի լուծման խնդրում միասնական են եղել: Այլ բան է, որ գործնականում ներկայացվող առաջարկները իրագործելի լինեին, բնեին գոյություն ունեցող իրավիճակի իրատեսական հաշվառումից: Նման հարցերը պարզաբանելիս պետք է նկատի ունենալ այն իրական աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, որում գտնվում էին թե՛ կուսակցությունները, և թե՛ Հայաստանը ընդհանուր առմամբ, ինչպես նաև այն հնարավորությունները, որ կյանքում կարող էին գործադրել կուսակցություններից և խմբակցություններից յուրաքանչյուրը: Թե՛ պատերազմի ընթացքին և թե՛ մյուս մասրամասներին մենք չենք անդադառնում, որովհետև դա հատուկ քննարկման նյութ է: Ընդամենը նպատակահարմար ենք գտնում նշելով հայ-վրացական պատերազմը, որին վրացական կողմից մասնակցել է 12 հազարանոց զորք, իսկ հայկական կողմից կանոնավոր բանակի 6000 զինվոր և 2000 աշխարհազորային, և ընդ որում կորմերը կորցրել են զգալի թվով մարդիկ, 1919 թ. սկզբին ավարտվում է խորհրդաժողովով, որը որոշում է հետպատերազմյան իրադրության խնդիրները: Այս փաստն արծանագրվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում, որտեղ լսվեց կառավարության գեկուցումը, ընդունվեց համապատասխան որոշում: Տեղեկացվեց հայ-վրացական կոնֆերանսի կողմից ընդունված և կառավարության լիազոր-ներկայացուցիչների կողմից հաստաված գինադադարի պայմանների և Բորչալվի սահմանների, գերիների փոխանակման կարգի, երկարուղային հաղորդակցության կազմակերպման և չեզոք գոտու դեկավարման մասին: Հաստատագրում է երկու երկրների միջև ժամանակավոր դիվանագիտական գործողությունների սկսման կարգը և հատուկ հարցերի գծով հարթերությունների բնույթը: Այս հարցի կապակցությամբ բանավեճ չ ծավալվում, պարզապես կուսակցական խմբավորումները արծանա-

գրում են իրողությունը և հավանություն տալիս ՀՀ կառավարության ուղղագրական գործունեությանը:

Վրաց-հայկական պատերազմը կարճատև էր. Հայկական զորամասերը Դրայի իրամանատարությամբ դեկտեմբերի 15-ին մի հարվածով գրավեցին Ալավերդին, դեկտեմբերի 17-ին՝ Բոլոնիս-Խաչենը, այնուհետև Շուլավերն ու Սաղախլուն՝ պարտության մատնելով գեներալներ Ծովուկիծեի և Գ. Մազնիկի (Մազնիշվիլի) գլխավորությամբ գործող վրացական 12 հազարանոց բանակին, որին ուղեկցում էին 4 զրահազնացքներ, որոնցից երեքը ընկան հայերի ձեռքը: Դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհը բաց էր, սակայն պատերազմին միջամտեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի ուղղագրական ներկայացուցությունների դեկավարները (հակամարտությանը միջամտեցին անգլիական գեներալ Վ. Ռայկրոֆտը և ֆրանսիական գնդապետ Պ. Շարդինյին), որոնք հայերին և վրացիներին պարտադրեցին դեկտեմբերի 28-ին ստորագրել համապատասխան համաձայնագիր՝ դեկտեմբերի 31-ին ժամը 12-ին պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին), և, իրենց հսկ շահերից ելնելով՝ պատերազմող կողմերին հարկադրեցին դեկտեմբերի 31-ին գնալ զինադադարի, որի համաձայն Բորչալվի գավառի հյուսիսային մասը՝ մինչև Դսեղ-Զալալօղի գիծը՝ Հայաստանի Հանրապետությանը. դրանց միջև ընկած տարածքում ատեղծվեց «Զեղոր գոտի»՝ անգլիական զորքերի հսկողությամբ և անգլիացի նահանգապետի դեկավարությամբ, որն ուներ հայ և վրացի օգնականներ: Զնայած հայկական կողմից բողոքարկմանը, և հայկական պատվիրակության դեկավար Արշակ Զամայանի մասնակոր կարծիքին և անհամաձայնությանը, ինչի մասին համապատասխան մակագրություն կա երկու կողմերի միջև ստորագրված պայմանագրի տակ, Ախալքալաքի վրա հաստատվում էր վրացական հսկողություն, չնայած ձեռք բերված համաձայնությունը ժամանակավոր էր: Հարցի վերջնական հանգուցալուծումը բռնվում էր Անտանտի պետությունների հայեցողությանը, որի համար և՝ Վրաստանը, և՝ Հայաստանը պետք է իրենց ներկայացուցիչները ուղարկեին Եվրոպա: Հայ-վրացական «կենոնի» հանգուցալուծումը չգտնվեց նաև 1919 թ. հունվարի կեսին Թիֆլիսում բացված հայ-վրացական խորհրդաժողովում, սակայն դրանում որոշում ընդունվեց փոխա-

դարձ անկախության ճանաշման և դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման մասին: Ստորագրվեց փոստ-հեռուստական համաձայնություն, երկու երկրների միջև անցագրային ռեժիմ վերացվեց, իսկ արդեն մարտին վերականգնվեց երկարության հաղորդակցությունը, և Հայաստանի Հանրապետության համար տրանզիտային նշանակություն ունեցող կարևոր ուղին բացվեց Թիֆլիսի և Բաքումի վրայով դեպի Եվրոպա, Ռուսաստան: Հետագա տերազմյան իրադրության խնդիրներն իրենց արտացոլումը գտնված է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում, որտեղ լսվեց կառավարության գեկուցումը, ընդունվեց համապատասխան որոշում: Տեղեկացվեց հայ-վրացական կոնֆերանսի կողմից ընդունված և կառավարության լիազոր-ներկայացուցիչների կողմից հաստատված զինադադարի պայմանների և Բորչակի սահմանների, գերիների փոխանակման կարգի, երկարությին հաղորդակցության կազմակերպման և չեզոք գոտու դեկավարման մասին: Հաստատագրությունը է երկու երկրների միջև ժամանակավոր դիվանագիտական գործողությունների սկսման կարգը և հատուկ հարցերի գծով հարաբերությունների բնույթը: Այս հարցի կապակցությամբ բանակեց չի ծավալվում, պարզապես կուսակցական խմբավորումները արձանագրում են իրողությունը և հավանություն տալիս կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությանը: Հարցերի բննարկումը ավարտուն դարձնելու նպատակով, վերջապես, կարծունեած, հետաքրքիր է նշել միջազգային կազմակերպությունների վերաբերմունքը հայ-վրացական պատերազմին: Այդ նաևին արժանահիշատակայական վկայակումներ ունի Ա. Զամայյանը: Հայ-վրացական պատրազմի հաջորդ շաբաթներին՝ 1919 թ. փետրվարին, Բենեում տեղի ունենում երկրորդ Ինտերնացիոնալի խորհրդաժողովը: Գագարանին մասնակցած ՀՅ Դաշնակցության և վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները (Ա. Չիսենկելի և ուրիշներ) համաձայնության են գալիս՝ հայ-վրացական տարածավեճը դմերու խորհրդաժողովի բնույթանը: Խորհրդաժողովը վճռում է, որ սահմանական պետք է լուծվի՝ համաձայն ազգերի ինքնորշման իրավունքի ճշգրիտ գործադրության: Վիճարանող կողմերն իրենց պատրաստ կամությունն են հայտնում ենթարկվելու այս պայմանին:

Սակայն դա արմատական փոփոխություններ չմտցրեց ազգա-

միջյան փոխհարաբերություններում: Վրացիները շարունակեցին նախկին քաղաքականությունը հողային խնդրում: Խորհրդաժողովները մնացին թղթային մակարդակում: Այդ հարցով 1919 թ. մայիսին Փարիզում գրադարձում է Երկրորդ Ինտերնացիոնալի գործադրի մարմինը, որին Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատները առաջարկում են տարածավեճը լուծել ոչ թե հանրաքենով, ինչպես իրենց իսկ համաձայնությամբ բրոշել էր Բեռլինի խորհրդաժողովը, այլ միջնորդ դատարանով: Սակայն դարձյալ ապարդյուն: Երկու ամսին անց Լյուցեռնի խորհրդաժողովը նորից քննարկում է այդ շարարաստիկ հարցը: Այստեղ էլ որոշվում է, որ ինչպես բոլոր հողային վեճերը, այնպես էլ հայ-վրացական սահմանական պետք է լուծվեր ժողովրդական հանրաքենով՝ կազմակերպված Ազգերի Դաշնակցության կողմից և նրա անմիջական հակառակով: Ի վերջո, այդ ամենն ավարտվում է վերահիշյալ հայ-վրացական խորհրդաժողովով 1919 թ. օգոստոսի 29-30-ին Թիֆլիսում, և կնքված համաձայնությամբ, որով վիճելի հարցերի վերջնական հանգուցալունումը հետաձգվում է մինչև ժուրքահայատանի հարցերի լուծումը Ազգերի Դաշնակցության կողմից: 1919 թ. սեպտեմբերին հրավիրված հայ-վրացական նոր խորհրդաժողովը ևս սահմանային հարցում փոփոխություններ շարձանագրեց, սակայն կողմերը պայմանավորվեցին հետայսու ծագելիք վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ կամ իրավարի վճռով, նրանց միջև սահմանվեց առանց մարսի ապահների փոխադրություն: Եվ քանի շուտով բրիտանացիները հետացան Անդրկովկասից, որոշվեց «Զեզոք գոտում» պահպանել խառը վարչությունը՝ ճգտելով պահպանել հնարավորինս նորմալ հարաբերություններ: «Զեզոք գոտու» մեջ էին մտնում նախկին Բորչալուի գավառի (Բորչալի գավառը ընդիմանությունը առնամբ կազմում էր 3,2 հազար քառ. կմ իր ավելի քան 64 հազար բնակչությամբ), Ալավերդու, Ուգունլարի (Օծուն) և Վորոնցովկայի (Տաշիր) շրջանները՝ 41 գյուղերով: Հետագա ժամանակահատվածում վրացական իշխանությունները այդ գյուղերի թիվը հասցրին 53-ի՝ նոր բնակավայրումների ճանապարհով: Վերջիվերջուն, օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետության համար 1920 թ. վերջերին ստեղծված չափազանց աննպաստ ռազմաքաղաքական կացությունից և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը բուրքերի կողմից սպառնացող վտանգալից վիճակից, Վրաստանը նոյեմբերին Լոռու

«Չեզոք գոտին» հոչակեց իր տարածքը: 1920 թ. սեպտեմբերին սկսված բուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը պարտություն պարտության ետևից կրելով, հայտնվեց ռազմաքաղաքական աղետալի իրավիճակում, իսկ արդեն եղանակում 30-ին Կարսի «անմատչելի» համարվող բերդն ընկալ քուրք ազրեսորի ձեռքը, այդ ընթացքում Անտանտի վերջին զինվորը լրեց Անդրկովկասի տարածքը, և հայերը հայտնվեցին դիվանագիտական մեկուսացման պայմաններում, հայկական Լոռին բռնազարդելու նպատակով Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետության կառավարությունն առաջարկեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ բույլատրել վրացական զորքերի մուտքը «Չեզոք գոտի»՝ իր թե ժուրդիայի կողմից Վրաստանին սպառնացող հնարավոր վտանգի դեմք առնելու համար: Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև ընթացած կարճատև բանակցություններից հետո 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին ստորագրվեց հայ-վրացական համաձայնագիր, որի հիման վրա էլ վրացական զորքերը մտան «Չեզոք գոտի», ինչից հետո սկսվեցին բռնությունները Լոռու հայ բնակչության նկատմամբ՝ վերջինիս հարկադրելով ընդունել վրացական քաղաքացիություն: Հայաստանի Հանրապետությունում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո շարունակելով անօրինական առաջխաղացումը հայկական տարածքում, վրացական կանոնավոր գրամատերը հասան մինչև Շահալի կայարանը, զավթեցին Զալալօղին (Ստեփանավանը), Լոռուտը, Արանը և այլ բնակավայրեր: Վրացական 7000-անոց օկուպացիոն զորքը պահպում էր Լոռվա զյուղացիությունից բռնազրավկած պարենի հաշվին: Իրավիճակը փոխվում է 1921 թ. փետրվար-մարտին, երբ քաղաքական իրադրության փոփխության հետևանքով Վրաստանը հարկադրված է լինում հաշտվել Լոռին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությանը անցնելու հանգամանքի հետ: Ինչպես տեսնում ենք, վերջիվերջ, պատմաքաղաքական իրադրությունների հետագա զարգացման ընթացքը հանգեցնում է նրան, որ, Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից անմիջապես հետո պատմական Լոռու տարածքը գործնականում վերամիացվում է Հայաստանի Հանրապետության հետ, իսկ Ախալքալաքի գավառը մնում է Վրաստանի Խորհրդային հանրապետության տարածքային կազմում:

ԹԵՍԱ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼ - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՄ: ԳՈՐԾԱՐԱՐ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆ - ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԾՐՋԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմավորումը և գարգացումը ընթանում էր դժվարին պայմաններում: Անհրաժեշտ էր կարճատև ժամանակամիջոցում ստեղծել պետական-քաղաքական կառույցներ (քանակ, ուստիկանություն, հատուկ ծառայություններ և այլն), ֆինանսատնտեսական համակարգ, լուծել պարենային և գաղքականների խնդիրները, հանդարտեցնել ազգային խմբերին, հաղթահարել ներքին հակասությունները, մի խոսքով, դուրս գալ քառսի ու անիշխանության ճիրաններից:

1919 թ. կեսերին, չնայած ընդհանուր ոգևորիչ որոշ տրամադրություններին, Հայաստանի Հանրապետության իրական վիճակը մնում էր տագնապալից, սպասելիքները՝ պայմանական: Այդ է վկայում կառավարության նախագահ Ալ. Խափիսյանի դիմումը Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցության դեկավար Լևոն Եվլանգույշանին: «Բոլոր շոգեքարշները և վագոնները ուղարկված են Վրաստան: Ամբողջ շարժումը կանգնած է: Հաղորդեցեք է: Գրինին և Բրաֆին: Սարսափելի սով է: Ամեն օր հեռազրեք ինձ՝ ինչքան այսուով բեռնված վագոն է դուրս գալիս Թիֆլիսից: Անհապաղ հեռագրեք Բեզզայանին՝ անհապաղ ուղարկի մազուր և բենզին, ոչ մի կարի չկա...հակառակ դեպքում ամեն ինչ կմեռնի»:

Հարկ է ընդգծել, որ հայաստանյան պայմանների «անհերերությունը» երաշալի ըմբռնում էին նաև ուրիշ հայ հասարակական-քաղաքական, մտավորական գործիչներ:

«Երկրի վիճակը շարունակում է մնալ ծանր, հացը պակաս է, և սովոր առատ հունձ է անում: Կտրված ենք արտաքին աշխարհից,

Վրաստանը շարունակում է մեր ճամփան փակել, կարող եք երևակայել՝ ինչպիսի անհանդուրծելի կացություն է ստեղծվել մեզ համար։ Ամերիկայից ուղարկված ալիրը շատ անկանոն է մեզ հասնում, առաջին հասած նավից մօտ 80.000 փուր տրվեց Քարումի ազգաբնակչութեանը, փոխանակ սովոր կոտորվող Հայաստանին ուղակելու։ Առհասարակ Անգլիայի քաղաքականությունը դեպի մեզ մինչև վերջերս եղել է տմարդորեն դաժան և քիչ բարեացակամ», - գրում է Ս. Վրացյանը 1919 թ. մայիսի 18-ին ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտեին։

1919 թ. վերջին 6-7 ամիսների ընթացքում մեծագույն դժվարություններով հաջողվում է Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծել 1.250 հազար փուր ալյուր, 225 հազար փուր ցորեն, 50 հազար փուր բրինձ, 6 հազար փուր եզիպտացորեն և այլն, ինչպես նաև մինչև 500 հազար փուր մազուր և հում նավք, մինչև 140 հազար փուր կերոսին, 25 հազար փուր բենզին, 45 հազար փուր փայտածուխ և այլն։ 1920 թ. ամռանը Հայ Թեղափոխսական Դաշնակցություն կուսակցության կողմից բանակի օգտին ԱՄՆ-ում կազմակերպված հանգանակությունից հավաքվում է ավելի քան կես միլիոն ամերիկյան դրամ, Երևան է հասցում մեծ քանակությամբ պարսիմատ և պահածո։

Ստեղծված բարդ իրավիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում խիստ բացասարար էր անդրադառնում կառավարության ուղղագործական տնտեսական գործունեության վրա, հնարավորություն չէր տալիս վերջինիս իր ճեղքում կենտրոնացնելու զգալի դրամական և նյութական ռեսուրսներ, լուծելու զանազան ռազմական խնդիրներ։

Հարկ է ընդգծել, որ հենց այդ դժվար կացության մեջ ստեղծվեց և զարգանում էր Հայաստանի Հանրապետությունը։ Զախողնան վտանգի տակ էին այն քաղաքական և տնտեսական ճեղքարկումները, որոնք հույս կար իրականացնել Հայաստանի Հանրապետությունում։ Շատ շուտով ակնհայտ դարձավ, որ հայ ճեղքարեցները, որոնք կարող էին քիչ քե շատ օգտակար լինել տնտեսության և առհասարակ հարազատ երկրի զարգացմանը, պարզապես չէին ցանկանում գալ Հայաստան որպես շարքային աշխատողներ, մեծավանամբ ճգում էին հեղինակավոր բարձր պաշտոնների, ինչի մասին շատ գունեղ վկայակոչումների ենք հանդիպում Ս. Վրացյանի

գրառումներում։ Այսպես, 1919 թ. վերջին գրում է Արմեն Գարոյին։ «Մեր մտավորականությունը դրսից է ուզում վայելել անկախ Հայաստանը։ Միքայելին խնդրեցինք, որ զայ։ Պատասխանեց, որ ներկայությունը անհրաժեշտ է Հռոմում։ Անցնող օրը Խատիսյանը ասում էր, թե Ավետիքը իրեն գրել է, որ խաղաղության դաշնագրի ստորագրությունից հետո ինքը ցանկանում է դեսպան մնալ Փարիզում։ Չնեղանաս, բայց դու էլ գերադասեցիր Վաշինգտոնը Երևանից։ Եվ մեզ նման «խորտաներին» մնաց Հայաստանի պետության կազմակերպելն ու վայելելը։ Համաձայն եմ, որ այս մոմենտում դրսի աշխատանքը շատ կարևոր է, անհրաժեշտ է խաղաղության դաշնագրի կնքել իր բոլոր հետևանքներով, անհրաժեշտ է նյութական օժանդակության աղբյուրներ գտնել - համաձայն եմ, բայց այդ բոլորը շենքի վերին հարկերն են, եթե պատվանդանն անուր չլինի, ձեր այդ միջազգային նվաճումները հիմն կուպեկի արժեք չեն ունենայ։ Հիմքը պետությունն է ու կառավարությունը։ Փայլուն է ասված։ Հստակութեան կարևորն ու պակաս կարևորն իրարից զատվել են։

Անշուշտ, այստեղ կարևոր էր նաև այն հանգանանքը, որ արտերկրի հայ ճեղքարեցների, մտավորականության ներկայացուցիչները բացասական «լիցքեր» էին տեսնում Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարող դաշնակցական բյուրո-կառավարության գործունեության մեջ։ Նրանք տնտեսական ճեղքարկումների ողջ հնարավորությունը տեսնում էին քաղաքական կայունության ապահովման մեջ, այն ինչ Հայաստանի Հանրապետություն իրապես չկար։

Դա, դեռ 1920 թ. լավ էր նկատել նույնիսկ Անդրկովկասում, այնուհետև Հայաստանում ամերիկյան գերազույն կոմիսար Վ. Հասկելը։ Ինչպես հաղորդում է Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1920 թ. փետրվարի 14-ի իր հաղորդման մեջ՝ ուղարկված արտաքին գործոց նախարարին, «մի անգամ գնդապետ Վ. Հասկելը, տեղեկանալով, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության յուրաքանչյուր բաժանմունք իր ներկայացուցիչն ունի Թիֆլիսում, ասել է, որ այդպիսի շքեղություն իրեն թույլ չի տալիս նույնիսկ Ամերիկան, որ մի քանի անգամ Հայաստանի Հանրապետությունից հարուստ է։ Միանգամայն օրինաչափորեն ուժեղ, տնտեսական, պետական և ղեկավար կազմ ձևավորել 1918 -1920 թ.

շիածողվեց, ճախողվեցին գործունյա պետական կազմակերպության ձևավորման բոլոր քիչ քե շատ լուրջ ջանքերը: Անշուշտ, այս առողջով ճշմարտություն կա վերոհիշյալ գնդապետ Վ. Հասկելի՝ 1919 թ. աշնանը Լ. Եվանգույանի հետ ունեցած գրույցի ընթացքում ասված այն խոսքերում, քե այդ կառավարությունը «քաղկացած է նախկին դասատումներից և կուսակցության աջակցությունից օգտվող ամեն կարգի մարդկանցից՝ քաղաքականապես ոչ հասուն և ոչ հեռատես»:

Եվ առեասարակ Հայաստանի Հանրապետությունում շատ անմիտքար էր կադրային վիճակը: Այդ հանգամանքը հասկանում էին նաև կառավարության, պետության և զանազան կուսակցությունների առավել խելացի ներկայացուցիչները, որոնք երբեմն-երբեմն վեհերուտ փորձեր էին կատարում շտկումներ մտցնելու այդ բնագավառում, սակայն ապարդյուն: Ոչ ոք չէր ցանկանում մեկնել անկայուն, թշնամիներով շրջապատված Հայաստան, ուր ցուրտ էր սով, խոլերա և տագնապով լի իրավիճակ:

Վրդովկերով ազգասիրության պակասից, հաճախակի ցուցաբերվող եսականության դրսւումներից, Ս. Վրացյանը բողոքում է նաև մեկ այլ փաստի դեմ: Վկայակոչելով, որ Հայաստանի Հանրապետություն եկողմները քիչ չեն, նա միևնույն ժամանակ նշում է, որ մեծ «մասք գալիս է նախարար կամ խորհրդարանի անդամ և կամ դուրսը դեսպան նշանակվելու ակնկալիքով և հույսով»: Ավելին, զայրանալով, որ շատերն ել Հայաստանի Հանրապետություն են գալիս չարչիական-առևտրական նպատակներով, իբրև քե հայրենի երկրին տնտեսապես օժանդակվելու համար, Ս. Վրացյանը փաստագրում է, որ դա վերջին հաշվով ավարտվում էր նրանով, որ դրանցից շատերը գրադաւում էին էժան զներով գորգեր և քանկազին քարեր գնելու եկամտաբեր առուժախոս՝ առանց փոխարենը Հայաստանու որևէ բան ներդնելու: Իսկ կառավարության արգելիք դեպքում էլ վերջիններս աղմուկ էին բարձրացնում, քե դաշնակցական սոցիալիստական կառավարությունը մեջնում է ազատ առևտուրը:

Հարկ է սակայն ընդգծել, որ հայկական ոչ բոլոր քաղաքական շրջանակներում էր իշխում ոգևորիչ (էյֆորիկ) հիացմունքը Եվրոպայից սպասվող ակնկալիքների նկատմամբ: Այլընտրանքի հնարավորությունները այնքան էլ մեծ չին, մնում էր հավատալ, հույսով տածել, սակայն ոչ բոլորն էին հավատում: Հետաքրքրական է այ-

առումով Թիֆլիսի հայկակական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգույանի 1919 թ. դեկտեմբերի 9-ի արտաքին գործերի մինիստրին ներկայացված զեկուցագիրը. «Ես այլևս չեմ հավատում արտաքին ուժին և նրա՝ դեպի մեզ բարեկավ վերաբերմունքին. սպասելով անցյալ տարի Անգլիային որպես մեր դաշնակցի, այս տարի Ամերիկային, որպես մեր հոգանավորի, Ֆրանսիային նրա սիմպատիաներով դեպի մեզ, մենք սխալվել ենք մեր հաշիվներում: Ֆրանսիան գրավել է Կիլիկիան, Ամերիկան տատանվում է մեզ վրա մանրատ ստանձնել, Անգլիան նահմեղական տարրի մեծ տերություն է, Ռուսաստանը հեռու է, Անգլիան Խոտալիային բույլ չի տվել Անդրկովկաս մտնել, իսկ հունական գործերի Անդրկովկաս գալուն համաձայն չեն երևի դաշնակցիները: Այսպիսով, մեր ժողովուրդը մնացել է մեն մենակ ու առանց կողմնակի օգնության, շարունակվում է կոտորվել սովոր, ցրտից, իրվանդություններից ու Տաճկաստանի մշտական սպառնալիքից»:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը փաստը մեծ ոգևորություն առաջ բերեց Հայաստանում: Սակայն, ինչպես վկայում էին փաստերը, դա էլ բավարար զորեղ գործոն չէր, որ գործերը Հայաստանի Հանրապետությունում դեպի լավը գնային, որ դրանից ոգևորվեին արտերկրի հայ գործարարները: Դա հատկապես ցայտուն դրսւորեց 1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական իշխան անդամ Ս. Թումանյանի կողմից իրավուած հայ արդյունաբերողների և բանկերի ներկայացուցիչների ժողովում, որին ներկա էր նաև գեներալ Զ. Հարբորդը: Ժողովի նախագահը իրավիրվածներին տեղեկացնում է գեներալին հետաքրքրող երկու հարցի մասին: 1) Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչման պարագայում արդյունաբերության և բանկերի հայ ներկայացուցիչները կիամնենա՞ն արդյոք իրենց գործունեություննը տեղափոխել Հայաստանի Հանրապետություն և 2) ի՞նչ պայմաններ են հարկավոր, որպեսզի արդյունաբերությունը Հայաստանի Հանրապետությունում բարգավաճի:

Հարկ է նշել, որ Հարբորդը այդ հարցերը տվել էր նաև Կ. Պոլսի հայ արդյունաբերողներին, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնել կարգ ու կանոն հաստատվելուց հետո միայն տեղափոխվել Հայաստանի Հանրապետություն: Այս առումով հատկանշական են

Թիֆլիսի որոշ հայ մեծահարուստների ելույթները վերոհիշյալ ժողովում: Գործնական խոսքով հանդես է զայխա Եղիա Ղազարյան - Մայիսյանը: Ըեշտելով, որ հայերը ոչ միայն առևտրական կարող են լինել, այլև լավ արդյունաբերողներ, նա այնուամենայնիվ պնդում է, որ բոլորն էլ իրենց գործերը Հայաստան կտեղափոխեն միայն այն դեպում, եթե այնտեղ հաստատվի կարգ ու կանոն և վերանան քաղաքական աննպաստ պայմանները: Գտնելով, որ ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության զարգացման խոչընդոտները բազմարիվ են, Ղազարյան-Մայիսյանը անդրադառնում է երկու կարևոր արգելվների. «նախ այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը կտրված է արտաքին աշխարհից: Այս դրույթան են հայ արդյունաբերող հաշտվել չի կարող: Առանց Վրաստանի են համաձայնության գալու Հայաստանի Հանրապետությունը պարզապես գոյություն ունենալ չի կարող. Վրաստանի տրամադրությունից է կախված Հայաստանի Հանրապետության լինել-չլինելը: Այս կախումը Վրաստանից Հայաստանի Հանրապետությանը դնում է ամենածանր վիճակում: Այժմյան Հայաստանի Հանրապետությունում արդյունաբերության ոչ մի ճյուղ զարգանալ չի կարող, որովհետև դրա համար պահանջվում են արտադրական գործիքներ, որոնք Հայաստանի Հանրապետության տարածք մտցնելու համար հարկավոր է ստանալ Վրաստանի համաձայնությունը, այն Վրաստանը որը մինչև իսկ տրանզիսի պայմանագիր չի կամենում կնքել, կապելով Վերջինս տարածքային խնդիրների ենտ, այսպիսով տարածայդ պայմանագրին քաղաքական բնավորություն»:

Ի դեպ այս հանգամանքին անդրադառնում է նաև Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը, 1919 թ. հունվարի 8 -ի իր՝ Յ. Յորդյանին հասցեազրկած նամակում. «Վրացիները, օգտվելով իրենց աշխարհագրական դիրքից, փակել են Հայաստանի ճամփան դրսի աշխարհի ենտ՝ դատապարտելով հայերին սովորելեան, ինչպես և ուզում են գրավել անվիճելի հայկական գավառները՝ Ախալքալակը և Լոռին»: Ուրեմն, այս առումով տարբեր ենդինակներ, տարբեր դիրքորոշումների երկու մարդ, ինչպես տեսնում ենք միակարծիք են:

Սակայն երկրորդ խոչընդոտը, որին անդրադառնում է ենդինակը, ներքին բնույթի էր, և, ըստ իս, շատ ավելի կարևոր, որովհետև դա

արդեն կախված էր «հայ» կոչված գործոնից: Հայ արդյունաբերող Ղազարյան-Մայիսյանը հենց այդ երկրորդ խոչընդոտը, որին հանդիպում էր արդյունաբերությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, համարում էր իրավակարգի, գույքի և անձի ապահովության բացակայությունը, ինչը զգալի չափով վերաբերում է Հայաստանի Երրորդ՝ ներկայիս Հանրապետությանը: Վերոհիշյալ հեղինակը այդ համարում էր հետևանք այն բանի, որ կառավարությունը չէր արտահայտում ժողովրդի կամքը, որ ժողովուրդը ըստ ստեղծված իրավիճակի այնպիսի վիճակում էր, որ միայն իր ֆիզիկական գոյության փրկությամբ էր գրադադար, ուստի և հեարավորություն չուներ աշալութ վերաբերմունք ցույց տալու դեպի այս կամ այն ներքին քաղաքական խնդիրը: Տեղին է ասել, որ նմանատիպ իրավիճակի հետ բախվեց հայ ժողովուրդը նաև 1990-ական թվականներին, որն էլ շատ բացասական ազդեցություն ունեցավ նրա քաղաքական և հասարակական ակտիվության, ինչպես նաև կենսամակարդակի վրա:

Եվ Վերջապես, ամփոփելով իր միտքը, Վերոհիշյալ հեղինակը զայխ է այն ճշմարիտ եզրահանգմանը, որ Հայաստանի Հանրապետությանը հարկավոր է ոչ թե «կուսակցական կառավարություն, որ կուսակցական շարժադիրները նկատի ունենալով է այս կամ այն բնակավայրի վարչակազմը լրացնում, այլ զուտ «գործարար» կարինեն. Հայաստանի Հանրապետությունը մտավոր կարող ուժերի կարիք ունի, որոնց հարկավոր է ներքաշել հասարակական և պետական շինարարության ասպարեզ, մինչդեռ իրականությունը գալիս է ասելու, որ մեր կառավարությունը զուտ կուսակցական մասշտաբներով է մոտենում այս կամ այն հարցին կամ պաշտոնային»:

Խիստ այժմեական և իրատեսական հարցադրումներ, որոնց են չհամաձայնել չի կարելի: Չարունակելով իր միտքը՝ Վերոհիշյալ հեղինակը պնդում է, որ «դաշնակցական լինելը մեր կառավարության համար առաջին պայման է այս կամ այն պաշտոն ստանձնելու համար: Այսպիսի պայմաններում ոչ մի արդյունաբերություն չի կարող զարգանալ Հայաստանի Հանրապետությունում: Հայաստանի Հանրապետությանը հարկավոր է չափավորական կառավարություն, որի մեջ պիտի մտնեն նաև արդյունաբերության ներկայացուցիչներ»: Իսկ մի այլ արդյունաբերող, շարունակելով Վերոհիշյալ հեղի-

նակի տեսակետը, զալիս է այն հետևողյան, որ «հայ արյունաբերողները և մասնագետները իրենք չեն, որ փախչում են, այնքանց մեր կառավարությունն է փախցնում իր նեղ կուսակցական գործելակերպով»: «Ետաքրքիր է, որ այս փաստն արձանագրում է նաև գնդապետ Վ. Հասկելը, որը թվում է, թե Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքից չպետք է գլուխ համեր: 1919 թ. վերջին (նոյեմբեր - դեկտեմբեր) L. Եվանգույանի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ նա շեշտում է, որ չնայած «կառավարության դեկավար հոսոքը վերաբերվում է Ալ. Խատիսյանին» ավելի խելացի է և բարձր է մնացած բոլորից, սակայն ամբողջությամբ գտնվում է կուսակցության ձեռքին և հարկադրված է իրագործել պաղամենտի և կուսակցության կողմից իրեն բելադրվող հրամանները»:

Սա իրողություն է, որն անտեսելն անհմաստ է, ընդհակառակ որպես պատմական փաստ այն հարկավոր է մանրազնին ուսումնակիրել ու հաշվի առնել ներկա հասարակական-քաղաքական գործերացում:

Ի վերջո, Հայաստանում մնացին նրանք, ովքեր ցանկանում էին արեցին այն ինչ իրենք ի վիճակի էին: Հայաստանի Հանրապետությունում աշխատել ցանկացողների թիվը քիչ էր, զգալի մասը առանձնապես չէր ցանկանում աշխատել Հայաստանի Հանրապետությունում, այլ ճգոտում էր իր համար ապահովել «օազիսային» պայմաններ: Հայաստանի Հանրապետությունում առաջացել է կադրային դատարկություն. շատերը ճգոտում էին մնալ արտասահմանում և չաշխատել Հայաստանի Հանրապետության դժվարի պայմաններում, բայց փոխարենը մնացած տեղական իշխանական ներքի պահանջում էին կայուն, եղոր պետություն՝ եղոր բանակով, գերազանց սպայական-հրամանատարական կազմով, արեւատափարժ նախարարների կարինետով, փոխարենը ոչինչ չառաջարկելով: Հայաստանի Հանրապետությունում մնաց մարդկային այն նյութը, որը ցանկանում էր գեր ինչ-որ բան տալ իր երկրին ու ժողովրդին:

ԹԵՍԱ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 1918 - 1920 ԹԹ.

Հայկական ազգային բանակը կազմավորվել է շատ ծանր պայմաններում՝ ապրելով անցման շրջանի բոլոր դժվարությունները: Չնայած Բարումի (1918 թ. հունիսի 4) հաշտության պայմանագրի հարցած բազմաթիվ արգելքներին՝ Հայկական բանակի ստեղծումը դիտվեց որպես ՀՀ անկախության պաշտպանության առաջնահերթ գործ: Ստեղծվեց Չինվորական նախարարություն (1918 թ. հունիսի 15-ի դրույթամբ այն արդեն գործում էր) ուստական բանակի գեներալ-մայոր Հովհաննես (Հովհաննես) Վասիլի Հայսվերդյանի (Հայսվերդյանի) գլխավորությամբ, որը հայկական զինված ուժերի կազմավորման բնագավառում իր առաջին քայլերից մեկն սկսեց Հայկական բանակային կորպուսի ծևավորման գործընթացից:

1918 թ. հուլիսի 19-ի դրույթամբ հայկական կորպուսի վերոհիշյալ գորաջոկատների մարտակազմը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. 818 սպա, 18772 շարքային զինվոր, 11252 սվին, 1241 սուր և 4504 ծի: Եղած գորաջոկատներից ամենամեծարանակը և լրիվը երեանյան գորաջոկատն էր, որն ուներ 491 սպա, 14040 զինվոր, 9074 սվին, 867 սուր և 3392 ծի: Ինչպես վկայում են պատերազմի ու բանակի, խաղաղության հարցերով գրադարձ մի շարք մասնագետներ՝ (Մ. Լ. Կարապետյան, Է. Ա. Չոհրաբյան և ուրիշներ) ինչպես նաև տողերիս հեղինակը, Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918 - 1920 թթ. ժամանակաշրջանում կրել է որոշակի փոփոխություններ: Օրինակ, համաձայն Հայաստանի հանրապետության զինվորական առաջին նախարար գեներալ Հովհաննես Հայսվերդյանի Վկայության, 1918 թ. աշնանը հայկական դիվիզիայի ստորաբաժնումներում, վարչություններում և զինվորական օժանդակ կառույցներում կար շուրջ 16 հազար մարդ:

Հայաստանի Հանրապետության գինվորական նախարարության գինվորական շտաբի գրասենյակի պետ, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության հատուկ ծառայությունների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ գնդապետ Մ. Չինկեիչի տվյալներով՝ 1919 թ. հունվարի 16-ի դրությամբ հայկական բանակի գորամաներում, ստորաբաժնումներում և հիմնարկություններում ծառայության մեջ կար ընդամենը 15878 գինվոր և սպա, որից 295 ավագ ենքապա, 1168 կրտսեր ենքասպա, 1201 եֆրեյտոր և 13214 շարքայի գինվոր: Հայաստանի Հանրապետության մեկ այլ գինվորական գործի՝ գինվորական 2-րդ նախարար գեներալ-մայոր Քրիստափոր Գերասիմի Արարատյանի՝ 1919 թ. վերջին կազմած մի փաստաթորի համաձայն Հայկական բանակի թվաքանակը հասնում էր շուրջ 30 հազարի: Ըստ ոռու գեներալ Ա.Պ. Կուրենյակինի «Հայկական բանակը և նրա խնդիրները» վերմագրով հուշագրի, 1919 թ. հոկտեմբերի 26-ի դրությամբ «Հ բանակի թիվը հասնում էր 30 հազարի, որից գրեթե ողջ բանակում հաշվում էր մոտավորապես 20 հազար սվին և սուր:

ՀՀ արտաքին գործերի գերատեսչության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանի տվյալներով՝ 1920 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության բանակի ընդհանուր թվաքանակը հասնում էր 55 հազարի, որն, անշուշտ, չափազանցված է, հակառակ դեպքում աներևակայելի է, թե ինչպես այդ ահօնի բանակը չկարդացավ թիշ-թիշ շատ լուրջ դիմագրավել, առավել ևս՝ հակահարված տալ Քյազիմ Կարաբեքիրի ավագակարարության մեջ 1920 թ. աշնան բուրք-հայկական շարաբաստիկ պատերազմում:

Անքսանդրապոլի քաղաքագլուխ և Հայաստանի Հանրապետության պառականության անդամ Կարո Սասունու տվյալներով՝ 1920 թ. հայ-բուրքական պատերազմի նախօրյակին հայկական գինվածութերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 35 հազար մարդ: ԳԱԱ հրատակած Հայ ժողովրդի պատմության մեջ (7-րդ հատոր) նշվում է դարձյալ 40 հազարանոց Հայկական բանակի մասին: ՀՀ 3-րդ գինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի տվյալներով՝ Հայկական բանակի ընդհանուր թիվը 40 հազար էր, որից սակայն միայն 25 հազարն էին կանոնավոր մարտական ուժերը, մոտ 6 հազարը՝ զանգան խմբերը:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ այսպիսով 1918 թ. վերջին հայկա-

կան դիվիզիայի շարքերում կային մոտ 16 հազար մարդ, 1919 թ. աշնան վերջին՝ 30 հազար մարդ, ապա 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետության բանակի թվաքանակը, ներառյալ կամավորական պարտիզանական, միլիցիոններական ու թիկունքային ծառայողները, հասնում էր 40 հազարի: Կարելի է ավելացնել հետևյալը ևս. թվական տվյալները տվյալներ են, սակայն բանակի իրական թվակազմը, նրա՝ իրոք մարտունակ կորիզը, կարծում ենք, տատանվել է 16-18 հազարի շրջանակներում: Այն, որ 1918 -1920 թթ. գոյություն ունեցած հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակից մարտունակ էր իրապես ընդամենը 16-18 հազարը, դա մեկ անգամ ևս Ս. Վրացյանը հաստատում է ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտեին հասցեազրկած 1919 թ. մայիսի 18-ի նամակում, մասնավորապես ընդգծելով այն մասին, որ «մոտ 16-17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ»: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր»՝ հենց սա իրապես կարելի է տեղափորել 40-50 հազարանոց բանակի ստեղծման երազանքի ու գոյություն ունեցած լինելու պատկերացումների անիրականի և իրականի շրջանակներում, եղածը «փորձել» ուղնացնել:

Անշուշտ, անտեսել չի կարելի կամ էլ չի կարելի անտարբեր վերաբերմունք դրսեորել ևս մի կարեռ փաստաթղթի նկատմամբ՝ ֆրամսերեն լեզվով, որի հեղինակը Փարիզում «Հ ազգային պատվիրակության քարտուղարի օգնական Ղազարյանն է: Այսինքն, ըստ այդ տվյալների՝ հայկական բանակի ճակատային (այսինքն՝ ռազմակատային խնդիրներին իրապես պիտանի) գինվորների թիվը 1920 թ. հասնում էր 24.715 մարդու, սպաներին՝ 1515-ի, վարչական սպաներին՝ 309-ի, կամավորներին՝ 4023 մարդու և այլն: Ընդհանուր առնամբ, ըստ այդ աղբյուրի, դարձյալ ընդհանուր հաշվարկի արդյունքներով ստացվում է այդ նույն 40 հազարանոցից թիշ ավելի թիվը, որն իհարկե, պետք է դիտարկել ստորև բերվող եզրահանգումների շրջանակներում:

Օնայած ծանր ռազմաքաղաքական իրավիճակին՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1918 -1920 թթ. հնարավորինս ոչինչ չէր խնայում բանակի համար, ամեն ինչ անում էր նրա կատարելագործման ու ուժեղացման համար, և այդ բնագավառում էական էր սեփական մարտական շքանշանների առեղծումը: Բանակի, ռազ-

մական քաղաքականության հարցերը կառավարող կուսակցության ՀՅ Դաշնակցության ուշադրության կենտրոնում էին: ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովը գործի մասին հատուկ որոշում կայացրեց: Չորքի մասին Դրոյի տված գեկուցման հիման վրա ընդունվեց համապատասխան որոշում Հայաստանի Հանրապետության բոլոր քաղաքացիների պարտադիր երկամյա զինվորական ծառայության և կանոնավոր համաժողովրական բանակի կազմակերպման, բանակը բոլոր առումներով հայացնելու, հրամանատարական կազմի վերակազմության, իին զինվորական ճներից երաժարման, զորք Հայրենիքին ծառայելու գաղափարի իրականացման և Հայոց պետության պաշտպանությանն ու անվտանգությանը ծառայեցնելու հրամայականի մասին: Բանակի հայացման գործում կարևոր դեր ունեցան հատկապես բուրքական բանակից հարյուրի չափ հայ սպաների ժամանումը և ծառայության անցնելը: Մարտունակ և որակյալ բանակ ունենալը կուսակցությունը իրավացիորեն տեսնում էր՝ մի կողմից հզոր տնտեսություն, մյուս կողմից՝ ռազմիկների բարյական կայունության, հայրենիքին նվիրվածության մեջ:

Ինչպես վկայում են փաստաբերը, հրապարակի վրա եղած գրականությունը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իր կազմակորման պահից սկսած, ձեռնամուխ եղավ նաև իր սեփական մարտական ծառայության համար պարզեցնելու համար պարզեցնելու համարագի՝ մարտական շքանշանների ստեղծմանը: Այսպես, 1919 թ. մայիսի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմանը հաստատվեց «Հայրենիքին մատուցված ծառայության համար» շքանշանը, որի պատրաստման համար բաց բողոքեց 20 հազար ոուրիշ փարկ: Իսկ 1920 թ. հունիսի 2-ին կառավարության համապատասխան օրենքով հաստատվեցին նաև «Սուրբ Վարդան զորավար» և «Սեծն Տրդա» մարտական շքանշանները: Շքանշանները պատրաստված էին նշանավոր հայ նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի նախագծով, իսկ մրցութային հանձնաժողովի նախագահը անվանի ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանն էր: Մի այլ փաստաբերի համաձայն, Նախարարների Խորհրդին ներկայացրած գեկուցագրում զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ աստիճանի «Սուրբ Վարդան զորավար» շքանշանով պետք է պարզեցներին անձնա-

կան խիզախություն ցուցաբերած սպաներն ու զինվորները, իսկ 5-րդ և 6-րդ աստիճանով՝ զորամասերի, շտաբների հրամանատարներն ու պետեր՝ մարտական գործողությունների հմուտ դեկավարման համար: Այս շքանշանը համապատասխանում էր ոռոսական Գեորգիկան խաչին և պետք է շնորհվեր ոռոսական բանակում գոյություն ունեցող կանոնների համաձայն՝ մինչև սեփական կանոնադրության ընդունումը: «Սեծն Տրդա» մարտական շքանշանով պարզեցների համար: Այդ շքանշանով կարող էին պարզեցների նաև քաղաքացիական անձինք՝ հատուկ ծառայությունների համար: Ընդ որում, այդ շքանշանով պարզեցներին հանձնվում էր նաև գենը (սուր): Հետաքրքրական է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության բանակում որպես զինվորական հրահանգիչ ծառայող անգիտացի սպա, նշանավոր վարչապետ Բոլդրինի որդի Օլիվեր Բուլդրինի հուշերից պարզվում է, որ նա պարզեցների է հայկական շքանշաններից մեկով, սակայն պարզ չի դառնում, թե որով: Հայտնի է, որ «Սուրբ Վարդան զորավար» շքանշանով պարզեցների է գնդապետ Նիկոլայ Թարխանյանը (Կուտո) վրաց-հայկական 1918 թ. պատերազմի ժամանակ ցուցաբերած անձնական խիզախության համար: Ընթերցողի համար ամենին էլ ավելորդ չէ նշել, որ Կուտոն 1921 թ. Հեղկոմի դեմ ըմբռատացած զանգվածային շարժման զիսավոր կազմակերպիչներից էր, «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» անդամ և զինված ուժերի սպարապետ:

Առաջին Հանրապետության տարիներին որոշակի քայլեր արվեցին նույնիսկ օդուժի կազմակերպման ուղղությամբ, որն այդ ժամանակ ողջ աշխարհում առաջին քայլերն էր անում: Դեռ 1918 թ. օգոստոսի վերջին, կառավարության և զինվորական դեկավարության ջանքերով կազմակորվեց առաջին ավիացոնկատը, որի տրամադրության տակ էին Անդրկովկասից ոուսների հեռացումից մնացած ինքնարիոնները: Ավիացոնկատի առաջին հրամանատարն է եղել նախկին ոուսական բանակի հեռացումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում հանգրվանած օդաչու պորուչիկ Վոհյովը, ինչպես նաև Ռուբեն Բարայանը (շտարի պետ), Սիխայիլ Զահենչկովսկին և ուրիշներ, իսկ հայկական առաջին ավիացոնկատը զիսավորում էր Արքուր Գուլյան-Ռիլսկին:

1918 թ. մարտին, Կարսի մարզը՝ Հայաստանի Հանրապետության միանալու հետո, զինվորականները ձեռնամուխ եղան հայկական նոր ավիաջոկատի ստեղծմանը: Կատարվեցին զգալի վերանորոգումներ, կարգի բերվեցին պահեստներն ու օդանավակայանները, բոիչքաղաքությունը և նորոգման ու հավաքման արհեստանոցները: 1919 թ. մարտի 1-ին Նախարարների Խորհրդի նիստում լսվեց զինվորական նախարարի գեկուցումը օդագնաց ջոկատի շտատը (համակազմը) հաստատելու, ֆրանսիական իրահանգիչներ իրավիրելով և 20-25 զինվորականների օդագնացության արվեստը սովորեցնելով համար Ֆրանսիա ուղարկելու մասին: Հայկական օդուժը (ավիացիան) հիմնականում բաղկացած էր «Վուազեն», «Սոռոան» և «Նյուպոն» ֆրանսիական արտադրության ինքնաթիւներից, որոնց քանակը հասնում էր 8-ի, սակայն ինչպես վկայում են փաստաբերերը, դրանցից լիովին սարքին էր լոկ մեկը, որը 1920 թ. հոկտեմբերի 31-ին Երևան հասցրեց Կարսի անկման գույժը՝ մինչ այդ մասնակցելով ռազմական գործողություններին: Ինքնաթիւների մի զգալի մասը պահեստամասերի բացակայության պատճառով անսարք վիճակում էր, սակայն նվիրատվությունների հաշվին արտասահմանում ձեռք էր բերվել 12-ից ավելի ինքնաթիւ, որոնք, սակայն աննպաստ քաղաքական հանգամանքների և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ ռազմական իրավիճակի սրման հետևանքով չհաջողվեց տեղափոխել Հայաստան:

Օդուժը (ավիաջոկատը) նոր ինքնաթիւներով համալրելու նպատակով Ֆրանսիա գործուղվեց կապիտան Ա. Գուլյանը (Ռիսկի), որը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առաջադրության Սարեկում գնեց «Սալմոն Ա 2 Ա» մակնիշի երկու ինքնաթիւ: Այդ ինքնաթիւները պետք է օգտագործվեին ոմբակոծման և հետախուզական նպատակներով (բուրք-հայկական 1920 թ. պատրազմի ժամանակ օդային հետախուզական նպատակներով մի շարք բոիչքներ է կայացրել թշնամու դիրքերի վրայով): Հայկական օդուժը մասնակցել է զանազան մարտական գործողությունների, որի ընթացքում թշնամու վրա կատարել է 30 ոմբանետումներ: Սակայն, ինչպես վկայում են փաստերը, շատ մտահացումներ անվարտ մնացին, շատ ծրագրեր էլ չիրագործվեցին: Ա. Վրացյանի վկայությամբ, 1920 թ. օգոստոսին, Հայ ռամկապարական կուսակցությունը

նը Եգիպտոսում որոշել էր Հայաստանի Հանրապետությանը մատուցած 50 օդանավ՝ «Ռամկավար Հայաստանի օդային տորմիլ», սակայն հաջորդող անբարենապաստ իրավիճակը, 1920 թ. սեպտեմբերին սկսված բուրք-հայկական աղետաբեր պատերազմը խոչընդոտեցին ու ձախողեցին դրա իրագործումը:

Թեկուզել իր ականա ծնունդին և հետագա բարդություններին՝ Հայաստանի Հանրապետությունը փորձեց և իր նավատորմն ուսնենալ, չնայած Հայաստանը ամենին էլ ծովային երկիր չէր: Պատրազմը և այլ արգելքներ ու դժվարություններ խոչընդոտ եղան բազմարիվ գործերի, և, այնուամենայնիվ, ինչպես նշում է իր նշանակոր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում վարչապետ Ս. Վրացյանը, կառավարության հոգածության առարկա էր և Սևանա լճի նավարկությունը: Սևանա լճի նավատորմիկը, որը զբաղվում էր ուղևորների և ուզմաքեռների փոխադրությամբ, սկզբում բաղկացած էր շարժիչներով սարքավորված մի քանի թիանավերից և «Աշոտ Երկար» մինչև 1000 փուրթ բեռնատարողությամբ ռազմաքեռնատար երկայմ առագաստանավից, որի վրա դրված էին մեկ արագահարված թնդանոր, երկու գնդացիր և լուսարձակ: Կառավարությունը իմբ դրեց ևս մի, ավելի մեծ շոգենավի շինության: Սևանի նավատորմիկը համալրելու նպատակով 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շահթափից Երևան բերվեց «Սեստրից Զայուշա» շոգենավը, որը ուսները տարել էին Վան և բռնել կես ճանապարհին: Այդ նավը վերանվեց «Գեղանուշ»: ՀՀ Կառավարությունը ենթադրում էր Սևանի բոլոր եզերքները կապել նավային հաղորդակցությամբ և հետզհետե զարգացնել ծովագնացությունը: Սևանա լճի նավատորմիլի անմիջական ոգին էին և կազմակերպիչները Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամները Ֆարագաշյանը (նա նաև Սևանի նավաշինարանի պետն էր), Հերյանը և Կոստան Զարյանը: Զինվորական նախարարության կատարած աշխատանքի մասին տեղեկագրից մենք իմանում ենք, որ

Հայաստանի Հանրապետության նավագնացության զարգացման գործում ծանրակշիռ ներդրում են ունեցել նաև ծովակալության սպաներ Գարագաշյանը (նա նաև Սևանի նավաշինարանի պետն էր), Հերյանը և Կոստան Զարյանը: Զինվորական նախարարության կատարած աշխատանքի մասին տեղեկագրից մենք իմանում ենք

միայն 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում Սևանի լճային նավատորմիկը կատարել է 76 հածում անցնելով 6448 վերատ տարածություն: Այդ ընթացքում նրա միջոցով փոխադրվել է 342 մարդ և 12796 փութ բեռ, որից՝ 9298 փութը համբարակային, 1396 փութը՝ երեսանային բեռներ:

Ահա այսպես դժվարին էր Հայաստանի Հանրապետության օդուժի և նավատորմի ստեղծման ու զարգացման գործը: Եվ առհասարակ, բանակաստեղծ գործընթացները ընթանում էին աշխարհաքաղաքան և ուսումնական բարդ իրադրության պայմաններում, ՀՀ կառավարությունը և զինվորական գործիչները գործադրում էին որոշակի ջանքեր ՀՀ զինուժի, այն սպասարկող կառույցների ձևավորման, և անշուշտ, այդ ժամանակաշրջանի համար օրեցօք կենսական մեջ նշանակություն ճեղք բերող նորագույն ստորաբաժնությունից՝ օդուժի, այսինքն՝ ավիացիայի և հանրապետության կարևորագույն ջրային ավազանում՝ Սևանում նավատորմիդ ստեղծելու ուղղությամբ, որն ուներ ուսումնական մեծ արժեք տարածաշրջանում ամրապնդվելու տեսանկյունից:

Այդ ժամանակաշրջանի հայկական պետությունը ինաստավորող կառույցներին, պետաքաղաքական անհրաժեշտ մարմիններին, զինվորական այրերին և քաղաքական կուսակցություններին ընդհանուր առմամբ մտահոգել են ուսումնական քաղաքականության, կանոնավոր բանակի կազմակերպման և ազգային-պետական անվտանգության ցավոտ հարցերը, որոնց նրանք երբեմն ել Վճռականությամբ պաշտպան են կանգնել՝ սատարելով ՀՀ կառավարությանը, չնայած դա դրույթունը չփրկեց և այդ կապակցությամբ որպես հետզդություն նշենք ևս մի քանի հանգամանքի մասին. ՀՀ թվով երրորդ զինվորական նախարարը՝ Ռ. Տեր-Մինասյանը, Հայկական բանակի թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր Հայկական քանակում իրար կողքի գործող երկու զինվորական համակարգերի՝ կանոնավոր բանակի կազմակերպման հին ոռուսական և խմբապետական-ֆիդայական, անկանոն զորամասերի կազմակերպական համակարգերի առկայությունը, դրանց հակադրվածության հանգամանքը, բռլշկելյան-մոսկովյան գործոնը և այլն: Ավելացրած դրան նաև այն էական հանգամանքը, որ հենց հայ ուսումնական քաղաքական միտքն ել անընդունակ գտնվեց դարամակարդակի պահանջների

իրականացման համար, որ ուսուական բանակում ծառայած և կրթված զինվորականության մի մասի ճգնաժամը ուազմական գործը զինվորական գիտության հիմնան վրա կազմակերպելու իրականություն չդարձավ: Բանակում տեղ գտած բացասական երևույթների ընդերքային լորջ պատճառների շարքում պետք է տեսնել նաև կանոնավոր բանակի և ոչ կանոնավոր ուժերի, կամավորական ու մասուցերի առաջական խմբերի միջև հակադրվածության, և հրամանատարության անկարողության մեջ հաղթահարելու պետության մեջ պետություն դառնալու գործում ունեցող այդ ուժերի տրամադրվածությունները: Կանոնավոր բանակի և խմբապետական-հայդրվային հանակարգերի անհամատեղելիությունը ևս կարևոր ազդակ հանդիսացավ դասալության և բանակը քայլայող նմանակարգ բացասական երևույթների արմատավորման համար, ինչը հեշտ չէր արմատախիլ անել: Ընդ որում հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ զինվորական գործի կազմակերպման առումով իրար կողքի երկու հակադրի համակարգերի գործունեության պայմաններում զանազան խմբերը, գործելով ՀՀ բանակին կից, չկարողացան և անգամ կամեցողություն չդրսերեցին տարալուծվել բանակային կառույցների մեջ՝ կուլ գնալով ինքնազուխ գործելու անկազմակերպ բնազդներին: Այդ հանգամանքը լավ է նկատել դաշնակցական «Զանգը» 1918 թ. «Խմբապետական սիստեմը, որ խոշոր ծավալ ստացավ մեզանում համաշխարհային պատերազմի հենց առաջին օրից, չնայած իր համեմատարար լավ կազմակերպման, այնուամենայնիվ չտվեց բավարար հետևանքը»: Խազմաքաղաքական հայտնի իրավիճակում հայդրվային ու խմբապետական համակարգը ուսումնական հեռանկարների տեսանկյունից անօգտակար դարձավ, ինչպես դա պատահեց 1988 թ. իրադրանություններից հետո, երբ ոչ կանոնավոր, երկրապահ ուսումնական կազմավորումները, որոնք, անկասկած, որոշակի կտրվածքով հիշեցնում էին 1918 թ. անկանոն գործական միայն անհրաժեշտ բռնության կիրառման պայմաններում տարալուծվեցին վերստեղծվող Հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերում: Խմբապետականությունը 1918 թ. իրականության պայմաններում հակադրվածություն դրսերեց հայկական զորքի կազմակերպման առողջ դարակազմիկ և դարամակարդակ բնազդներին ու պահանջներին: Ավելին, չնայած հայ կամավորներին

հասուկ հայրուկային խիզախականությանը, անգամ նրանց լավագույն ներկայացուցիչները փաստորեն ընդդիմացան ու խոշընդուցին կանոնավոր բանակի կազմակերպման առկա գործընթացներին, և իրենց անսանձ ու կարգապահության չենթարկվելու անկազմակերպ բնագոյի դրսուրումներով դարձան հայկական գործերի ընդհանուր տկարացման, զանգվածային դասալրման պատճառ, որն է բնականարար անընդունակ դարձավ ճակատելու թշնամու դեմ հատկապես Առաջին Հանրապետության մայրամուտին: Եվ սակայն չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, 1920 թ. կեսերին ևս դասլրությունը մնում էր և մնաց որպես Առաջին Հանրապետության ցավոտ ու դժվարացույն խնդիրներից մեկը, և դա այն պարագայում, եթե շատերը հաճախակի նաև օգտվելով ՀՀ միլիոնայի, Ներքին Գործերի Նախարարության բազմաթիվ ոչ պատասխանատու, անբարեխիղ աստիճանավորների ու պաշտոնյաների հովանավորչությունից, երբեմն էլ պարզապես ընկերակցությունից, խուսափում էին հայկական բանակում իրենց պարտականությունները կատարելուց: Դա էր այն հիմնական պատճառներից մեկը, որ Հայաստանի Հանրապետությունում դասալրության դեմ պայքարը 1918-1920 թթ. էական ու գործնական արդյունքներ չտվեց, իսկ թիվը պարզապես ահութի էր մի փոքրիկ երկրի համար. այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով դասալիքների թիվը ամբողջ հանրապետությունում կազմում էր 17665 մարդ և այս բեռով էլ երկիրը թևակոխուն 1920 թվական: Այդ և այլ պատճառներով, ոչ միայն գորակոչային հիմնախնդիրները դատ էության փակուղի մտան, այլև կիսատ մնացին այլ բնագավառում ձեռնարկված ռազմական ռեֆորմները, և ըստ եռյան չուծվեցին իրավակի արդիական և իրապես կանոնավոր բանակունենալու հիմնախնդիրները, կուլ գնալով որոշ փարիսեցիական ու անուրջ պատկերացումներին, և թե հայ ռազմաքաղաքական միտք ու կարող ռազմաքաղաքական ուժերը պատրաստ չեղան պետական անվտանգության ապահովմանը նպատակության այդ կարևորագույն հիմնախնդրի լուծմանը, ոչ հիմնավոր պատճառարանություններ բերելով, որ դրա համար անհրաժեշտ են երկար ու ծիրարիներ: Ցավոք սրտի, այդ և այլ մտայնությունները իշխող էին նաև հայկական գորահրամանատարության մի զգայի մասի մեջ քաղաքական-կուսակցական որոշակի շրջանակներում, ինչն էլ եւ

պես նպաստեց հայկական բանակի ոչ լիարժեք կայացմանը ու դարձավ նրա զիսակոր բոլորուններից, ինչը նաև նշանակում էր չըմբռնել հայ ժողովրդի ռազմավարական նպատակադրումների եռթյունը: Ավելացրած դրան նաև այն, որ հայկական բանակի տկարացմանը նպաստող կարևորագույն պատճառներից պետք է համարել, անշուշտ, Հայոց գորքի և ժողովրդի շարքերում կովելու կորովի, ոգու, անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը, եղանական պարտփողական ընդհանուր տրամադրվածությունը, ինչպես նաև բանակային գորամասերի մասնակցությունը Զանգիբարի, Վեղիբասարի, Չող-Բասարգեչարի, Կարսի մարզի և ՀՀ այլ տարածքները մահմեղական զանգվածներից «մաքրագերծման» գործողություններին, որոնց դեմ էին հայկական բանակի մի շարք հայտնի գորահրամանատարներ, և դրանց թվում առաջին հերթին Դորն, գտնելով որ դա խիստ կրարոյալիք բանակը, ինչպես և տեսի ունեցավ իրականում: Ի հավելումն վերտիշյալին, կարելի է ավելացնել, որ Հայկական բանակի հիմնախնդիրների լուծման տեսանկյունից հայ ռազմաքաղաքական շրջաններին պակասում էր նաև կանխատեսելու և ծրագրելու ընդունակությունը, սկսած գործը մինչև Վերջ հասցնելու նպատակալացությունը և տրամաբանությունը, և առաջադրված խնդիրներին նորովի նոտենալու կարողականության բացակայությունը, որի հետևանքով էլ 1918-1920 թթ. իրականության պայմաններում բազմաթիվ զինվորական-քաղաքական և կուսակցական գործիչներ գործնականում կառչում էին զորքի կազմակերպման իր դարն ապրած խմբապետական-հայրուկային-ֆիդայական եղանակառնից, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1980-ական թթ. Վերջերին -1990-ական թթ. սկզբներին Արցախյան հերոսամարտի օրերին. դա որոշակի իմաստով հիշեցնում է նաև բոլցեկլյան այն իրականությունը, երբ Կարմիր բանակի որոշ բարձրաստիճան զինվորականներ, իրապես կանոնավոր բանակի հիմնախնդիրներով զբաղվելու փոխարեն, ըստ էության նենցափոխեցին ժամանակակից զորքի կազմակերպման սկզբունքները և սխալ եզրահանգման եկան եեծելազորի կիրառման մասին ապագա պատերազմում, դառնալով Կարմիր Բանակի ողբերգությունների պատճառահիմքը:

Հայաստանի Հանրապետության բանակը կարծես թե ապահոված էր տվյալ ժամանակաշրջանի շափանիշներով արդիական զի-

նատեսակով, զենք ու զինամքերքով: Հայտնի է, որ այդ օրերին զենքն ու զինամքերը Հայաստանի Հանրապետություն էին ներկրվում Սեծ Բրիտանիայից, Հունաստանից և այլ երկրներից, ինչպես նաև Ռուսաստանի հարավում գործող այսպես կոչված Դենիկինի Կամավորական և այլ սպահակզբարդական այլ գորավարների բանակների ու զորքերի զինապահեստներից: Սեփականը Հայաստանի Հանրապետությունը հնարավորություն չունեցավ ունենալու և կազմակերպելու, ասենք, ստեղծված իրավիճակում այնքան էլ դորին չէր նման ձեռնարկումներ ունենալ, առավել ևս գործելով բուրքարարական և բոլշևիկյան շրջափակման պայմաններում, չնայած որոշ նախապատրաստություններ և ձեռնարկումներ այդ բնագավառում իրականացվեցին: Եթե հաշվի առնենք նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ, օրինակի համար, Սեծ Բրիտանիայից Հայաստան ներմուծված իրացանները գործնականում ոչ պիտանի դուրս եկան, ծանր էին, ինչից հայ զինվորները իրապես դժգոհում էին, մեծամասք էլ պարզապես խոտան էին, ապա կարելի է պատկերացնել բանակաշինության համապետական խնդրի առաջ պատմական այլ պահին ծառացած բարդությունները:

Հաջորդ խնդիրը կապված էր սպայակազմի հետ: Հայկական բանակի սպայական-հրամանատարական կազմը հիմնականում ուստական ցարական բանակի ներկայացուցիչներն էին, որը ևս որոշակի առումով հոգեբանական կախվածության մեջ էր դնում Հայաստանի Հանրապետությունը ուստական գործունիք: Եվ չնայած ՀՀ կառավարությունը փորձեց այդ հիմնախնդիրն էլ լուծել, բացելով ուազմական ուսումնարաններ և զիմնազիաններ, դրանք միշտ չեն, որ լիովին կենսագործվեցին կյանքում, շատ որոշումներ ուղղակի մնացին բորբի վրա կամ էլ դրանց լուծումները չգտնվեցին, նամանավանդ, որ դրանք կենսագործելու համար անհրաժեշտ էր հաղթական ներքին դժվարությունները՝ ավագակարար զինված խմբերի, անկանոն տարբեր գորամասերի և զորախմբերի կողմից հարուցված քառոր, անկազմակերպվածությունը, անիշխանությունը և անօրինականությունը, ինչպես նաև կոսակցական-քաղաքական մտածելակերպի անհարությունները և կաղապարված գործելակերպի դրսորումները զինվորական գործի, և մասնավորապես Հայկական բանակի կազմակերպման բնագավառում:

Առաջին Հանրապետության բանակի համար առավելապես լուրջ փորձություն հանդիսացավ հայորուկավետական անկանոն խմբապետական մտածելակերպի ու գործելակերպի բախումը, անհաջող դիրքորոշումը կանոնավոր բանակի կազմակերպման զաղափարների, պետական գործելակերպի դրսորումների հետ, ինչը գործնականում փոշիացրեց առկա ռազմուժը, խարարեց բանակաշինության ռազմավարական մեծագույն արժեք ունեցող գործը: Տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում ըստ էռուրյան առավել նախաձեռնող և անզիջում գտնվեցին հայորուկային-ֆիդայական մտածելակերպը որոշակի իմաստով հոգեբանական-բարոյական տեսանկունից արդարացնող գործելակերպի կողմնակիցները, ինչը նոր ժամանակների փորձությամբ չէր կարող անցնել և ահռելի փորձությունների և խնդիրների առջև կանգնեցրին 1918 թ. մայիսին ծնված Առաջին Հանրապետությանը: Դատելով 1918-1920 թթ. պատմական իրողությունների անաշառ վերլուծությունից, այդպես էլ ՀՀ կառավարությանը չհաջողվեց այդ ժամանակ հաղթական անկանոն զրամասերի, հայկական զորքի կազմակերպման հայորուկային մտածելակերպով առաջացած դժվարությունները, թեկուզ կարեն քեզ ժամանակին ընդունվեցին տեղին և լուրջ որոշումներ, որոնք սակայն մեռկածին գտնվեցին:

Բնականաբար, ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության բանակը, չնայած հաջողությամբ դիմացավ 1918-1919 թվականների և 1920 թ. առաջին կեսի փորձություններին, անցնելով Սարդարապատյան հերոսական ճակատամարտաշարքի բովով, բայսելով 1918 թ. դեկտեմբերի երկարաբարյա վրաց-հայկական պատերազմի փորձություններին, որին նոր կազմակերպվող Հայկական բանակը պատվով դիմացավ՝ նշանավոր զրաքանակ Դրոյի գլխավորությամբ տանելով արժանի հաղթանակ, իսկ այնուհետև բոլոր հյուծվելով և բարոյալքվելով 1918-1919 թթ. ներքին կրիվներում՝ նպատակադրում ունենալով զապել Հայաստանի կեսմիլինանց մահմերական զանգվածին, ինչպես նաև զործնականում կանոնավոր բանակի գորամասերին մասնակից դարձնելով մայիսյան բոլշևիկյան բռնկման, կամ ավելի միշտ տվյալ պահին հակապետական համարվող խոռվության ճնշմանը, ինչի արդյունքում գործնականում Հայկական բանակը իրա-

պես կորցրեց իր մարտունակությունը, և փաստորեն գրեթե լիովին անպատճաստ գտնվեց 1920 թ. աշնան սկզբին սկսված քուրք-հայկական աղետաբեր պատերազմին, այն գործնականում տանող տվեց, որպես արդյունք ունենալով Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հիրավի տիրահռչակ, ստորացուցիչ և չափազանց ծանր ռազմաքաղաքական հետևանքներով պայմանագիրը: Դրան ավելացրած նաև այն հանգամանքը, որ քուրք-հայկական պատրազմում հայկական բանակի տկարացմանը ըստ եռյան նպաստեանականի Հանրապետության Անտանտի գծով դաշնակիցների իրական դիրքորոշումը, որի արդյունքում հայ ժողովուրդը լրվեց դաշնակիցների կողմից: Դա էլ իր հերքին իրապես խթանեց մենակ վիճակում հայտնված հայերի մոտ փախչելու-փրկվելու եղանությունը, գոյություն ունեցող իրավիճակից բխող հուսափականությունը ահազնացրեց, արքնացրեց և զորեղացրեց իրակավախն ու ահազնացած տագնապը քուրք բարբարոսի առաջ, իսկ արդյունքում՝ հանգեցրեց Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական տկարացմանը և ռազմաքաղաքական ջախջամանը քուրք-հայկական պատերազմում, իրապես մեկուսացմանը տարածաշրջանում և հուսահատ վախճանին, իսկ քաղաքական հեռանկարում՝ նաև խորհրդային իշխանության հաստատմանը:

ԹԵՍԱ ՑՈԹԵՐՈՐԴ

ՀՀ ՆԵՐՁԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ, ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂՇՈՒՄԸ: ՊԱՅՉԱՐ ՆԵՐՁԻՆ ԿԱՐԳ ՈՒ ԿԱՆՈՆԻ, ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՍԱՐ

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում մեծ ջանքեր գործադրեց միլիցիայի և առհասարակ Ներքին Գործերի մարմինների ստեղծման ու դրանց աշխատանքի կազմակերպման ուղղությամբ: Այն բխում էր երկրում համապատասխան կարգ ու կանոնի հաստատման անհրաժեշտությունից:

Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևոր օղակներից էին միլիցիան և Ներքին գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումները, որոնց ստեղծման ու աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ 1918-1920 թվականներին որոշակի ջանքեր գործադրվեցին ՀՀ կառավարության և իշխանության այլ մարմինների կողմից: Այդ գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցեցին քե Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը, և քե Նախարարների խորհուրդը: Հնարավոր քուրիմացությունից խուսափելու համար հարկ է հենց սկզբից հստակ արձանագրել որ սկզբնական, և հատկապես Արամ Մանուկյանի «ղիկտառության» և Ներքին գործերի նախարար եղած ժամանակահատվածում Ներքին գործերի նախարարությունն իրենից ներկայացնում էր մի ճյուղավորված համակարգ, որի մեջ մտնում էին քե՝ ՆԳՆ-ին հատուկ ուժային ու միլիցիոն կառույցներ, այլև տարաբնույթ և այլ գործառնություններ ունեցող վարչական հաստատություններ, որոնք իրականացնում էին զեմստվային-քաղաքային, նահանգական ու գավառային կառավարման գործառնություններ: Այդ ամենը ըմբռնելու համար ամենանպատակահարմարը Ռուբեն Տեր-Մինասյանին դիմելն է, որն էլ պարզապես գրում է հետևյալը, ինչն ընդիանուր առմաբ, կարելի է ընդունել որպես հիմք. «Ներքին Գործոց Նախարա-

բութինը, այնպէս ինչպէս Արամի ժամանակը կը ներկայանար՝ նրանից յետոյ մինչեւ Հանրապետութեան անկումը այլնև գոյութիւն չունեցաւ: Արամի մահուանից յետոյ Ներքին գործոց նախարարութիւնը մեռաւ եւ դարձաւ մի պարզ վարչութիւն:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումից առաջ, Արամ Երևանի նահանգի դիկտատորն էր ընտրուած եւ յանձինս նրան փաստական հայկական իշխանութիւն էր ստեղծուած դեռ 1917-ից-1918-ին, երբ Հայաստանի [Հանրապետության - Վ. Վ.] կառավարութեան՝ Ըաջազմունու դաելիճն էր կազմված, փաստօրէն կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար երմիայն: Նրա ձեռքն էին, այն ժամանակները, և լուսաւորութեան, և խնամատարութեան, պարենավորման և հաղորդակցութեան բաժինները, որոնք ենտագային բաժանուեցին առանձին նախարարութիւնների: Բայց էականն գործերի բարդութիւնը չէր, այլ նրանց ուղղութիւնը: Արամի ժամանակ, Ներքին գործոց նախարարութիւն ասերք պետք էր հասկանալ պետութեան ֆիզիքական ոյժը եւ կառավարական վարչամերենան, մարմնացումը պէտական եւ կուսակցական բարոյական հասկացողութեանց, օրենքների գործադրման եւ պարտադրման միակ խողովակն ու միջոցը, կեղրոնք, որտեղ ամփոփուեին Հայաստանը կազմակերպելու բոլոր ճգուտուններն ու ճնգերը: Արամի ատեն, Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ներկայացներ ամէն ինչ»: Այդուհանդերձ, այդ ճյուղավորված համակարգի շրջանակներում էլ կատարվում են առաջին քայլերը միլիցիա և ՆԳՆ համակարգին հատուկ ուժային մյուս մարմինների կազմակերպելու ուղղությամբ, և ամեն դեպքում, ինչպէս այդ մասին գրում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Արամ Մանուկյանի ՆԳՆ-ն մնում էր որպէս ՀՀ ըստ եռյան այդ պահին անցումային համարվող կառավարության կարգնետի «անկյունաքարը»՝ մինչև դրա մի շաբթ դեպքարտմենտների առանձին մինիստրությունների վերածվելը 1919 թ. կեսերին: Եվ որպէս պեսզի այն դառնար լիարժեք ու գործուն օրգանիզմ, որի արգասաքեր գործունեությունից էր կախված երկրի ներքին անվտանգության ապահովումը և բարօրությունը, Առաջին Հանրապետության ՆԳ նախարարներից մեկը՝ Աբրահամ Գյուլսահնանյանը, կարծես թէ ի թքերելով որոշակի մի փորձ, եօրահանգում է. «Իմ ցանկութիւն էր այս կենտրոնական օրգանը (Վարչութիւն և Սիլիցիայի բաժին) դնել այ-

պիսի պայմանների մեջ, որ համարեա ամբողջ Դիւանը բաղկացած լիներ համալսարանական կրթութեամբ մարդկանցից, որպէս զի ապագայում նրանցից մշակուէին երկրիս վարիչներ: Այդ որոշ չափով կծառայեր նրանց իբր եւ վարչական մի վարժութիւն, որը փորձառութիւն կտար նրանց»:

Այդ է վկայում Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը. «Երկրի վարչությունը բարեկավելու նպատակով, մայիսի 25-ին (1919 թ.) Երևանում գումարվեց գավառապետների անդրանիկ համագումարը ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանի նախագահությամբ: Ներկա էին Երևանի գավառապետ Լ. Ամիրխանյանը, Էջմիածնի՝ Սեղրակ Զալայյանը, Դարալազագի Ն. Հակոբյանը, Նոր Բայազետի Բենո Նալչաջյանը, Դիլիջանի՝ Սեսրուպ Սարատիկյանը, Ղարաբիլսայի՝ Սիզո Տեր-Սարգսյանը, Ակերսանդրապոլի Թալանյանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ. Ղորդանյանը, Զանգեզուրից՝ Նիկ. Հովսեփյանը, Սուրմալուից՝ Հայ. Խորերդի անդամ Յուսուֆ Բենգ Թենմուրյանը (նզդի): Համագումարին մեջ ընդ մեջ մասնակցեցին նաև Հայ. Խորերդի ու կառավարության անդամները, նախարարությանց ներկայացուցիչները և այլն: Օրակարգի մեջ դրված էին բազմաթիվ հարցեր: Չուտ վարչառութիկանական հարցերից հիշենք. 1) Երկրի վարչական սահմանների սրբագրության հարցը, 2) մասնագետ ոստիկանների պատրաստությունը և ոստիկանական դպրոցի բացումը, 3) պաշտոններության ու ոստիկանության տնտեսական վիճակի բարեկավումը, 4) ոստիկանների համագետատի խնդիրը»: Եվ դարձյալ ըստ Ս. Վրացյանի փաստերի, այդ ամենի ոգեշնչողը, գլխավոր կազմակերպիչը էին հեղափոխական, պատասխանատու դերակատար Ժողովրդական ինքնապաշտպանության կազմակերպության շրջանում՝ Ս. Մանասյանն էր, որը Ներքին Գործոց նախարարության վարիչ եղած ժամանակ էլ դրսևուց իր նախանձելի վարչական ընդունակությունները՝ ծեռնամուխ լինելով միլիցիայի (ոստիկանության) համակարգի ստեղծմանը:

Հայաստանի Հանրապետությունում, ըստ հաստիքացուցակի, 1920 թ. կար ընդամենը 4562 միլիցիոներ, որից 164-ը՝ ավագ ծիափոր միլիցիոներ, 2980-ը՝ կրտսեր ծիափոր միլիցիոներ, 1210-ը՝ կրտսեր հետևակ միլիցիոներ: Վերջապես, անհետաքրքիր չէ նշել որ Ներքին Գործերի նախարարության և նրան ծառայող օժանդակ

մասի մարդկանց թիվը կազմում էր 13 հոգի, որից 2-ը՝ ՆԳՆ նախարարի օգնականներ էին, իսկ Ներքին գործերի ղեպարտամենտու աշխատում էին 25 հոգի:

Առաջին իսկ քայլերն արվում են արդեն 1918 թ. երկրորդ կեսին, երբ իրավիճակը Հայաստանում ու նրա շուրջ դեռ քավականաշափ խճճված էր և լի անորոշությամբ: Եվ չնայած այդ հանգամանքին, 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին ՀՀ Խորհուրդը՝ ընդունում է օրենք՝ զինվրական միլիցիա կազմակերպելու մասին, իսկ արդեն 1920 թ. Նախարարների խորհրդի փետրվարի 10-ի նիստը, լսելով ՆԳՆ գեկուցուն Դիլիջանի շրջանում 100 հոգուց քաղկացած սահմանապահ ծիափը գորամաս կազմակերպելու համար մոտ 4,5 միլիոն ռուբլի հատկացնելու մասին, հավանություն է տալիս, խնդրելով միայն համաձայնության գալ ֆինանսների հարցի շուրջ:

Անհրաժեշտ քայլեր են արվում նաև ՀՀ քաղաքներում և տարբեր գավառամասերում անվտանգության համակարգի այդ կարևոր օդակաները ծևավորելու և դրանց աշխատանքներին նպատակապացություն հաղորդելու ուղղությամբ: Այսպես, դեռ 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ի նիստում ՀՀ Նախարարների խորհուրդը լսում է ներքին գործերի նախարարի գրության մասին, որով ներկայացվում էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության ներկայացուցիչների դիմումագիրը՝ Ալեքսանդրապոլում քաղաքային միլիցիա կազմակերպելու մասին:

Միլիցիայի մարմիններ ստեղծելու նպատակադրում կար նաև Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությանը միացվող այս կամ այն պատճառով անցնող տարածքներում, որոնք Դաշնակիցների Գերազույն մարմինների որոշմամբ պետք է դառնային ծևավորման գործընթացներ ապրող և ընդարձակվող Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության քաղկացուցիչ մասը: Այսպես, 1919 թ. հունվարի 10-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսում է Արտաքին գործերի նախարարի գեկուցումը դաշնակից երկրների ուղղաքաղաքական ներկայացուցիչների հետ դեպի Ալեքսանդրապոլ կատարած ուղևորության և արևմտյան Անդրկովկասի անզիական ներկայացուցիչ գեներալ Ֆ. Ուոքերի հետ Կարսի նահանգը ժամանակավորապես Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելու վերաբերյալ կայացրած գրավոր համաձայնության մասին, ըստ որի ի թիվս մի շաբթ այլ իմնախնդիրների, Հայաստանին նոր անցնող տարածքներում են-

քաղաքում էր ստեղծել նաև տեղական քաղաքացիական վարչություն և կազմակերպել միլիցիայի մարմիններ: Այս հարցի կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվեց Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանին անձամբ անհապաղ զնալ Ալեքսանդրապոլ և պայմանավորվածություն ձեռք բերել Կարսի հանձնման հետ կապված բոլոր խնդիրների անմիջապես կարգադրելու համար, և այդ բվում որոշել ա) Կարսի նահանգում քաղաքացիական վարչություն և միլիցիայի մարմիններ ու ժանդարմերիա կազմակերպելու մասին, բ) Կարսի նահանգում ժանդարմերիա ու միլիցիա կազմակերպելու համար հանձնարարել զինվորական նախարարին Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գորամասերից հատկացնել անհրաժեշտ քանակի մարդկանց, տալով նաև նրանց պետական պահեստներից հարկավոր հանդերձանք, գենք և ուղարկել պատշաճ սպայական կազմով Կարսի նահանգ, դնելով կազմակերպված քաղաքացիական վարչության տրամադրության տակ՝ միլիցիոներական և ժանդարմերիական պարտականությունները կատարելու համար և այլն: Ավելին, շուտով հաջորդում է սույն հույժ կարևոր պետական խնդրի լուծմանը նպատակառությանը մեկ այլ որոշում ևս: 1919 թ. հունվարի 14-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգը հանրապետությանը միացնելու մասին որոշումը: Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանի կարգադրությամբ կազմակերպվեց նաև ոչ միայն «ա» նահանգի և շրջանների քաղաքացիական վարչությունը, բ) այլև նահանգի և շրջանների միլիցիա և ժանդարմերիա 400 հոգուց՝ համապատասխան սպայական կազմով»: Հունվարի 16-ին Հայաստանի հանրապետության կառավարութան որոշմամբ ընդհանուր ոստիկանության պետ նշանակվեց Շահրապյանը:

1920 թ. կեսերի վիճակով Կարսի քաղաքացիական միլիցիան ուներ 176 հոգիանոց կազմ, այդ բվում ծիափառ կրտսեր միլիցիոներների թիվը կազմում էր 10 հոգի, ենտևակ ավագ միլիցիոներներինը՝ 15 հոգի, ենտևակ կրտսեր միլիցիոներներինը՝ 126 հոգի, իսկ նույն քաղաքի քրեական միլիցիան ուներ 28 հոգիանոց կազմ: Կարսի շրջանում միլիցիա կազմակերպելու մասին վերն ասվածը լրացնելու և ամրագցնելու տեսանկյունից հարկ է նաև նշել, որ 1920 թ. փետրվարի 10-ին Նախարարների խորհուրդը նիստ հրավիրեց, որում որոշում

ընդունվեց՝ հենվելով Ներքին գործերի նախարարի գեկուցագրի վրա՝ Կարսի նահանգի հայ-վրացական սահմանագծում սահմանափակ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին։ Նիստը ընդունված որոշումով գործին ընթացք տվեց, վերը նշված սահմանապահավորական նաև յուրահատուկ միջիցիոներական պարտականություններ։ Այդ նույն ժամանակ հանրապետության գլխավոր քաղաք՝ Երևանը, ուներ 329 հոգիանոց միջիցիակազմ, որից հետախոյն միջիցիոներներ էին 25-ը, հետևակ պահակային ծառայության կրտսեր միջիցիոներներ՝ 230-ը, ծիավոր կրտսեր միջիցիոներներ՝ 10 հոգի և այլն։

Դժվարին 1918-1920 թվականներին հայկական պետության ճգտելով լիարժեքորեն և անվերապահորեն կայանալ փորձում էր իր դիրքերն ամրապնդել ոչ միայն քիչ տակ՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր, այլև անկայուն, թշնամիներով շրջապատված Ղարաբաղում (Արցախ), այնտեղ ևս փորձելով ստեղծել Ներքին գործերի մարմիններ, միջիցիա։ Այդ մասին է Վկայում ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 4-ի նիստը, որում լսվում է Ներքին գործերի նախարարի գեկուցումը Ղարաբաղի Զրաբերդի շրջանում միջիցիա և աղմինիստրացիա (Վարչակազմ) կազմակերպելու համար 120 հազար ռուբլի վարկ բանալու մասին։ Նախարարների խորհրդի նիստում որոշվում է հարցին տալ դրական լուծում՝ բաց բողնելով Ներքին Գործերի Նախարարությանը 150.000-ական ռուբլի Ղարաբաղի Զանգեզուրի հայրենակցական միություններին տալու համար՝ այդ շրջաններում միջիցիա և աղմինիստրացիա կազմակերպելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի դպրոցներին հատկացնելով գումար 8 միլիոն ռուբլի վարկից, որը բաց էր բողնված Ղինվորական նախարարությանը։ Ղարաբաղի առանձին բրիգադ կազմակերպելու համար։

Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է նաև ներկայացնուած ՀՀ զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանի երամանագիրը Զանգեզուրում մեկ երեք գումարտականոց միջիցիոն գունդ կազմավորելու մասին, որի պետ է նշանակվում փոխգնդապետ Ղոնդախյանը։ Վերջապես, ըստ ուազմական նախարարության կողմից հաստատված հաստիքացուցակի, երեք գումարտակներից բարկացած հայկական միջիցիոն գունդը պետք է ունենար 33 սպա, 2280 զինվոր, ոչ շարային 28 զինվոր, 6 զինվորական շինովնիկ։ Պետությունը պահպանում է այս հայոց ազգային պատմության մասին պահպանագործությունը։

յան մեջ միջիցիայի դիրքերի ուժեղացման, և երկրի ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր էր նաև Նախարարների խորհրդի 1920 թ. հունիսի 14-ի նիստը, որում լսվում է զինվորական նախարարի գեկուցումը սահմանապահ միջիցիոն գնդերի կազմակերպման մասին։

Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչ օղակը հանդիսացող միջիցիոն զորքերը տեղաբաշխված էին տարածքային-կազմակերպական որոշակի սկզբունքով։ 1-ին ռազմամիջիցիոն գունդը գտնվում էր Քարվանսարայում, Դարավագյազան միջիցիոն գումարտակը՝ Ջեշիշենում, 2-րդ առանձին հետևակային գումարտակը՝ Ղարանլուղում, և Վերջապես՝ Գողթի ռազմամիջիցիոն գումարտակը՝ Դարավագյազում։

Առաջին հանրապետության տարիներին կառավարության, և մասնավորապես ուժային կառույցների, զինվորական գերատեսչության կողմից ջանքեր գործադրվեցին նաև հաղորդակցության ուղիներում պետական անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ ունենալու համար, իսկ դա արդեն ենթադրում էր ունենալ միջիցիոն օղակներ այդ բնագավառում ևս, քանզի Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական-սոցիալական կյանքի բնականոն վիճակը գրեթե լիովին կախված էր հաղորդակցության ուղիներում տիրող վիճակից։ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում երկարուղային ճանապարհների, ինչպես նաև ապրանքների պահպանության հարցն էր լրջորեն բարձրացվում զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի գեկուցում՝ ՀՀ Նախարարների խորհրդի նիստում։ Նշելով այն մասին, որ մի կողմից երկարգի կայարանները, որտեղ զորքեր չկան, միանգամայն ապահովագրված չեն ավագակաբար խմբերի հարձակումներից և կողոպուտներից, իսկ մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով զանազան ապրանքների օրեցօր ուժեղացող բալանի աստիճանը (ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր պատկանելիության), միաժամանակ ասվում էր, որ Հաղորդակցության ուղիների նախարարության կողմից հաստատվել է երկարուղային ճանապարհագծի միջիցիակազմ, որը սակայն իր փոքրաբարության և որակապես ոչ ուժեղ կազմի պատճառով լիովին ի վիճակի չեղավ կարգավորելու այդ գործը։

Հայկական միլիցիայի և ՆԳՆ-ի ստեղծման պատմության իր ժեքորեն ըմբռնման տեսանկյունից կարևոր է նաև արձանագրեն, որ այդ անորոշ տագնապաներով ու բարդություններով լի տարիների գործի կազմակերպման նկատմամբ անհասկացողության, ոչ բարեխիմք վերաբերմունքի հետ նեկտեղ եղել են պոզիտիվ բնույթի փորձեր, ինչպես նաև պետականամետ մտածելակերպ ունեցող պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչներ, որոնք լավ էին զուտ անվտանգության համակարգի այդ կարևոր նարմինների ստեղծման անհրաժեշտությունը, և հենց դրանք էլ դարձան այդ բնագավառի ռահվիրաները, փորձելով հաղթահարել այն ահոելի դժվարությունները և արգելմները, որ հարուցում էին ժամանակաշրջանը և մարդիկ՝ պետականորեն կարևորագույն այդ գործընթացների առաջ։ Հենց այս տեսանկյունից էլ խիստ բնութագրական է Ա. Գյուլյանի հետևյալ տեսակները. «պետության այս օրգանի նկամամբ այսպիսի վերաբերմունքը իր կողմից լրիվ հասկանալի է, քանի որ բոլոր պետություններում, ուր իշխում է իրավակարգը, միլիցիան հանդիսանում է այն անկյունարարը, որի վրա խարսխված է պետության ապահովությունն ու հանգստությունը»։

Ներքին և արտաքին անվտանգության համակարգի տարրեր օղակների, այդ բվում միլիցիայի և ՆԳՆ-ի ուժային ստորաբաժանութերի ստեղծման և գործունեության կազմակերպման պատմության տեսանկյունից կարևոր է ամեն մի նոր մանրամասնի ներկայացումը, որը էլ ավելի ամրողական է դարձնում այդ գործընթացների իրական նկարագրը։ 1919 թ. հուլիսի 12-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին գործերի նախարարի զեկուցումը միլիցիոներական դասընթացներ բացելու մասին։ Ըստ միլիցիոներական դադողի անձնակազմի հաստիքացուցակի, 1920 թ. հուլիսի 1-ից մինչև 1921 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում այն պետք է ունենար 100 հոգից անձնակազմ, որից 8-ը՝ դաստությունը։

Այդ գործընթացների կազմակերպական ավարտունության ապահովման տեսանկյունից շատ կարևոր էր ՀՀ պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին Միլիցիայի մասին Ժամանակավոր օրենքի ընդունումը՝ հաստատված Ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին։ Խոկ արդե

1920 թ. հունիսի 16-ին օրենքը հավելում է ստանում։

Փաստաթղթերը վկայում են, որ 1918-20 թ. Ներքին գործերի նախարարությունը ճգտում էր դառնալ աշխատող և գործուն մարմին, որի արդյունավետ, արգասարեր աշխատանքից էր կախված թիվ երկրի ներքին քաղաքականության այլևայլ հարցերի ճիշտ լուծումը, թե՛ օրինականության և կարգ ու կանոնի հաստատումը երկրում, թե՛ արդյունավետ պայքարը ներքին քանամուկ մահմեղական մուր զանգվածների ընդգումների դեմ, մի խորով՝ անվտանգության հիմնախնդիրներից շատերի հանգուցալուծումը։ Այդ իսկ նպատակադրումը Ներքին գործերի նախարարությունը ճգտում էր զորեղանալ, ընդունել մի շարք գործուն օրենքներ, որոնք նպատակադրության միլիցիայի և ՆԳՆ աշխատակիցների դրության բարեւավմանը, ֆինանսական-տնտեսական կաղրային ցավոտ խնդիրների լուծմանը և առհասարակ՝ միլիցիայի և Ներքին գործերի մարմնների դիրքերի ամրապնդմանը հասարակության մեջ։ Այսպես 1920 թ. մայիսի 25-ին Ներքին գործերի նախարարությունը ընդունում և հաստատում է օրենք՝ Երևանի, Շիրակի և Գորիսի (Գերիօսի) պահեստի միլիցիայի համար վարկ բացելու, մայիսի 27-ին օրենք է հաստատվում Ներքին գործերի նախարարության Օլքիի գավառի վարչության կազմակերպման համար ավելի քան 4 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու մասին, հուլիսի 30-ին՝ Կողբի, Բարձոսայի, Չամշադինի և Ղազախի շրջաններում ուժեղացված պահակախմբեր ստեղծելու համար կազմակերպել 1000 հոգուց բաղկացած միլիցիա՝ հատկացնելով ավելի քան 52 միլիոն ռուբլի գումար, օգոստոսի 3-ին օրենք է հաստատվում միլիցիոներներին տարեկան երկու ծեռք հագուստի արժեքի չափով վարկ տրամադրելու և Վայոց ծորի պահակախմբում ուժեղացնելու մասին, օգոստոսի 6-ին՝ Արալիսի շրջանում 120 անձից բաղկացած միլիցիոներական պահակախումը կազմակերպելու համար՝ հատկացնելով 7 միլիոն ռուբլուց ավելի գումար, սեպտեմբերի 4-ին օրենք է ընդունվում զաղտոնի ոստիկանության 1920 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ծախսի համար մոտ 57 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու մասին, իսկ արդեն սկսված թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի սկզբին՝ սեպտեմբերի 25-ին օրենք է ընդունվում «Զեզոր» գոտու 1920 թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսների արտակարգ ծախսերի համար, հոկտեմբերի 2-ին օրենք է

ընդունվում դասալրության դեմ կռվի մասին, իսկ արդեն հոկտեմբերի 26-ին՝ Երևանի, Վանաձորի և Շիրակի նահանգային միլիցիան վերակազմելու համար վարկ բաց քողնելու մասին և այլն:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և խորհրդարանը, անկախ Ազգությանի ազգեսիլ մտադրություններից և հավակնություններից Ղարաբաղը և Զանգեզուրը մշտապես համարեն Հայաստանի Հանրապետության տարածքի անբաժանելի մաս, ուրեմն բնական էր նաև այդ գավառամասներում ինչպես քաղաքացիական վարչակազմ ունենալը, այնպես էլ միլիցիայի և Ներքին գործերի նախարարության անհրաժեշտ օդակներ և ստորաբաժանումներ ստեղծելու քաղաքականությունը։ Զանգեզուրը և Ղարաբաղը ունեին յուրաքանչյուրը 268-ական միլիցիոներ։

Միլիցիան ստեղծվում էր դժվարությամբ, դրա համար հատկացվող միջոցները հայրայրքում էին մեծ զրկանքների գնով, և այնուամենայնիվ, իր բոլոր հիմնախնդիրներով հանդերձ, այն վատ-լավ կայացավ այն որակով, որքան հնարավորություն ընձեռեց այդ ժամանակաշրջանի մարդկային ներուժը։ Արդեն 1918 թ. օգոստոսի տվյալներով, Ներքին Գործերի Նախարարության ճյուղավորված, դեռևս գործնականում ուժային ուղղվածություն չունեցող բազմաշերտ համակարգի Երևանի ջոկատում կար 17523 մարդ (ունեին ընդամենը 3570 ձի), Դիլիջանի ջոկատում՝ 2861 մարդ (948 ձիով), Ներքին Ախտայում՝ 2170 մարդ (512 ձի) և այլն, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ 22555 մարդ՝ 5030 ձիով։ Ներքին Գործերի նախարարը որոշակի ջանքեր էր գործադրում կարգ ու կանոնի հաստատման ուղղությամբ, պետական, պաշտոնական և տնտեսական հանգարծությունների դեմ պայքարում, որին որոշ վերապահումներով, աջակցում էին նաև քաղաքական կազմակերպությունները և կուսակցությունները։ Մեծ շարիք էին այսպես կոչված «խմբերը» (մասուցերիստական) իրենց գործողություններով։ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունվարի 21-ի նիստում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանի զեկուցումը Դարձագյաղի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում գործություն ունեցող սանձարձակություններին ու ստեղծված անարխիային վերջ տալու համար այդ գավառներում ուժեղացված դրություն և գեներալ-նահանգապետություն հաստատելու և զանազան ոճիրների

համար մահապատիժ մտցնելու մասին։ Նախարարների խորհուրդը սկզբունքով ընդունվում է գեներալ-նահանգապետություն հաստատելու մասին նախագիծը։

Այդ դժվարին և խճճված ժամանակներում կառավարությունը և պետությունը ամեն ջանք գործադրում էին (ինչքան որ մարդկային ռեսուրսները կարող էին բույլատրել, իսկ այս հանգամանքը հարկ է խոստովանել, որ շատ էական էր), որպեսզի երկիրը՝ Հայաստանի Հանրապետությունն ունենա ժամանակակից պահանջները քավարող կարգ ու կանոն, այդ կարգ ու կանոնն իրականացնող անհրաժեշտ կառույցներ։ Այդ ճանապարհին արվեցին դժվարին, երբեմն հուսահատ քայլեր այդ հաստատությունների ստեղծման ուղղությամբ։ Բնականաբար, այդ կարգ ու կանոն ստեղծող կարևորագույն միջոցներից էր Ներքին Գործոց նախարարությունը՝ միլիցիայի և մյուս օղակներով հանդերձ։ Իրավամբ ըմբռնելով իրադրության լրջությունը Ներքին Գործերի նախարարը 1920 թ. հուլիսի 1-ի Նախարարների խորհրդակցությունում ընդգծում է, որ ենց Ներքին Գործերի Նախարարությունն է պետական իշխանության սյունը երկրում, և այն հենարանը, որին կոթնելու են մյուս նախարարությունները։ Սակայն ենց այդ նույն խորհրդակցությունում միևնույն ժամանակ ընդգծվում է, որ այդ հենարանը վերին աստիճանի թույլ է, ուստի և մեր պետական ապարարտն ամբողջությամբ թույլ է գործում։ Իրավացիորեն գտնելով, որ այդ գործի կարգավորման բնագավառում կան օրյեկտիվ դժվարություններ, սակայն կան նաև խոչընդոտներ, որոնց հաղթահարումը կախված է կառավարության կամքից, իսկ ավելի պարզ ասած՝ կոնկրետ մարդկանցից։ Ելույթ ունեցողը՝ ՆԳ նախարարի օգնական Սահակ Թորոսյանը, կառուրում է նոր օրենքի ստեղծման հրատապ անհրաժեշտությունը ին ցարական ժամանակաշրջանի օրենքի փոխարեն։ Այդ նպատակով էլ ստեղծվում է մի հատուկ հանձնաժողով նախարարության վարչական դեպարտամենտի տեսուց Տրդ. Տրդատյանի զիսավորությամբ, որին ավաղ չի հաջողվում իրազերել այն, քանի որ գալիս են նոր ժամանակներ՝ իրենց խորին բարդույթներով։

Մարդկային գործոնի կարևորության հարցը շեշտվում է նաև 1920 թ. օգոստոս-նոյեմբերին բվագրվող Ներքին Գործոց նախարարի մի հաղորդագրության մեջ՝ կապված ՆԳՄ բաժինների կողմից

քաղաքացիներից ստացված բազմաթիվ գրությունների ստացման հետ։ Նրանում ասկում էր. «Համաձայնվելով միանգամայն, որ մեր մանուկ հանրապետության կարգերը դեռ շատ հեռու են կատարելատիպ լինելուց, որ պաշտոնները դեռ շատ անփորձ են իրենց ուսերի վրա դրած հայրենիքի հանդեպ պարտականութիւնների վրկ և բավարար կատարելու համար, և որ ամենազլիսավորն է, մեծամասամբ այդ պաշտոնները, հավաքված լինելով պատահական անհավորութիւններից, որոնց ոչ անցյալն է մեզ ծանոթ, և ոչ էլ ներկան, կարող են բույլ տալ կեղծիքներ, կաշառակերութիւն և մեծ ոճիր, մեծ մեծ կարիք ունենք հասարակական գործակցության այդ պաշտոնների վրա կօնտրու սահմանելու, և մեղադրմներին պատժի ենք բարկելու համար»։

Սակայն, դժբախտաբար, հասարակությունն այդքան ուժեր չուներ՝ ներազբելու հակապետական, հանցավոր տարրերի վրա, և դրանք ծաղկում էին։ Որոշակի խմբեր լավագույն սպառազինությամբ (ինչպես դա եղավ 1988 թ.-ից հետո, արցախյան շարժման ժամանակաշրջանում) զբաղված էին ահաբեկչությամբ, դրամաշրջանությամբ և պարզապես կողոպուտով։ Հատկապես դժվարին իրավիճակ էր ստեղծված Կարսի նահանգում։ ՀՀ ՆԳ նախարարի օգնական Սահակ Թորոսյանը իր 1920 թ. հուլիսի 2-ի գեկույցում նախարարների Խորհրդում վկայակույուն է այն փաստը, որ օգտվելով հանրապետության համար ստեղծված խառնակ իրավիճակից, «խմբերը ահաբեկչությամբ էին զբաղվում նաև այլազգիների, մասնավորպես՝ Կարսի նահանգի ռուսական գյուղերի նկատմամբ, որոնց ներկայացուցիչները հունիսի 29-ին բռնորդվածումով գալիս են նախարարի օգնականի մոտ։ Շիրակի նահանգավանտը նույնապես իր բռնորդն էր արտահայտում զինված անձանց կամայական ելույթների կապակցությամբ։ Ի դեպ, «Անիշխանությունը Կարսում» վերտառությամբ հոդված է տպագրվում սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթում, որում անարգաճի սյունիք են զամկում մասուցերիստական «խմբերը», իրենց ծավալած անարգայից գործողությունների համար, և կառավարությանը, տեղական վարչակազմին կոչ էր արվում արմատախիլ անել այդ պավագանորչերը։

Բարվոք չեր վիճակը նաև Էջմիածնի գավառում, ուր նույնեցին-

ի ավագակային գործողությունների՝ գնացքի վրա հարձակման հետևանքով սպանվում է 44 մարդ, իսկ 82-ը՝ վիրավորվում։ Այս կապակցությամբ ուշազրակ են նաև Ռ-նդամալ և Վերին-Ախտա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչների բռնորդագրերը՝ ուղղված պառակնածի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, որը դժգոհում էին կառավարության ներկայացուցիչների և գորամասերի, ինչպես նաև 400-ից ավելի գաղթականների կողմից իրենց ունեցվածքը բալանկու, գործադրված բռնությունների և այլ անկարգությունների վերաբերյալ խսդրվում էր քննիչ հանճնաժողով ուղարկել։ Դեռ ավելին։ Դարաշիշակի տեղամասի Ռ-նդամալ գյուղի կոմիսար Սարգիս Երամովը պառակնածի սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորմանը հասցեագրված իր դիմում-բռնորդագրում՝ վրդովվելով գյուղ ժամանած խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ապօրինի գործողություններից (գրելով, որ դա նկարագրել պարզապես հնարավոր չէ), մեղադրելով, որ այդ վախկուս խմբապետները դեռ երեկ փախչում էին պատերազմի դաշտից նապաստակի նման, շատ խիզախարար զբաղված են գյուղացուց նրա վերջին հացը, ալյուրը, հավը խլելով։ Ավելին, գյուղական այս վերռիիցյալ կոմիսարը գրում էր, որ այն, ինչ կատարվում է Ռ-նդամալում, այն չի եղել և չէր էլ կարող անկանակած լինել ոչ միայն Ռ-նդամանունների կամ Արդույլ Համբիդի ժամանակ, այլև Լենկ-Թենորիքի, որը չի թույլատրում իր հորդաներին անել այն, ինչ խելքներին փչի։ Վերջապես, ամփոփելով իր միտքը, նա շեշտում էր, որ Մեսրոպը և նրա կողմանակիցները պարզապես հարստանում են զուղացիների հաշվին, և եթե կառավարությունը վճռական միջոցների չղիմի, ապա «հասարականությունը վճռել է ընդունել մահմեղականություն և դառնալ Թուրքիայի հպատակներ, գոնեն իրենց գոյությունը փրկելու համար, և լիազորել է... դիմել թուրքական ներկայացուցչին»։

Ակնհայտ է դառնում, որ այսպես կոչված «խմբերն» այդ ժամանակ պարզապես չարիք էին պետության և հասարակության համար, իսկ պայքար դրանց դեմ տարվում էր այնքանով, ինչքանով որ դա հաջողվում էր։ Կուսակցությունները ևս վատ-լավ բռնորդում էին ստեղծված իրավիճակից։ Այդ մասին շեշտում է Հայ ժողովրդական կուսակցության պառակնածական խմբակցության ներկայացուցիչները։ Հարությունյանը 1919 թ. հունվարի 15-ին Նախարարների Խոր-

իրդի նիստում պարենավորման մասին հարցի շուրջ ծավալված բանավեճի ժամանակ. «...միևնույն ժամանակ մենք պետք է ստեղծենք ներ ներքին կյանքում իրավակարգ, վերացնենք խմբերը, որոնք երդի ներսում մի երրորդ իշխանություն են հաստատել»: Այդ միտքն է հաստատում նաև վերոհիշյալ նիստում ելույթ ունեցած Ս. Վրացյանը. «...լիազորները կատարյալ գեղծարաբներ էին... ասում էին, որ դրանք բավականին ցորեն, բամբակ են զնել, այնինչ ոչինչ չեն տեղափոխել մինչև եիմա Երևան...միջոցները մեկը (պարենային խնդիր լուծման-ընդունումը մերն է - Վ.Վ.) ներքին շուկայի օգտագործումն է, բայց դժբախտաբար ներքին օրգանները այնպես չեն կազմված, որ պեսի օգտագործեն...» այդ հնարավորությունները:

Անշուշտ, հետաքրքիր է ասել, որ փորձեր արվում էին իմաստավորելու այդ ժամանակաշրջանի խնդիրները, ուրվագծվում էին քայլեր՝ այդ դժվարություններից երկիրը դրւու բերելու համար: Ներքին Գործերի նախարարը, ելույթ ունենալով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 11-ի նիստում, փորձելով վերհանել ներքին դժվարությունների իրական պատճառները և արմատները, հետևյալն է արձանագրում. «...որ ներկա անկարգությունները ժամանակափոր բնույթ են կրում և անցողականին: Դրանք զիշավորապես պայմանավորվում են սովոր բնակչության մի մասը հանգիստ կերպով մենում է, իսկ մյուս՝ ավելի անհանգիստ մասը, անկարգություն է անու: Վերջինս խոշոր չափերի է հասնում բնականաբար զարդարաններք մոտ... Գլխավորապես սովոր է պայմանավորվում նաև զինվորների անկարգությունը: Այստեղ ամենից առաջ պիտի հիշել զանազան խմբերին: Ես իրահանգիլ իմ դրանց ցրիլ...»:

Իսկ ամենավատ վիճակը ստեղծվել էր Զանգիբարի շրջանում, որը պարզապես ավագակային խմբերի մրցատեղի էր, իսկ ավագակարությունը մարդկանց մոտ ամրապնդվել էր անպատճելիության գգացումը: Այդ ամենին Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերի նախարարությունը ունալ հակադրելու ոչինչ չուներ: Ինչպես վկայակոչում է ներքին գործոց նախարարի օգնականը, միջիններների թիվը բորի վրա հասնում էր 5000 -ի, իսկ նախահաշիվներում, կյանքում այդ թիվի կեսն էլ չկար: Դա բացատրվում է նրանով, որ պետության տկարության, ֆինանսական անկարողության հետևանքով շատերը պարզապես չեն ել ցանկանում միջին:

Ներ դառնալ, աշխատավարձը մինչև 1920 թ. ապրիլի 1-ը հասնում էր ընդամենը 2500 ու. իսկ դրանից հետո էլ՝ 5000 ու.: Միլիոններներն իրենց ապահով չեն գործ, իսկ առավել ակտիվները դրանցից հենց իրենք են գրադաւում ալան-քալանով, աջակցում են և հանցակից են գողերին:

Բացի այն հանգամանքից, որ պետությունը ի վիճակի չեր լավ զիմել ու ֆինանսավորել միլիոնային, կար Ներքին Գործերի մարմինների աշխատանքին խանգարող ևս մի հանգամանք: Այդ ժամանակաշրջանում ՆԳ Նախարարության մարմինների աշխատանքին, ներկում կարգ ու կանոնի հաստատմանը էականորեն խոչընդոտում էր նաև այն հատուկ լիազորների հանակարգը, որը ներկայացնող անձիք հանրապետությունում քիմները խորում էին իրենց շվերաբերող գործերի մեջ, զրադաւում էին մարդկանց բանտարկության և ազատ արձակման գործերով: Վերջին հաշվով, դա բարոյալքում էր միլիոնայի համակարգը, վարկարեկում միլիոնների բարոյական դիմագիծը:

Կար ևս մի գործոն, որը ևս գգալի չափով խոչընդոտում էր միլիոնայի բնականոն աշխատանքին, որից և բողոքում էին առավել ծեռնիստ և արենտավարժ պաշտոնյանները: Խոսքը վերաբերում է այն հանգամանքին, որ նշված ժամանակաշրջանում Ներքին Գործերի նախարարությունը հաճախ անհիմն կերպով համալրվում էր՝ եակետ ունենալով կուսակցական պատկանելությունը: Սա վտանգավոր և անենուատես մոտեցում էր խնդրին, և կյանքում այն ունենում էր անցանկալի, աղետալի հետևանքներ:

Հաջորդ պատճառը, որը խոչընդոտում էր երկրում ներքին կարգ ու կանոնի հաստատմանը, այդ ուղղությամբ միլիոնայի աշխատանքին, երկրով մեկ սփոռված (արդեն վերը հիշատակված) այսպես կոչված «խմբերի» առկայությունն էր, որոնք ոչ մի իշխանություն չեն ճանաչում և օգտվում էին ամենաբռնությունից, իսկ դա վերջին հաշվով հայկական պետականության բոլորության, անկամության կարևորագույն պատճառներից էր: Այդ են վկայում բազմաթիվ փաստարդեր: Ինչպես երևում է մասնավորապես Արդարադատության և Ներքին Գործոց Նախարարությունների միջև 1918 թ. վերջին համակարգությունից, և միջյանց ուղղված պաշտոնական գրություններից, պահանջվում էր «միջոցներ ծեռք առնել նրանց կողմից ոչ օրինական

գործողությունների շրույթատրության և դրանցից յուրաքանչյուրի դեպքում քրեական գործի հարուցման մասին», որոնք կամայականորեն զրադշում էին «ձիերի, ֆուրաժի և սննդելենի անհարկի բռնագրավումներով»:

Ինչպես նշվում է արևմտահայ գաղքականության ներկայացցիչների բողոքագրում՝ ուղղված պառամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, «ոստիկանությունը դժբախտաբար չի գտնվել իր կոչման բարձրության վրա և շատ անգամ ինքն ևս նույն անարխիան սաստկացնելու դերին մեջ կգտնվի»: Բողոքագրում արձանագրվում էր պետական ապարատի սանձարձակ կամայականությունների ու երկրում տիրող ոստիկանական ռեժիմի մասին, մարդարարագրում տարածված գողությունների և ավազակությունների, անիշխանական վիճակի մասին:

Մի այլ օրինակ ևս: Երևանի շրջանային դատախազ Մալխազյանը իր գեկուցագրում՝ հասցեագրված արդարադատության նախարարությանը, գրում էր, որ ոստիկանության աշխատանքը շատ թերի կողմեր ունի, որովհետև «միլիցիայի կազմը պատահական է, նրա պաշտոնատարները կանգնած չեն իրենց կոչման բարձրության վրա» և զայս այն արդարացի եզրակացությանը, որ «ոչ մի հիշատակություն կուսակցական գործունեության մասին՝ չպետք է առիջառայի, որ մարդասպանության (ոչ քաղաքական) և հափշտակության համար դատապարտվածն ազատվի պատժից»: Դատախազը մի կարևոր նկատառում էլ է արտահայտում՝ կապված այն հանգանակության հետ, որ որոշ բանտարկյալներ, շահարկելով բանակի հարցը, այն օգտագործում էին պատժից ազատվելու համար. «Բանտում պատիժը կրելու փոխանակ՝ բանակի շարքերում ծառայելու ցանկությունը, որ հաճախ հայտնում են պատժապարտները, չի կարող հարգվել քանի որ զորաբանակը հասարակության տականքների տեղը չի: Եվ քրեական գործերով դատապարտվածների ամեն մի դիմումը պառալամենտին ներում խնդրելու համար ոչ միայն անցանկալի է, այլ ուղղակի անթույլատրելի»: Միանգամայն արդարացի գնահատական, որ զուրկ չէ հիմքերից և փաստարկվածություններից:

Առաջին հանրապետության միլիցիայի (ոստիկանության) համակարգը ստեղծվում էր երկունքի ծանր ցավերով և կրում էր իր վրա ճակատագրի այն բոլոր հարգածները, որոնք պատմության զար-

գացման անկասելի և անողոք ու ներքին անկասելի տրամաբանությամբ պարտադրվում էին նրան:

Հյայաստանի Հանրապետության միլիցիայի համակարգի մեջ ամեն մի օղակ իր տեղն է զրադեցնում, և այդ առումով էլ այդ համակարգում կարևոր դեր են խաղացել ՀՀ ՆԳՆ նախարարին կից գործող Հյայաստանի Հանրապետության Տարածքի Վարչակազմի ու Միլիցիայի կոմիսարիատը, այնուհետև՝ Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժինը, ըստ այսի որ որոշակի տեղ է հատկացվել այդ հաստատությունների կոմիսարների պաշտոններին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում հասարակության մեջ, և կոչված էին ապահովել անդորրն ու պետության ներքին անվտանգության նորմերն ու պահանջները: Այս առումով կարևոր էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 17-ի որոշումը, համաձայն որի հուլիսի 24-ին հրամանագիր է արձակվում, որի հիմն վրա էլ Հյայաստանի Հանրապետության Տարածքի Վարչակազմի և Միլիցիայի կոմիսարիատը վերանվանվում է որպես Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժին՝ սկսած հուլիսի 1-ից:

Արկիվային վավերագրերը բազմանշանակ վկայում են այն մասին, որ Առաջին հանրապետության միլիցիան, նրա զանազան օղակները և ՆԳՆ համակարգն առհասարակ ստեղծվեցին և փորձեցին ծավալել իրենց աշխատանքները շատ խճճած և բարդ տնտեսաքաղաքական իրավիճակում, իրենց վրա կրելով ճակատագրի բոլոր այն հարվածները, որոնք պատմության զարգացման անկասելի և անողոք ներքին տրամաբանությամբ պարտադրվում էին: Դժվար էր միլիցիա, և այս էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և ներքին գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, որը կային հարյուր հազարավոր սովորուկ գաղթականներ, մահմեղական գրեթե կես միլիոնանց մոտ և Հյայաստանի Հանրապետության ու նրա իշխանությունների նկատմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն: Ակնհայտ է, որ տնտեսական ահավոր քայլայվածության և պետական իշխանության մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում դժվար էր գտնել թե անհրաժեշտ կաղըեր, որոնք գրեթե չկային, և թե ֆինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործուներ են գործուն և պետականամետ գործելակերպ ունեցող միլիցիա և առհասարակ ներքին գործերի մարմիններ ստեղծելու համար: Ընդ որում, այդ կազմակերպական և այլ բնույթի գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ

Եր հաղթահարեկ պետությունից դուրս գտնվող կամ պետության մեջ պետություն դառնալու ու ինքնիշխան լինելու ձգտում դրսնորող որոշ ապագետական ուժերի, և մասնավորապես այսպես կոչված «խումբեր» ավագակարարությունները և նպատակադրումները, որոնց համար Հայաստանի Հանրապետության դժվարությունները անընթելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց «հայրական ոտչինան» էր, ուր կարելի է անել ամեն ինչ, ինչ խելքներին փչի, ընդհուած մինչև մոայլ միջնադրամ իշխեցնող խոշտանգման ինկվիզիցին մերողների կիրառումը այլախության դրսնորում ցուցաբերող կամ իրենց բոի, հոռի ձգտումների նթարկվելու ցանկություն չունեցող բնակչության խմբերի կամ պարզապես առանձին անհատների վրա: Առեասարակ, երկրի ներքին խճճած, տնտեսաքաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի ուժերի կողմից խորացվում էր, և ավելի էր բարդացնում պետական անվտանգության համակարգի ուժային այս անհրաժեշտ և կարևորագույն պետական կառույցների ստեղծումը:

ԹԵՍԱ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂՇՈՒՄԸ

1918 թ. մայիսի 28-ին հոչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, որի անդրանիկ կառավարության լիազորություններն ստանձնած Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդն իրեն հոչակեց հայկական գավառների գերազույն կառավարիչ և իր առաջնակարգ խնդիրներից մեկը համարեց պետական կառույցների ստեղծումը: Այդ գործընթացը բարդ էր, հակասական և ոչ միանշանակ, ինչը պայմանավորված էր տարածաշրջանում գործող աշխարհաքաղաքան ուժերի որոշակի փոխադասավորությամբ և նրանց միջև մղված պայքարի ուժնությամբ:

Հնարավոր չէ պատկերացնել մի պետություն, որը զուրկ լինի ազգային-պետական անվտանգության համակարգից և նրա բաղկացուցիչ մաս կազմող հետախուզական ու հակաենտախուզական ծառայություններից: Հայաստանի Հանրապետության հետախուզության կարլառուն դեմքերից մեկը՝ Տիգրան Դեվլյանցը, գրել է. «Հետախուզութիւնը պետութեան աշճն ու ականջն է: Հետախուզական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստի պատերազմի համար եւ անդադար կուսումնասիրէ թշնամիի ուժերու դասաւորութիւնը, զօրաշարժի յատակագիծը, զօրքերու տեսակներն ու որակը, ամրութիւնները, հաղորդակցութեանց միջոցները, կապը, մքերքներն ու ռազմամքերի պահեստները, բերքը, ժողովրդի տնտեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը, ազգութիւններու փոխարքերութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը դէպի պետութիւնը, պահեստի զորամասերը, հրամանատարներու բնաւորութիւնը, գտներու խորութիւնը տարայ չորս եղանակներուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինուղ ճանապարհները, օդակայանները եւ այլն... Սի խօսքով, հնուտ հետախոյզը իր գործելակերպի եւ գործունեութեան

մեջ որեւէ սահման չունի, նա պէտք է շարժի պահանջի և պահանջներու համեմատ»:

Հենց այդ նկատառումներից ելնելով՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1918 թ. երկրորդ կեսին ձեռնամունքավ պետական-ազգային անվտանգության համակարգի մարմինների ծևափրմանը՝ այդ գործի կազմակերպման համար որոշակի գումարներ հատկացնելով իր չափազանց աղքատիկ բյուջեից: Են այսպիս. 1918 թ. օգոստոսի 13 -ին Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների Խորհուրդը, քննարկելով զինվորական նախարարության միջնորդությունը՝ պահացիայի, հետախուզության, ռադիոհեռագրի վրա կատարված ծախսերի ծածկման համար միջոցներու տրամադրելու վերաբերյալ, որոշեց հավանություն տալ ծեռնարկված միջոցառումներին, ինչպես նաև կառավարության հատուկ վարկի հաշվին հատկացնել 6 միլիոն ռուբլի, այդ թվում 20 հազար ռուբլ չնախատեսված ծախսերի համար, 20 հազար ռուբլի հետախուզության համար, և 20 հազար ռուբլի հակահետախուզության համար:

Ակնհայտ է, որ հետախուզությանը հատկացվող գումարները չափազանց փոքր էին. անգամ հարեւան Վրաստանն իր հետախուզության կարիքների համար հատկացրեց անհամենմատ ավելի մեծ գումարներ: Դժվարությամբ լցնելով պետական զանձարանը ՀՀ կառավարությունը նույնքան դժվարությամբ էլ հատկացումներ էր կատարում հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությանը: Հետագայում, ելնելով հանրապետության ֆինանսական հնարավորություններից, կառավարությունն սկսեց ավելի մեծ հատկացումներ կատարել: Այսպես, Նախարարների Խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստում որոշվեց հետախուզության և հակահետախուզության գործի կազմակերպման ու ընթացիկ գործունեության ծավալման համար հատկացնել 535 հազար ռուբլի: Նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստում, որը վարեց Հ. Օհանջանյանը, լսվեց զինվորական նախարարի գեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության բաժանմունքին մայիս ամսվա ծախսերի համար 657 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին և որոշում ընդունվեց նշված գումարը հատկացնել 40 միլիոնանց հատուկ ֆոնդից:

Հետախուզական և հակահետախուզական մարմիններն ստեղծ

վեցին ու կազմակերպական գործընթաց անցան ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտարի կազմում: Գլխավոր շտարն իր ստեղծման պահից ուներ հետևյալ բաժինները՝ ընդհանուր (պետ կայսիուան Ս. Ի. Դվեռնիցեկի), օպերատիկ (պետ փոխգնդապետ Վ. Պրիառնանով), հետախուզական (պետ փոխգնդապետ Ա. Կ. Շնառ) (Սարդարապատի հերոսամարտի ժամանակ եղել է հայկական գործերի Սարդարապատի գորախմբի շտարի պետ)¹, 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլ կայսիուան Վ. Գ. Սուրառյան (անկուսակցական), 1920 թ. ապրիլից մինչև հունիսի վերջը կայսիուան Տ. Նելյանց (ՀՅԴ անդամ, իր իսկ վկայությամբ Դրայի դասընկերն էր), 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը (դեկտեմբերի 2-ը)՝ պորուչիկ Մ. Ն. Դոդիսյան): Հետախուզական բաժանմունքը կազմակերպվեց հատուկ գաղտնի պլանի համաձայն: Ըստ այդ պլանի այն, բացի պետից և նրա երկու օգնականներից, որոնցից մեկը դեկավարելու էր հակահետախուզությունը, պետք է ունենար մեկ ավագ և մեկ կրտսեր գրագիրներ, որոնք պետք է վարեին հետախուզական գրագրությունը:

Հետախուզական բաժնի համակարգում աշխատեցին նաև պողպորուչիկ Լևան Գեորգիի Բաշխնջաղյանը (հանձնարարությունների գծով սպա, այսուհետև՝ հետախուզության մշտական գործակալ Վրաստանում, հայ մեծ նկարիչ Գևորգ Բաշխնջաղյանի որդին), Ենթասպա Արշակ Սարգսյանը (նշտական գործակալ Բաքվում), Գրիգորի Երամովը (դիսորդ Վրաստանում), պողպորուչիկ Սիմոն Հովսեփիյանը (գրասենյակի և Ղամաղուում հետախուզության վարիչ) և ուրիշներ: Հակահետախուզության գործունեությունը դեկավարում էր Նորին Սեծության Ռումինական ռազմաճակատի գորակայանին կից Սևուլյան նավատորմի զինվոր հրամանատարի շտարի հետախուզության և հակահետախուզության բաժնի նախկին պետ, գործերի բերումով ծովակալ Կոլչակին անձամբ լավ ճանաչող, ծովակալության գծով պորուչիկ Արտեմի Նիկիտայի Հռվիաննեստվը Հռվիան Խան-Կոտուրսկին, որը, գալով հայրենիք, նվիրվեց երկրի անվտանգության համակարգի ստեղծման գործին, ինչի վկայու-

¹ Գնդապետ Ա. Շնեուրը 1967 թ. Ֆեզմոյում երատարակել է բարձրարժեք հուշեր այդ որերի մասին. Տես «Սարդարապատի հերոսամարտը, Ալեքսանդր Կ. Շնեուր. Մասնակցողի Յուշը», Ֆրեզն, 1967:

թյունն է զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-մայոր Ա. Դոլոխանովի (Դոլոխանյան) ստորագրությամբ օգոստոսի 7-ի հմ. 14 հրամանագիրը, որի հիման վրա Խաչուտուրսկին օգոստոսի 5-ին ընդգրկվեց Գլխավոր շտարի սպառկազմում:

Ռազմական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրի համաձայն հետախուզական բաժանմունքի անմիջական խնդիրներից էին հակառակորդի և տեղանքի վերաբերյալ տեղեկության հավաքումը, մշակումը և ժամանակին գործերին հաղորդումը, բժիգադների շտաբների կողմից կատարվող հետախուզական աշխատանքի դեկավարումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպում հետախուզության համար հատկացվող գումարների հաշվառումը:

Այդ համակարգն սկսեց աշխատել և դարձավ հետախուզության գործի կազմակերպման կարևոր օրակ ինչպես հանրապետության ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս՝ մասնավորապես Վրաստանում, ինչ-որ չափով Աղրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում, Թուրքիայում, Իրանում և այլուր:

Այսպես, հետախուզության սպանները և աշխատակիցները որպակի մասնակցություն ունեցան Հայաստանի Հանրապետության ֆշարք շրջաններում մահմետական տարրերի, թուրք ու աղքարեցնական գործակալների դեմ մղված պայքարում: Այս առումով պատեհ է կարևորել, օրինակ, գնդապետ Մ. Մ. Ջինկիչի, Տ. Նեվոյանցի և այլոց դերը վրաց-հայկական 1918 թ. դեկտեմբերյան երկշարքյան պատերազմում, փոխգնդապետ Ա. Կ. Շնեուրի ակտիվ մասնակցությունը 1919 թ. սկզբին Նոր Բայազետի գավառի մահմետականների խոռոչության ճնշման ուղղությամբ ձեռնարկված «Զող-Բասար գեշարյան» հրաշալի օպերացիային, որը նաև հայկական բանակի հետախուզության համագործակցության լավագույն էջերից է, ինչպես նաև պորուչիկ Հովհան Խան-Կոտուրսկու գործունեությունը Շարուր-Նախիջևանում, Լազիստանում և այլուր:

Հայկական հետախուզական ծառայությունը բացահայտեց Հայաստանում Աղրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցության բոլի տակ գործող հատուկ ծառայությունների մերենայությունները:

Այդ մասին շատ բազմանշանակ վկայում է Տ. Նեվոյանցը. «Երեւանում գտնուող Ատերբեյճանի դիվանագիտական միսիան ոչ միայ

անտառ արագութեամբ յայտնում էր Թիֆլիս և Բագու Հայաստանի գործերի դասաւորութեան և զօրքերի ու ռազմամթերքի փոխադրութեանց մասին, այլու» իր ձեռքի տակ ունեցած էր Հայաստանի գաղտնի հրամանագրերն ու հրահանգները:

Հայաստանը իր Խորհրդարանի մէջ տեղ էր տուել և լ մահմեդականներին, որոնց պատգամաւորների ընտրութեան համար Ատրբեյճանի կառավարութիւնը բաց էր բողել 40000 բորբի: Նրանց բազմարի լրտեսները ամէն օր անարգել կերպով Երևանի բարբարական բաղի ետեւի կողմից անցնում էին Թոխմախեան Գեօլը եւ նրա մոտից գնում Շարուր-Նախիջևեան, Բէյուկ Վելի, Զանգիբասար Երեւանից, փոխադրելով այնտեղ ուղամամբերը, հրահանգներ, լուրեր, ուտեստեղէն... Եթէ Ատերբեյճանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը չեղոր գօտիի վրայ չբալանուէր «աւազակների» կողմից, Թիֆլիսի վրայով Բազուից ուղարկուած գումարով միայն Շարուր-Նախիջևեանի շրջանի բարբարական բանակի թիւր պէտք է հասներ 10000 -ի. նոյն համեմատութեամբ պէտք է աւելանար կոռուող բարբերի թիւր Բէյուկ-Վիլիի, Զանգիբասարի եւ այլ շրջանների մէջ, եւ ամբողջ Հայաստանի հայութիւնը պիտի գտնուէր բնաշնչման սպառնալիքի տակ»:

Միանգամայն օրինաշափ է, որ այդ տարիներին հայկական հատուկ ծառայությունների հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի աշխատակիցները վերահսկեցին նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում Աղրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցության գործունեությունը և գաղտնագերեցին նրա կողմից Բաքու ուղարկված մի շարք ծածկագրված հեռագրեր, ինչը հնարավորություն տվեց բացահայտելու թշնամական գործունեության որոշ կարևոր կողմեր: Այսպես, հետախուզությունը բացահայտեց, որ Հայաստանում Աղրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցությունը ներկայացնող (Սիր Բարակի կողմից) Աղրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին 1919 թ. սեպտեմբերի 18 -ին և սեպտեմբերի 21 -ին ուղարկված հեռագրերում կան հետաքրքրական մանրամասներ: Օրինակ՝ առաջին հեռագրում Սիր Բարակը արտաքին գործերի նախարարին տեղեկացնում էր, թե Բաքվի հայկական գործակալը հայկական հակահետախուզության պետին հաղորդել է, որ հատուկ հանճնարարությունների գծով սպա, կապիտան

Քասումբեկովը և կոռնետ Ալի խան Մակինսկին Աղրբեջանի հականի հատախուզությունում հաշվառման մեջ են: Միք Բարակը հաղործուեն ունակ, որ հայկական հատուկ ծառայությունները բացահայտեն իրենց ծավալած գործունեությունը Երևանում և իր երկրի արտաքի գործերի նախարարին խնդրում էր իրենց ընդունել Աղրբեջանի բնակի կազմում: Խակ սեպտեմբերի 21-ի հեռագրի գաղտնազերծումն ակնհայտ դարձավ, որ Աղրբեջանի դիվանագիտական ներկայությունիցը տեղեկություններ էր հաղորդում այն մասին, որ Հայտանում ընթանում է 19-ից 30 տարեկանների գորահավաք, որ Երևանի քաղաքապետ Ա. Շահիսարուիջին մեկնել է Դիլիջան՝ դիրքերն անձմբ ստուգելու համար: Այսինքն՝ Միք Բարակը Երևանում լրտեսքայամբ էր գրադիմ, իսկ երիտասարդ հայկական հականի հատախուզությունը ուշի ուշով հետևում էր քննամուն և վճասագերծում նրա դավադիր մերենայություններն ու խարդախ գործարքները:

1920 թ. մայիսի կեսերին ստեղծվեց ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության տեղեկատվական բաժինը: Այդ բաժինն ստեղծվել էր 1919 թ. ապրիլի սկզբին արտաքին գործերի նախարարության կից՝ որպես տեղեկատվական բյուրո, որը պետք է ծառայեր ՀՀ գինուրական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնումունքի խնդիրներին: ՀՅԴ Բյուրոյին, ՀՀ արդարադատության, ներքին գործերի և գինուրական նախարարություններին բանակի սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանին, խորհրդարանի նախագահին, Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարման թիվին, Բարումում ընդհանուր հյուպատոսին, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը Փարիզում, ՀՀ դեսպանների նստալիայում, Լոնդոնում, Վաշինգտոնում և այլուր եղեց մի ենուազի հաղորդագրություն այն մասին, որ ՀՀ Արտաքին գործերի Նախարարության կողմից երապարակվել է Երևանում Աղրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցների ու նրանց գործակալների միջև փոխանակված ողջ գաղտն գրագրությունը: Այն վերաբերում է Հայաստանում Աղրբեջանի կուսավարության և նրա ներկայացուցչի՝ Խան-Թերինսկու կատարած հակապետական, հակահայկական ազգեսիվ գործունեությամբ ուղղված Հայաստանի շրջաններում հակապետական հոսանքների նկայութեամբ կազմակերպմանը, Զանգիրասարում ապստամբական

դրության սրմանը, ՀՀ իշխանությունների տապալմանը և ՀՀ տարածքի օրինական ու անբաժանելի մասը կազմող Զանգիրասարի շրջանի բռնակցմանը Աղրբեջանին: 1920 թ. հունիսի 3 -ին ՀՀ գինուրական դատարանում լսվեց Երևանում Աղրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության նախկին աշխատակիցների դատը: Նրանք մեղադրվում էին տարբեր քրեական-քաղաքական հանցանքների, մասնավորապես Զանգիրասարում խոռվարարներին աջակցության և այնտեղ անկարգությունների հրահրման մեջ. ի դեպ, այդ ամենը կատարվել էր Երևանում Աղրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական հավատարմատար Խան-Թերինսկու և նրա գործունելու թեմուր Բեկ Մակինսկու անմիջական հանձնարարությամբ, որոնց լրտեսական-դավադրական գործունեությունը հետագայում շարունակողներ գտնվեցին, որոնց դավադիր-լրտեսական բնույթի գործողությունները ևս արդյունավետորեն կանխվեցին Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայության՝ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական և հականի ստախուզական բաժանմունքի աշխատակիցների կողմից ծեռարկված կտրուկ և վստահ օպերատիվ հակաքայլերի շնորհիվ:

Հենց կայացման բարդ և ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող, սովոր և տնտեսաբարարական քայլայման գործուների դժվարին պայմաններում ծնվող և համառորեն կայանալ ձգտող հայկական հետախուզական ծառայության ջանքերով է որոշակիորեն, գործնականում հաջողվել կանխել Աղրբեջանի Հանրապետության ազրեսիան Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տեսական և համար մարտերում (նշված հիմնախնդիրը հայ պատմագիտության բոլորովին, բացարձակապես չուսումնասիրված հիմնահարցերից է), ինչի շնորհիվ նաև հայկական զինուժը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ կառավոր և վճռորոշ հաղթանակ տարավ, և դրանով իսկ ապահովագրեց սահմանային-տարածքային անձեռնմխելիությունը Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական տեսանկյունից այդ կարևոր տարածքային սահմանահատվածում:

1919 թ. վերջին աղրբեջանական 2 զորաբանակ գեներալներ Ալի աղա Շիխլինսկու և Սամեդ բեկ Մեհմանդարովի հրամանատարու-

բյամբ ներխուժեցին Զանգեզուր: Գ. Նժդեհը Գորիսի տակ կազմակերպեց հակագրող, և քննամին խուճապահար փախուստի դիմեց դեպի Ավդալար (այժմ՝ Լաշին): Այս պարտությունից հետո աղքեցացիները մինչև 1920 թ. ապրիլը չհամարձակվեցին հարձակվել Զանգեզուրի վրա: Աղքեցանը օգտագործեց նաև բուրքական ուժերը որոնք 1920 թ. ապրիլին Նուրի փաշայի գլխավորությամբ փորձեցին գրավել Կապանը, սակայն ջախջախիչ պարտություն կրեցին Որտանի կիրճում: Ապրիլի վերջերին Նժդեհը ոչ միայն ետ մենց քշամու բոլոր գրոհները, այլև Դրոյի հետ անցավ Արցախ և օգնություն հասցրեց հերոսական արցախահայությանը: Հենց այս իրադարձությունների կապակցությամբ և Զանգեզուրում 1919 թ. սեպտեմբերի կտտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տևական և համառ մարտերի ընթացքում Գ. Նժդեհի ծավալած հերոսական գործունեության կապակցությամբ հարկ է ներկայացնել հայ պատմագիտության բացառապես չլուսաբանված և անհայտ էջերից մեկը՝ կապված հայկական հետախուզության, և առաջին հերթին այն ուղղորդող ՀՀ գինվորական նախարարության Գլխավոր Ծտարի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի դերակատարման հետ Հայաստանի Հանրապետության համար չափազանց կարևոր այդ իրողություններում, ինչն ամենեկին էլ ստվեր չի գցում նշանավոր զորավար Գարեգին Նժդեհի ուղղմաքաղաքական գործունեության վրա:

Այսպես, ինչպես պարզ է դառնում հայտնի հայ հետախուզ Տ. Դեվոյանցի հուշագրությունից, որը բացահայտորեն փաստում, վկայում է հայկական հետախուզության օգտաշատ գործունեության մի չափազանց կարևոր փաստի, պատմադրվագի մասին, որն ըստ էության ուղղակիորեն և գործնական առումով որոշակիորեն նպաստել է Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ խիզախող Հայոց գինուժին ջարդել և վտարել Աղքեցանի ազգեսոր բանակին Զանգեզուրից, ինչպես դա ժամանակին արել է անկոտրում հայրենասեր զինուժը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ: Այս կապակցությամբ Տ. Դեվոյանցը շատ հստակ պնդում է. «Հայաստանի հետախուզական բաժանմունքը 200.000 բուրյուղ կաշառեց Նժդեհի դեմ գտնուող Ազրբյանի բանակի սպայակոյտի պետին, որը դասաւրեց իր զօրքերը, թնդանօրները եւ գնդացիրները մեր ուզած ձեւով եւ, երբ կորիը սկսուց,

Նժդեհի ուժերը ջախջախսցին Ազրբյանեան շատ աւելի ուժեղ բանակը, զրաւեցին կամ ոչնչացրին թշնամու ուժեղ իրենտանին եւ գնդացիրները»: Սույն չափազանց արժեքավոր վկայությունները հաստատվում են նաև արխիվային փաստերով, որոնք օգնում են լոյս ափոնել ակնհայտորեն անբավարար կամ ավելի ճիշտ բոլորովին չուսումնասիրված հիմնախնդիրների վրա, դրանով իսկ հաղթահրեավ մի շարք բարացած կաղապարամտքեր և եզրահանգումներ: Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցությանը կից զինվորական կցորդի, ասել է թե՝ հետախուզության գծով գործերի կոռոյդնատորի և դեկավարի՝ գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշյանի հետ կապված փաստաբերը որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հենց վերը ներկայացված հարցադրումների տեսանկյունից: Հարկ է հաշվի առնել նաև այն հանգանանքը, որ չնայած հայկական հետախուզությունը դեռևս բավականաչափ երիտասարդ էր, անփորձ, ընդսմին էլ առաջին քայլերն էր անում լորջ ծառայություն դառնալու ճանապարհին, սակայն դա բարյարադարձական առումով խոշննդու շանդիսացավ նրա կողմից հայրայրվող տեղեկատվության օգտակարության գործակցի տեսանկյունից: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության հատուկ ծառայության դեկավարը՝ Հ. Քիշմիշյանը, 1920 թ. հունվարի 17-ի գեկուցազրում՝ ուղղված ՀՀ զինվորական նախարարին, տեղեկացնում էր, որ լիովին վստահության արժանի ամսը՝ Բոզդան Դավիդովիչ Ավան-Յուզբաշի Խան Սագնախսկին իր կողմից դեկավարվող վարչության հանձնարարությամբ համաձայնության գալով Զանգեզուրում գործող աղքեցանական զորքերի ջոկատի շտարի պետ փոխազդապետ իշխան Էրիստովի հետ, Վերջինից խոստում է ստացել 200-300 հազար ոռուրու դիմաց իրենց տրամադրել աղքեցանական բանակի շիֆրը (ծածկագիրը, գաղտնագիրը), ողջ զաղտնի գրագրությունը, աղքեցանական զորքերի դասավորությունը (տեղաբաշխումը) և Զանգեզուրի վրա ներթաղրվող հարձակման պլանը, պարտավորվելով նաև մարտական հրամանը կազմել իրենց համար ցանկալի իմաստով և մշակել օպերացիայի ողջ պլանը՝ համաձայն հայկական կողմից ցուցումների, միաժամանակ պահպանելով մշտական կապ, տեղյակ պահելով Աղքեցանի բոլոր ուղղմական գործողությունների մասին: Գեներալ

Քիշմիշյանը վստահեցնում էր տեղեկատվության հավաստիության մեջ, որ Խան Սագնախսկին վստահեցրել էր իրենց հաղորդած տեղեկությունների ստուգության հարցում, ավելացնելով, որ այն տեղ կհասցվի փոխգնդապետ Էրիստովի միջոցով, ընդ որում դրամը վճարելով միայն վերոհիշյալ փաստարդերի ստուգումից հետո: Գեներալ Քիշմիշյանը զեկուցագրում նշում էր կապիտան Վ. Գ. Մուրադյանին անհապաղ Թիֆլիս գործուղելու անհրաժեշտության մասին, որպեսզի վերջինս անմիջական հարաբերության մեջ նշի փոխգնդապետ Էրիստովի հետ բոլոր հանգամանքների մանրազնին պարզաբանման համար: Փաստարդի վրա կա նաև համապատասխան գրառում զինվորական նախարարի անունով այն նաև, որ 200-300 հազար ռուբլով կարելի է ձեռք բերել շիֆրը, և աղբեջական զորքերի տեղաբաշխման ողջ գաղտնի գրագրությունը: Վերջին հաշվով, այստեղ կարևոր այն է, որ հայ հետախույզները այս պարագայում պարզապես հաջող են գործել և ձեռք բերել կարելագույն տեղեկատվություն, որ գործնականում և ըստ էության իր դերն է խաղացել Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության և պաշտպանութակության ապահովման հարցում Զանգեզուրի սահմանագծում (նման օրինակների կարելի է հանդիպել նաև այլ երկների պրակտիկայում), և այն գործնականում ծառայեց դրամ էապես նպաստելով Գ. Նժենեի կողմից գլխավորվող գորամասերի կողմից Աղբեջանի դեմ տարած վճռորչ հաղթանակին:

Հայկական հետախույզական ծառայության պատմության ուղարկած էջերից է դեպի էրզրում, Վան և Արևմտյան Հայաստանի այլ կարևոր քաղաքներ 1919 թ. գարնանը կապիտան Տիգրան Դեկոյանցի կատարած այցը, նրա արյունավետ գործունեությունը Կոստանդնուպոլսում: Հայկական հետախույզական ծառայությունը ի դեմ Տիգրան Դեկոյանցի և նրա կազմակերպած հետախույզական խմբի իր հենակետն ունեցավ Թուրքիայի սրտում՝ Կոստանդնուպոլսում, որտեղից Հայաստան ուղարկվեց կարևոր տեղեկություն տարբեր քաղաքան փոփոխությունների, քեմալական ուժերի ձեռնարկումների և դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման մասին. «Լաւ էր, որ Պոլսից մեկնելու միջոցին այնտեղ բողեցի մի կորիզ, որ խոստացաւ պարբերաբար, առանց վարձատրութեան, Հայաստանի սիրոյ համար, ուղարկել ինձ կարեւոր հետախույզական լուրեր, առք-

շորին ունեցող Հայաստանի հետ: Այդ կորիզը՝ ինն, վարձուած հայ հետախույզներից էր բաղկացած:

1919 թ. դեկտեմբերի մոտենքը Տ. Դեկոյանցը ՀՀ զինվորական նախարարության դեկապարության պահանջագրով ետ է կանչվում Կ. Պոլսում իր կարևոր առաքելությունից, որ պետք է մնար մինչև 1920 թ. մայիսը: Առկա հանգամանքներն ավելի զորեղ են գտնվում: Այս խնդրի վերաբերյալ որոշ կարևոր փաստերի ենք մենք հանդիպում Դեկոյանցի հերթական՝ 1919 թ. նոյեմբերի 11-ի գեներալ Գ. Նորդանյանին ուղարկված զեկուցագրից, որում վերջինս հայտնում էր, որ Կ. Պոլսիս է ժամանել պորուչիկ Հ. Խան-Կոտորիսկին, որը հայտնել էր, որ իրենց մոտ տեղի է ունենում ազգայնացում (նկատի ունի հայացման գործընթացը, որի պատճառով շատ ուսւալեզրու սպաներ զորացրվել են Հայկական բանակից), և գնդապետ Ա. Շենքը, գեներալներ Թ. Նազարբելյանը ու Հ. Հախվերոյանը զեկուցագրեր են ներկայացրել պաշտոնաբռնության մասին, որ Գլխավոր շտաբը իրը թե լուծարվում է և այդ իսկ պատճառով էլ որոշել են լուծարել նաև հետախույզական ծառայությունը Թուրքիայում՝ բավարարվելով միայն «դիվանագիտական հետախույզությամբ», որի համար 15 օր հետո Երևանից կուղարկեն 300 լիրա՝ երահանգավորումով՝ մեկնել Երևան: Դեկոյանցը այդ կապակցությամբ սրտնեղություն է արտահայտել, ընդգծելով, որ քանի դեռ պաշտոնական գործություն չի ստացել, ինքը մինչև դեկտեմբերի 5-ը ստիպված կլինի մնալ Կ. Պոլսում:

Հետաքրքիր է, որ Կ. Պոլսից մեկնելուց առաջ, ինչպես այդ մասին պատմում է իր հուշերում Տ. Դեկոյանցը, նրան դաշնակից պետություններից մեկից դիմում են իրենց մոտ ծառայության անցնելու առաջարկով, որի հետ, սակայն հայ հետախույզը չի համաձայնվում՝ նախընտրելով ծառայությունը հայկական հետախույզությունը, հավատարիմ մնալով իրեն հանձնարարված գործին ու հայրենիքի զաղափարին. «Պոլսից մեկնելուց առաջ, մի դաշնակից պետութեան պատասխանատու ներկայացուցիչը իմ վարձեց համոզել, որ երաժարութեամբ իմ Հայաստանի պաշտօնից, մնամ իրենց մօտ շատ լաւ անսականով՝ ամբողջ Արևելքի հետախույզական գործը կազմակերպելու համար իրենց հաշուին: Առաջարկում էր 10,000 տոլար ամսական բիստ: Ես կտրուկ կերպով մերժեցի: Երևանը, իմ հայրենիքը,

ինձ կանչում էր, պէտք է մեկնէի»: Դեպի Երևան ուղևորության ժամանակ նրան օգտակար է լինում Բարումի ֆրանսիական հյուպատոսը և մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող ֆրանսիական ռազմական ներկայացուցչության աշխատակից կապիտան Անտոն Պուադեբարը, որը նաև հետախոզական բաժանմունքի վարիչ էր: Վերջապես, Տ. Դեկոյանցը հայնվում է Երևանում և սպասում հերթական ծառայողական նշանական նախարարությանը:

Ինչկիցեւ, անգամ այն դիվանագիտական-քաղաքական և ռազմական բարդ և ոչ պարզ իրավիճակում, որում գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը 1919-1920 թթ. սահմանագծում, հայկական հետախուզական ծառայությունը ի դեմս Տ. Դեկոյանցի ունեցավ իր հենակետը Թուրքիայի սրտում՝ Կ. Պոլսում, որտեղից Հայաստան էր ուղարկվում կարևոր տեղեկատվություն, քեմալական ուժերի ծենարկումների և դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման հնարավոր վայրիվերումների մասին: «Երևանում ստացայ այլ մարմնից (հետախուզական խմբից) առաջին ծրարը, վաւերական հեռագիրների պատճեններով, ծածկագիր՝ Էրզրումից Պոլս Կարաբիր Քեազիմ Փաշայի ուղարկուած պատերազմական նախարարին: Ամփոփեցի եւ տպագրելով N 14, սեպտեմբերին խիստ գաղտնի ուղարկեցի իմ նախարարին, զօրամասերի պետերին եւ մի օրինակ կտորի կապ. Մ.-ին՝ մեր սպայակոյտի «պետին»: Այդ հեռագիրները ցոյց էին տալիս, թէ ինչ՝ դասաւորութեամբ (NN գնդերի եւ դիվգիաների), ինչ՝ ուղղութեամբ եւ երբ՝ բրդական ուժերը պէտի յարձակուեն Հայաստանի վրայ ու գրաւեն Կարսը, Օլրին, Սարիլամիջը, Արդահանը, Իգդիրը եւ այլն: Այդ ամփոփումն ունեմ այսօր ձեռիս տակ:

Մարեմատիկական ճշգութեամբ հետազային գործադրուեց այլ հեռագիրների բովանդակութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Բայց ինչպէս ընդունուեց լուրը մէր պաշտօնական իշխանութեան կողմից: Լսեցի, որ մեր քաջ սպայակոյտի պետը անուանել էր ինձ խելագար, իսկ նախարարներից մեկը ասել էր. «Այդ Դեկոյեանցի ցնդարանութիւններն են»: 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Գ. Նորդանյանին ուղարկված զեկուցագրում Տ. Դեկոյանցը Երևան ուղարկած հենց այդ փաստարդի մասին է ասում՝ ընդգծելով, որ կից ուղարկում է

զենքորական մինիստրությունից [Թուրքիա] ձեռք բերված զորքերի տեղաշարժերի և այլնի մասին մի շարք հեռագրեր, որոնք ծածկագրված վիճակում փոխանակվել են թուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատար Զ. Կարարեքիր փաշայի և ռազմական նախարարի միջև 1919 թ. աշուն - 1920 թ. ձմեռ ժամանակահատվածում Տ. Դեկոյանցի կողմից Պոլսից ուղարկված, ինչպես նաև արդեն նրա բացակայությամբ այնտեղից ստացված հեռագրերի, զեկուցագրերի ու ամփոփագրերի, դրանց նշանակության մասին գրում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանն իր հանրահայտ «Հայաստանի Հանրապետություն» քառահատոր գրքաշարում:

Դատելով առհասարակ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ առկա արխիվային փաստաբերից և քննական մուտեցում ցուցաբերելով հենց Տ. Դեկոյանցի պնդումների նկատմամբ, գալիս ենք այն եզրահանձման, որ դրանք անենին էլ «ցնդարանություններ» չեն: Դրանք վկայում են նաև, թէ ինչպիսի անտարբերություն և քափրփածություն էր իշխում ռազմաքաղաքական, կուսակցական դեկավար շրջաններում, որ հայկական բանակի անհաջողությունների և սայրաբումների անմիջական մեղավորները հետախուզության սպաները չեն, թեկուզ և նրանք էլ այդ ամենից բոլորովին անմասն չեն. այստեղ առաջին հերթին մեղավոր և մեղավոր էին կարինետային գեներալները և ռազմաքաղաքական իրավիճակին լավագիտակ կուսակցական-քաղաքական առաջնորդները, որոնք չափազանց մեծ վստահություն ունեին Անտանտի եղբայրակիցների նկատմամբ: Նա մի շարք դիտարկումներ է կատարել ապագայի հնարավոր իրադարձությունների և փորորկալից դեպքերի, ռազմաքաղաքական վայրիվերումների մասին և հեռատեսորն կանխատեսում Կարսի մոտալուս անկման մասին, հենվելով հայտնի հետախուզական տվյալների վրա:

ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը հնարավորինս ձգտում էր լուծել անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրները, ծեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկատվություն տարրածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական կացության և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածության, Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող պատրաստությունների ու մեքենայությունների մասին: Ակներև է սակայն, որ հատուկ ծա-

ուայությունների բոլորուն արտահայտվեց նրանում, որ մասնակի քաղաքացին 1920 թ. աշնանը բռնկված բուրք-հայկական պատերազմ նախօրյակին, համեմատաբար աղոտ պատկերացումներ ունենալու բուրքական բանակի թե՛ թվաքանակի, թե՛ պլանների ու առհասարկ շատ հարցերի վերաբերյալ: Արդյունքն այն եղավ, որ չկարողացան անհրաժեշտ արդյունավետությամբ հակազդել Պ. Կարաբերի բանակի հետախուզական մարմինների գործունեությանը: Այդ փաստը խիստ մասնակիորեն հաստատվում է թեկուզ նրանվ, որ տարբեր հեղինակներ հակասական տվյալներ են բերում այդ ժամանակաշրջանի բուրքական բանակի իրական կազմի, և թվաքանակ մասին: «Տաճիկները լուր ու անաղմուկ պատրաստվում էին Հայաստանի վրա արշավելու: Հայկական կառավարությունը շատ պ իմացավ նրանց այդ դիտավորության մասին», - գրում է ժամանակակիցը՝ Յ. Իրազեկը: Մեկ այլ ժամանակից՝ Կ. Սասունին, և անրադանալով այդ հարցին, գրում է, որ այն ժամանակ, երբ բուրքական բանակը Հայաստանի Հանրապետության սահմանները վրա, նախիջևանի և Կարսի նահանգներում նախապատրաստություններ էր տեսնում և ուներ ճյուղավորված լրտեսական ցանց, որի միջոցով ստանում էր անհրաժեշտ և տեղին տեղեկատվություն, ապա Հայկական բանակի թիկունքն այդ ժամանակ անապահով վիճակի մեջ էր, և մանավանդ գրեթե «անգոյ էր հայկական հետախուզությունը բուրքական գործում», որ «զինուորական հետախուզությունը շատ ողբայի վիճակ մը ունէր: Ոչ մէկ հայ կար Արեւելեան նահանգներու մէջ, որպէս զի կողմնակի ճանապարհով հայ զինուորականութիւնը հաւաստի լուրեր ստանար»: Սա, իհարկե, միայն մասն է համապատասխանում իրականությանը և որոշակի իմաստով ժխտվում է ինչպես մեր կողմից նախկինում հրատարակված, այնպիս էլ ներկա հետազոտության արդյունքներով, որոնցում շրջանառվում են չափազանց էական և նորահայտ մի շարք արխիվային կարևոր վավերագրեր: Այդուհանդերձ, կրկին դիմենք Կ. Սասունին եղանակներու վարական առաջնորդ կրեցինք... մինչդեռ բրական Արեւելեան բանակի հրամանատարութիւնը, օրը օրին, ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը ստանար մեր զինուորական եւ քաղաքական

վիճակի մասին: Անոնց լրտեսական ցանցը շատ լաւ կազմակերպուած էր, օժանդակ ունենալով Հայաստանի ամեն կողմ ցրուած բուրք-քարար ազգաբնակչութիւնը»: Այս հեղինակների հետ համեմատչակում է նաև մեկ այլ ժամանակակից՝ Վ. Արծրունին, գտնելով, որ հայկական հետախուզությունը մասնագիտորն թույլ էր, և աշխատանքները անբավարար էին. «Չնորիկվ մեր հետախուզական բաժնի անփութեան, հակառակորդի յաջորդ քայլերուն մասին կը տիրեր ընդհանուր անորոշութիւն»: Ընդհանուր առնամք ճիշտ նկատելով, որ «ներքին գործոց եւ ուազմական նախարարութեանց ու ճակատի հրամանատարութեան պարտականութիւնն էր ի գործ դնել իրենց բոլոր միջոցները՝ բոյլ չտալու, որ մեր երկիրը յանկարծակիի գար», ընդգծելով, որ «քնամին անհրազեկ չէր Կարսի խուժապին: Հայկական հրամանատարութիւնը գոհ էր իր հետախուզական աշխատանքներ և կուզեր հավատացնել, որ ինքը գիտէր տաճիկ հրամանատարութեան ուազմագիտական յաջորդ խաղը», միաժամանակ ընդգծելով, որ իշխող ալան-քալանի, իշխանության՝ մահմեղական ընդվկումները ճնշելու անկարողունակությունը՝ գրում է, որ այդ պայմաններուն մէջ պատմութիւնն արձանագրողը մեծապէս անօր կզայ մեղադեկ հետախուզական բաժանմունքները»: Իհարկե, ենթելով Հայ Գնորւնու (Համբարձում Թօփճեան) տվյալների վրա, արդարացիորեն բնականն երևույթ չի կարելի համարել և այն հանգանանքը, որ 1920 թ. պատերազմի անմիջական նախօրյակին «Արդարանի և Կարսի բնիկ բուրք երևելիներէն ունանք Երեւանի կառաւարութեան աաշեցուցիչ աշառութեամբ ու ծանծաղամտութեամբ, պաշտօնական պատերազմը չսկսած»՝ նույնիսկ հաճախակի այցելություններ են կատարել սահմանային շրջանի բնակավայրերը, այցելել են «սահմանագլուխը պաշտպանելու կոչված մեր գնդերը», այսպիսով իրազեկ լինելով «մեր բոլոր պետական-զինվորական բնույթ կրող» խնդիրներին, այսինքն ըստ եւրյան առանց որևէցե դժվարության հայրայթել են անհրաժեշտ տեղեկատվություն ահմանային շրջանի անց ու դարձի մասին, մեկ այլ կապակցությամբ բոլորվին հակառակ օրինակն է բերում: Սակայն միաժամանակ չի կարելի ողջունել նաև Կարսի նահանգապետի (Ստ. Ղորլանյան-Վ.Վ.) այն գործողությունները և բռնած դիրքորոշումը, որ իրեն անհրաժեշտ «կարսոր» տեղեկատվություն ճնշը էր բերում Արդարանի

գավառապետ Կաղիմովի և այլ քուրդ երևելիների միջոցով, և այս հրամցնում ՀՀ իշխանություններին որպես «քարձագույն, անառարկելի ճշմարտություն» ընթացող իրադարձությունների ու դժուքների մասին, ինչը նույնքան կասկածելի է և վատահություն չեթշնչող, որքան և բերված առաջին օրինակի պարագայում: Ավելին, եթե նույնիսկ ճշմարտության հատիկներ կա նրանում, Երևանի հետախուզական բաժանմունքի կողմից ձեռք բերված տեղեկությունները իրը թե անբավարար էին հերքելու Կարսի նահանգապետի հաղորդած ավելի կարևոր տեղեկությունները, դրանով իսկ պրոֆեսիոնալներին ավելի ցածր դասելով, քան քաղաքացիական անձն, այդուհանդերձ, չի կարելի լիովին համերաշխավել Հայ Գնդունու այն պնդումների հետ, թե «Երևանը ձեռք չէր առած եւ չէր առներ ոչ մեկ ազգու գենք՝ բափանցելու թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն և հաշիներուն», որ «հետախուզութեան, թշնամին ուսումնասիրեան, անոր մտածումներս ու ծրագիրները երապարակ հանելու, առաջ քայլերը կշռելու եւ ըստ այնմ գործելու տարրական գիտելիք պարզապես մոռցուած, անտեսուած էին հայկ. քանակին իրաւաս եւ պատասխանատու պետերէն», ինչը նշանակում էր պարզապես չտեսնել նույնիսկ այն, ինչ առկա էր: Իսկ այն, որ հայ հետախուզգները այդ ժանր տարիներին համառ, դժվարին ջանքեր են գործադրել թշնամուն հակադրվելու և արժեքավոր տեղեկատվությունները բերելու, որ կծառայեթ ՀՀ անվտանգության ապահովմանց հաստատվում է բերված քազմարիկ արխիվային փաստարքերի, այլ վավերագրերի շրջանառմանը, որոնք տեղ են գտել մեր կողմից երատարակած մի շարք աշխատանքներում: Ժամանակակից այն հեղինակները, որոնք փորձել են անդրադառնալ թեմային, նշուն են հետախուզական ծառայության քուլության կամ նույնիսկ անգործության մասին: Այդ տեսակետն են պաշտպանում պատմաբաններ: Զոհրարյանը, Մ. Կարապետյանը: Կ. Սարդարյանը ևս փաստացիորեն լինելով նմանատիպ տեսակետի կողմնակից: Հրեթեր որևէ կոնկրետ փաստ, գրում է. «Քանի որ չկար կանոնավոր հետախուզական ծառայություն, ուստի հայկական գորքերի երամանատրությունը տեղեկություն չուներ, թե ինչ է կատարվուած սահմանից այն կողմ», ինչը ծխտող փաստերը բավարար քանակությամբ կան: Արխիվային փաստարքերն ակնհայտորեն վկայու

են, որ ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է հայրայրել արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սաղմանների մասին, այլև, ձեռք բերելով քանկարծեք և լուրջ տեղեկատվություն՝ որոշակի քայլեր է ձեռնարկել հակագեղերու թշնամական գործողությունները՝ ներկացրել և կանխել հակառակորդի լրտեսների ծավալած գործունեությունը ՀՀ տարածքում, հնարավորինս արդյունավետ ու գործուն միջոցներ է ձեռնարկել քանակը գորեղացնելու ուղղությամբ, փորձել է շտկել նրանում տեղ գտած բերաւթյունները: Այդ է Վկայակոչում Ա. Գյուլխանդանյանը. «Միաժամանակ Հայաստանի զինուորական հետախուզական գեկոյցները ցոյց էին տալիս, որ քուրք կանոնաւոր գօրամասեր են շարժում Օլքիի, Սարդարյանիշի և Ալաշկերտի ուղղութեամբ և Արդահան Օլքիի շրջաններում կազմակերպել էին գնդակացիրներով զինուորած քրտական հրոսակախմբեր: Նոյնը կատարուում էր նաև Կաղզուան-Սարդարյանիշ տարածութեան վրայ»: Հետախուզական ծառայության հայրայրած տեղեկատվության կարևորությունը հաստատում է նաև Ա. Վրացյանը. «հունիս ամսից սկսած, հայկական հետազոտությունը (ասել է թե՝ հետախուզությունը. - Վ.Վ.) նկատում էր քուրքերի կողմից զինուորական շոապ պատրաստություններ Հայաստանի ուղղությամբ: Թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները, կարդում ենք Հայաստանի զինավոր սպայակույտի հունիսի 17 զաղտնի գեկուցման մեջ, վկայում են քուրք կանոնավոր գօրամասերի ներկայությունը Օլքիի և Սարդարյանիշի ուղղությամբ և Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելավես ստույգ կերպով հաստատված է, որ քուրքական 12-րդ դիվիզիան գտնվում է Խորասան-Ղիվինում, կենտրոն ունենալով Խորասանում: Զարուցությունը Թուրքիայի և Անդրկովկասի շրջաններուն ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակությամբ քուրք գործակալներ են ուղարկված Հայաստանի ներսերը, մահմեդական զյուղեր, և ամեն տեղ հայտնաբերվում են մեր վարչության և հակահետախուզության կողմից: Մասնավորապես զորավոր է քուրք գործակալների ազդեցությունը Արդահան-Օլքիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են գնդացիրներով զինված քրտական հրոսակախմբեր: Նոյն պատրաստությունը կատարվում է և Սարդարյանիշ-Կաղզուան տարածության վրա, և ավելի հեռուները՝ Բարքող-

յան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում՝ մինչը Արարատ»:

Ավելին, Ռ. Հովհաննիսյանը, քերելով փաստեր քուրքական նախապատաստությունների և այն մասին, որ դեռ 1918 թ. Թուրքիայի ռազմական նախարարը արտօնել էր Անդրկովկասում գտնվող բանակային սպաներին ծառայության մտնել Հյուսիսային Կովկասի և Աղրբեջանի հանրապետության գործերում, իսկ նոյեմբերին բոլյարեց ի դեմս Նորի փաշայի վերջինիս հետ պայմանագիր կնքելով քուրքալարվում էր օսմանյան բանակի սպաներին ու զինվորներին հոժարական ծառայության մտնել աղրբեջանական բանակում, որոնք հետագայում գործուն դեր խաղացին հայ-աղրբեջանական սահմանային կորիզներում, ինչպես նաև մասնակցել Երևանի նահանգում հրահրված խոռվություններին, հաստատում է, որ հայկական հետախուզությունը տեղեկացված էր այդ մասին. «Այն ժամանակ, երբ Կարաբերիրը բազմաթիվ չափազանցված լորեր էր տարածում, Հայկական բանակի հետախուզության սպաները և զիսավոր սպայակույտը հաղորդում էին Ալաշկերտում, Օթիում և Սարիլամիշում քուրքական կանոնավոր գործերի առկայության մասին (1919 թ. կեսերի տվյալներով - Վ.Վ.): Կարսի մարզում նկատվել էին նաև քուրքական գործակալներ, որոնք մահմեղական գյուղերին կոչ էին անում մարտահրավեր նետել Երևանի կառավարությանը և հայտնում էին, որ Կարմիր բանակը մասնակցում է հայերի դեմ ուղղված արշավանքին»: Այսուհետև այդ կապակցությամբ Ռ. Հովհաննիսյանը նկատում է, որ հենց դրանում էր «իրավացի» Ք. Կարաբերիրը, գտնելով, որ հայերը երբեք չեն կարող այնքան պարենամբերը ու պաշարներ ձեռք գցել, որ պահեին 30.000-անոց գորք, և որ առավել ևս Անդրանիկի համար (Ք. Կարաբերիրը վկայուում էր Անդրանիկին, քանի վերջին մահմեղականների ահուսարսափն էր) անհնարին կլինի նոյեմիսկ 10.000 «մուրացկան հայեր» հավաքել», որ հենց այդ պատճառով էլ «Հայաստանը չի կարողանա իրականացնել արևելյան վիլայեթների միացումը առանց Դաշնակցությունների գործուն մասնակցության, որի համար եղած անվերջ խնդրանքները մնում էին անպատասխան»: Հենց այդ հանգամանքից «տագնապած» Ա. Ահարոնյանը ահազանգում է Փարիզ Հաշտության Վեհաժողովին, սակայն անարդյունք և անարձագանք, դա որևէ կերպ ազդեցություն չունեցավ Խորհրդային Ռուսաստանի

ազգայնական Թուրքիայի միջև հաստատվելիք վերահաս կապերի վրա:

Այդ պապակցությամբ դեռ 1920 թ. մայիսին Դեվոյանցը եկել էր այն եզրակացության, որ նկատի ունենալով ստեղծված պայմանները՝ ինքը անհավանական չի համարում, որ քուրքերը կսկսեն ուղմական գործողություններ Հայաստանի դեմ՝ խորտակելու համար հայկական պետականությունը: Վերլուծելով այդ տարիների աշխարհաքաղաքական քարդ իրադարձություններին վերաբերող հետախուզական մի շարք տեղեկագրեր, նա նոյեմիսկ պնդում է, որ «Հայաստանի [Հանրապետության] պատերազմական նախարարինը և Փարիզի Հայաստանի Պատուիրակութիւնը դեռ 1920 թ. ապրիլին գիտէին տաճիկ-մեծամասնական յարձակումների մասին»: Դրան Տ. Դեվոյանցը խիստ բազմանշանակ ավելացնում է հետևյալը. «Հայաստանի [Հանրապետության] հետախուզական բաժանմունքի ստացած գաղտնի գեկուցումների մէջ շատ անգամներ շեշտում էր, որ Տաճկաստանի ազգային ուժերը Մուստաֆա Ֆէմալ փաշայի ղեկավարութեամբ շտապ վերակազմում, կազմակերպում են: Եր, հակառակ Դաշնակիցների կտրուկ հրահանգներին, երիտասարդ բուրքերը հասան իրենց նպատակին, այն է՝ կազմեցին Ֆերիզ Ռիզա փաշայի նոր դահլիճը, բացառաբար իրենց կուսակիցներից, եր այդպիսով «Միլլի Թաշկիլարի» դրութիւնը դարձավ օրինական»: Սովետական Ռուսաստանի բռնած դիրքորոշման վերաբերյալ Տ. Դեվոյանցը գալիս է վերջնական անառարկելի եզրակացության. «Եվրոպական պետութիւններից ամէնից շատ Անգլիան էր օգնում ռուսական ճերմակ բանակներին, ուստի սովետները որոշ շարժում առաջ բերին Անգլիոյ դէմ մահմեղական երկրների մէջ եւ հովանարեցին ենվեր եւ Նորի փաշաներին ու նրանց նմաններին: Իհարկե, Սովետական Ռուսաստանի այս քայլը վնասում էր Հայաստանին, բայց նկատի ունեցեք, որ դիւանագիտութիւնը գործ չունի: Այսուղ պէտք է աւելացնեմ իմ համոզումը, որ Սովետական Ռուսաստանը բենի այդ շրջանին հովանարեցում էր Քեմալին, բայց «շան հետ բարեկամանալով՝ փայտը միշտ իր ձեռքին էր պահում ու հետեւում նրա բոլոր քայլերին: ...Եւ այժմ մենք՝ հայերս, մնացել ենք մեն մենակ Դաշնակիցների թշնամիներով շրջապատուած, որոնք սպառնում են փորուիկ Հայաստանի վերջին ծուխը մարել: Օգնութիւն ենք խնդրում

Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Ամերիկայից - բոլորն էլ խոլ են ծեւանում եւ իրար վրայ են նետում մեր գործը: Ապերախտ աշխարհ. մէկ տարի առաջ նրանք մեզ պէտք ունեին, քաջալերում էին մեր դիմադրութիւնը Քաղուի տակ, իսկ ա՞յժմ... ի հաշի Հայաստանի Ազրբէյջանը շարունակում էր ամէն միջոցներով միշտ իր սահմանները ընդարձակել գրաւել զուտ հայարձակ հողամասերը եւ այդ իր քայլերը ոչ միայն չեին կասեցում մեր երեկուայ Դաշնակիցների կողմից, այլ երբեմն խրախուսում էին, որովհետեւ իրենց համար ծեւնտու էր տկարացնել Ռուսաստանը, ուժեղացնելով Ազրբէյջանը»:

Դատելով հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. սեպտեմբերի 25-ի ամփոփագրից՝ մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, օգոստոսի 16-ին, Զ. Կարաքերիրը հայտարարություն է արել այն մասին, որ իրենց դաշնակիցները՝ բոլշևիկները, իրենց շարունակ մատակարարել են գենք ու զինամքերը, որի շնորհիվ դժվար օրերը մնացել են ետևում: Հետևաբար, հարկ է արձանագրել, որ ՀՀ կուսակցական-քաղաքական դեկապար շրջաններում լուրջ չէր ընդունվում քեմալաբուրքական-բոլշևիկյան համագործակցության հնարավոր և գործնական հեռանկարը, որովհետև անսրափ հաշվարկներ կային, որ հաղթանակած Անտանտյան դաշինքը մոտ ապագայում վճռականորեն ու անվերապահորեն կայացնելու էր «հիվանդ մարդու» Թուրքիայի դատավճիռը, որի հետևանքով էլ իրականացվելու էին սկրյան հույսերը և խոստումները: Միաժամանակ, կարծում ենք, չի կարելի կտրականապես պնդել, թե իբր քեմալականների համար ծանր 1919 թ. ՀՀ «Ճեկական» համարվող կառավարությունը եռյալ դրած Փարիզի վեհաժողովի վրա, փորձ անգամ չարեց լսելու (թուրքերին- Վ. Վ.), թե նրանք ինչ են առաջարկում, և համոզված հաստատել, թե ինչ «Հայաստանի [Հանրապետության] նման դիրքորոշումը զգալի, եթե չասենք վճռորոշ դեր խաղաց քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի ստեղծման գործում»: Կարծում ենք, որ դժվար թե դա համապատասխանում է տարածաշրջանի և նրա շուրջ ստեղծված աշխարհագործական իրողությունների խորքային, ոչ թվացյալ զարգացումներին, առավել ևս որ մենք արդեն փաստել ենք, որ անգամ Թուրքիայի նկատմամբ հաղթական 1919 թ. Անտանտի երկրները քողածածկված եղրեր էին պահպանում դեպքերի և իրադարձությունների անկանխատեսելի և իրենց համար ոչ հեռանկարային, ոչ

շահավետ զարգացումների պարագաներում Թուրքիայի քեմալական առաջնորդների հետ հնարավոր համաձայնության գալու համար: Հենց այս ամենն էլ մեզ բոլոր են տալիս եղրակացության զալու, որ ամեն դեպքում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը, զինվորական-քաղաքական առաջնորդներին ավելի շուտ պետք է մտահոգեին Հայկական բանակի և առհասարակ երկրի-պետության ամրապնդման խնդիրները, բանակում տեղ գտած անառողջ և բացասական երևոյթների հաղթակարման ու հայ ազգային բանակի կազմուրման հարցերը, քան արտերկրի, մասնավորապես Անտանտի երկրների ռազմաքաղաքական կարողությունների, և առաջին հերքին՝ զինված ուժերի վրա եղայսեր կառուցելը:

Թեև ՀՀ հատուկ ծառայությունները ներգրավվեցին պետական անվտանգության ապահովման գործում և անգամ հասան որոշակի հաջողությունների, սակայն դրանց կազմակերպվածքի ու գործունեության կատարելագործման ուղղությամբ աշխատանքները չդադարեցվեցին: Մասնավորապես՝ զինվորական նախարարության զինվոր շտարի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հովհան Խան-Կոտուրսկու կողմից Գլխավոր շտարի պետին 1919 թ. մայիսի 2-ին ներկայացված զեկուցագրում, ինչպես նաև զինվորական նախարարության Գլխավոր շտարի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար փոխգնդապետ Ալեքսանդր Շնեուրի 1919 թ. մայիսի 21-ի զեկուցագրում ուղղված զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Զրիստափոր Գերասիմի Արարատյանին (զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարել է 1919 թ. մարտի 27-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 3-ը, առաջարկվեցին սկզբունքային ռազմաքաղաքական մոտեցումներ հետախուզական գործի կազմակերպման և նրա գործունեության արդյունավետության մեծացման համար արտաքին գործերի նախարարության, նրա ներկայացուցչությունների (այդ թվում՝ դեսպանատեր, եյուպատոսարաններ և այլն) և հետախուզական ծառայությունների միջև սերտ համագործակցություն հաստատելու, արտասահմանում գործող հայ հետախույզներին աջակցելու և օգնելու նկատմամբ:

Հետագայում՝ 1920 թ. ապրիլի 8-ին, ՀՀ Նախարարների խորհուրդը, լսելով զինվորական նախարարի զեկուցումը արտասահմա-

նում հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման մասին, որոշում կայացրեց այդ գործունեությունը ներքարկել ՀՀ դեսպանների հսկողությանը:

Հաջորդ քայլը Թիֆլիսում հայկական դիվանագիտական ներկայացուցությանը կից զինվորական վարչության ստեղծումն էր. հարցը լսվեց Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում և կայացվեց դրական որոշում: Նախարարների խորհուրդը կարմրեց Թիֆլիսում զինվորական ներկայացուցության հիմնումը, (այդ ներկայացուցությունը, իր կազմում ունենալով ընդամենը 8 -10 աշխատակից, 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին ՀՀ խորհրդարանի որոշմամբ կազմացրվեց, և Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական գործերի վարույթը դրվեց գեներալ Հ. Ա. Ջիշմիշյանի վրա), քանզի այնտեղ արդյունավետ գործունեության ծավալումը կնշանակեր պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական շահերը և ամրապնդել երկրի աշխարհաբարձրական դիրքը տարածաշրջանում: Նախարարների խորհրդի այդ նիստում արձանագրվեց այն փաստը, որ զինվորական գործակալը՝ կցորդը նշանակվում է զինվորական և արտաքին գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ, ներգրավվում է դիվանագիտական ներկայացուցության կազմի մեջ և գործում նրա դեկավարի ցուցումների համաձայն՝ որպես զինվորական վարձատրվելով ի հաշիվ զինվորական վարկերի: Նախարարների խորհուրդը արտաքին գործերի նախարարին հանձնարեց կազմել Թիֆլիսի զինվորական գործակալի գրասենյակային, ներկայացուցական և այլ ծախսերի նախահաշիլ 9 ամսվա համար՝ 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարեվերջ հատկացնելով 90 հազար ռուբլի:

Անվտանգության համակարգի կայացման ճանապարհին կարևոր քայլ էր նաև ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցություններին կից (դեսպանություններ, եյուպատություններ և այլն) զինվորական կցորդների հաստատության ստեղծումը. նախահաշիվը և աշխատակարգը 1919 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին արդեն հաստաված էին:

Հետազայում կազմակերպական բնույթի որոշակի ջանքեր գրծադրվեցին հետախուզական ծառայության և արտաքին գործերի նախարարության զանազան կառույցների միջև փոխշահավետ հա-

նագործակցության ապահովման ուղղությամբ:

Սակայն արտաքին գործերի նախարարության և հետախուզական ծառայության միջև հարաբերություններն ամենաին էլ հարք չին և երեմն ընթանում էին փոխադարձ պահանջատիրության և անհարկի քաշըզուկի մբնոլորտում: Օրինակ՝ 1919 թ. հունիսի 18-ին արտաքին գործերի նախարարին ուղղված գրությամբ Գլխավոր շտարի պետ Շնեւուրը խնդրում էր շտապ հաղորդել և առաջիկայում էլ տեղյակ պահել, թե հետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացված տեղեկություններից որոնք են ոչ ճիշտ, ինչպես նաև կատարել դիվանագիտական ներկայացուցիչներից ստացված տեղեկությի փոխանցում: Իսկ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը Գլխավոր շտարի հետախուզական բաժանմունքի պետին ուղղված 1919 թ. հունիսի 19-ի գրության մեջ շեշտում էր, որ տվյալ պահին հնարավոր չէ առանձին փաստերով հայտնել, թե հետախուզական բաժնի կողմից ներկայացված որ տեղեկություններն են ոչ ճիշտ եղել, սակայն հետախուզական բաժանմունքի կողմից հունիսի 8-ին ներկայացված ամփոփագրի վերջին տեղեկությունները (Թիֆլիսում կատարված գորահավաքի և Խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Վրաստանի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների մասին) Թիֆլիսից ստացված հաղորդագրությունների համաձայն չեն համապատասխանում իրականությանը:

Նշված երկու փաստաբերերն էլ վկայում են, որ նորաստեղծ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների գործունեությունը հանդիպում էր դժվարությունների, երբեմն էլ նրանց կողմից բույլ էին տրվում սխալներ ու բացբողություններ, ինչը պատահում է բոլոր երկրների հատուկ ծառայությունների պրակտիկայում: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ՀՀ հատուկ ծառայությունների կայացման գործընթացը բարդ էր, ոչ միանշանակ, իսկ արտգործնախարարության հետ հարաբերությունները հստակ չեն, թեև բոլոր երկրներում էլ արտաքին բաղաքական գերատեսչությունը նշտապես եղել է արտաքին հետախուզական ծառայության գլխավոր կազմակերպիչն ու դեկավարը, Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարության պաշտոնյանները ենուու էին մնում հետախուզական ծառայություններից, չեն վստահում, կասկածի էին ներքարկում հետախուզական ծառայությունների գործունեության արդ-

յունքները: Այս ամենը հաճգեցնում էր թյուրքականությունի և քաջա-սական հետևանքների՝ վնաս հասցելով Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը, քացի իր ըն-քաջիկ աշխատանքից, ձեռնարկեց նաև հեռանկարային գործունեություն, մասնավորապես որոշակի ջանքեր գործադրեց հետախուզության բնագավառի համար անհրաժեշտ կայրերի պատրաստման ուղղությամբ, կայրեր, որոնք պետք է տիրապետեին ֆրանսերենին, անգլերենին, բուրբերենին: Այդ ժամբ տարիներին նոյնիսկ արկեցին ռազմական և հետախուզական կայրերի ուսուցման դասընթացներ կազմակերպելու փորձեր: Այս առումով հատկանշական է ռազմական և այլ կայրերի ուսուցումն ու պատրաստումը Ֆրանսիայում կազմակերպելու նախաձեռնությունը: Այդ ուղղությամբ 1920 թ. աշնան սկզբին որոշակի քայլեր կատարվեցին, սակայն 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական աղետալի պատերազմը ձախողեց այդ պլանները:

Այն, որ Հայաստանի 1918-1920 թթ. Հանրապետության հատուկ ծառայությանները իրենց ընծեռված հնարավորությունների և առկա կադրութիւն շրջանակներում փորձել են աշխատել առավելագույն արդյունավետությամբ, ակնհայտորեն երևում է մի շարք փիաստարդերի անկողմնակալ և մանրազնին վերլուծությունից: Սակայն նրանք, հաղթահարելով ահուելի ֆինանսատեխնիկական և կայրային դժվարություններ, այդուհանդերձ ի վիճակի չեղան կանխելու ներքին ու արտաքին իրավիճակի սրումը Թուրքիայի, Վրաստանի, Ռուսաստանի և այլ պետությունների շահադիտական քաղաքականության ու գործելակերպի, նրանց հատուկ ծառայությունների քայլայիշ գործունեության հետևանքով: Ֆինանսատնտեսական դժվարությունները, կայրային սովոր, օպերատիվ աշխատանքի փորձի գրեթե քացակայությունը, կտրվածությունը Հայաստանի Հանրապետություն նկատմամբ նախկինում աշխարհաքաղաքական հետաքրքրություն ունեցած Ռուսաստանից, նրա ուսումնական և ռազմաօժանդակ կառույցներից, ազգամիջյան հարաբերությունների խեղդուկ միջավայրը և գերազանցապես արևմտամետ տրամադրությունները ի դերև հանեցին անշափ դժվարին պայմաններում հայկական հետախուզության և հակահետախուզության ճեռք քերած հաջողությունները:

որոնք կարող էին ավելի ակնառու լինել, եթե համապատասխան կառավարական-ռազմական կառույցների կողմից հարկ եղած հոգատարությունը ցուցաբերվեր պետականորեն խիստ կարևոր այդ բնագավառում կազմակերպական-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծման նկատմամբ:

ԹԵՍԱ ԻՆՍԵՐՈՐԴ

1920 թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԴՐԱՆՑ ԶԱՂԱՋԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1920 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը թևակոխեց բավական կայունացած, և որոշակի ոգևորիչ տրամադրություններ էին իշխում: Մանավանդ, 1920 թ. հունվարի 19-ին Փարիզի Վեհաժողովի գերագույն խորհուրդը դե-ֆակտո ճանաչեց հայկական պետությունը: Թվում էր, թե Անդրկովկասում ընթանում էին կայունացման միտուներ: Սակայն ռազմաքաղաքական իրավիճակը Անդրկովկասյան երկրամասում կտրուկ փոխվեց, երբ 1920 թ. ապրիլի 28-ին բոլշևիկները քենալական թուրքիայի և Աղրբեջանի մուսավարական կառավարության աջակցությամբ մտան Բաքու, և Աղրբեջանը հայտարարվեց խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն, մուսավարական կուսակցությունն էլ վերազգեստավորվեց և մտավ բոլշևիյան քողածածկութիւնը տակ: Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայությունը և բրիտանացիների հեռանալը Անդրկովկասից առաջ բերեց միանգանայն նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ, ուր հարկավոր էր շատ շրջահայցորեն մաներել՝ չկործանվելու համար: Սակայն, դժբախտաբար, այդ աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները ոչ լիովին ըմբռնելի դարձան հայ քաղաքական ուժերի կողմից, որոնց մի օգալի մասը և, մասնավորապես, ՀՅ Դաշնակցությունն ուներ արևմտամետ կողմնորշում: Հեղաշրջման հաջորդ օրը Աղրբեջանի հեղկոմը, 11-րդ Կարմիր բանակի սվինների տակ պատսպարվելով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ Ղարաբաղ-Չանգեզուրը հայկական զորքերից ազատելու վերջնազիր ներկայացրեց՝ հակառակ դեպքում իրեն համարելով պատերազմական դրության մեջ Հայաստանի Հանրապետության հետ: Ակնհայտորեն այս ամենը էական էր Հայաստանի Հանրապետությունում քաղա-

թական ուժերի նոր հաշվեկշռի առաջացման ու նրանց ենթադրվող գործողությունների առումով: Խորհրդային իշխանության հաղթանակը Աղրբեջանում ոզնորեց հայ բոլշևիկներին, որոնց թիվը, սակայն, աննշան էր: Խորհրդային իշխանության խորհրդարանում կար միայն մեկ բոլշևիկ պատգամավոր: Նրանց գործունեությունը արգելված չէր, սակայն մեծ հեղինակություն ժողովրդի մեջ չունեին: Հայաստանի Հանրապետությունում նրանք չունեին բավարար տոհիալական հենարան, քանզի Հայաստանի Հանրապետությունում չկար արյունաբերական պրոլետարիատ: Եվ այնուամենայնիվ, 1919 թվականին Հայաստանի Հանրապետության բոլշևիկյան կազմակերպությունները միավորվել և ստեղծել էին դեկավար կենտրոն՝ Հայաստանի Կոմիտե (Արմենկոմ), որից հետո Վրաստանի և Աղրբեջանի իշխանությունների կողմից հետապնդվող զավի թվով հայ բոլշևիկներ սկսեցին քարոզական գործունեություն ծավալել: 1920 թ. հունվարին Հայաստանի բոլշևիկների կոնֆերանսը որոշում էր ընդունել նպաստավոր իրադրության պայմաններում ապստամբել՝ իշխանությունը գրավելու համար: Եվ այդպիսի նպաստավոր իրադրություն համարվեց Աղրբեջանի խորհրդայնացումը, չնյայած ոռւսաստանյան Կենտկոմը այդպիսի նպաստակարում դեռ չուներ, և անժամանակ էր համարվում Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը: Այնուհաներձ, դա չխորընըոտեց արկածախնդիրներին անժամանակ, առանց ժամանակաշրջանի իրադրությունները խորապես հաշվառելու և իրապես գնահատել փորձելու՝ քաղաքական ավանդությաների և հենք չունեցող իրադրությունների մեջ մխրճվելու:

1920 թ. մայիսմելյան ցույցերը հանդիսացան մայիսյան իրադրությունների սկիզբը (մասնագիտական գրականության մեջ կապը իրադրությունների երկու տարրեր որակավորում, մի կողմից՝ այն դիտվում է որպես «խոռվություն» օրինական իշխանության դեմ, որպես հակաօրինական քայլ: Մյուս կողմից՝ այն ավելի լուսավոր կողմով է գնահատվում՝ որպես ապստամբություն, ըմբռատություն: Երկու դեպքում էլ այս գնահատականներին պետք է մոտենալ դրանց՝ պետական շահերի համապատասխանության տեսակետից, օգտակա՞ր, թե՝ վնասակար է եղել Հայաստանի Հանրապետության շահերի տեսանկյունից: Տեղին է եղել, թե ժամանակավերեալ, որին էլ կփորձենք պատասխանել: Վերիշյալ ցույցերն ուղեկցվեցին հա-

կալառավարական կարգախոսներով: Դրանք աստիճանաբար վերաբեցին ըմբռստության օջախների՝ ընդդեմ օրինական իշխանության, պետական հեղաշրջման որոշակի նպատակադրումներ ենտապնդելով, ինչն ակնհայտ է, և հաստատվում է տեղի ունեցած իրադարձությունների անաշխատ վերլուծությամբ և գնահատմամբ:

Օգտագործելով մայիսնեկյան օրերը՝ Ալեքսանդրապոլի բոլցիկները, որոնք եայ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին դաշնակցական կառավարության տապալման և համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի մեջ՝ ուղղություն վերցրին դեպի ապստամբություն: Ալեքսանդրապոլի բոլցիկներն իրենց ուժային կենտրոն դարձրին իրենց կողմն անցած «Վարդան զորավար» զրահագնացքը (ծեռք էր բերվել 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ) Սարգիս Մուսայելյանի զիշավորությամբ: Բոլցիկների Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն դիմեց Հայաստանի կոմիտեն՝ խնդրելով նրա բոլոյտվությունը զինված ապստամբություն սկսելու համար: Հայաստանի կոմիտեն կողմ էր, որ ապստամբությունը սկսվի ոչ թե Ալեքսանդրապոլից, այլ Աղրքեջանին սահմանակից Ղազախի շրջանից, որը կենտրոնացած Կարսիդ քանակի զորամասերից նրանք ակնկալում էին ռազմաքաղաքական օգնություն: Սա գուցե և ավելի խելամիտ մոտեցում էր իրադրությանը: Սակայն Ալեքսանդրապոլի բոլցիկները այդ տեսակետը չէին քաժանում, և նրանց պարագույնն էր Ավիս Նորիջանյանը, որը ծայրահեղականության դիրքերից էր հանդես գալիս, ինչը արտահայտվեց և նրա հետագա քաղաքական վարքագծում՝ մասնավորապես փետրվարյան (1921 թ.) փորորկալից իրադարձությունների՝ քաղաքացիական կրիվների ժամանակ:

Ի վերջո, Հայաստանի կոմիտեն իր ներկայացուցիչներին ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ, որտեղ մայիսի 7-ին կայացավ Հայաստանի Հանրապետության բոլցիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որում որոշվեց ապստամբությունն սկսել մայիսի 10-ին, միաժամանակ Ղազախում և Ալեքսանդրապոլում, որից հետո ուղղակի շարժվել Երևան այն գրավելու նպատակով: Ապստամբությունը դեկավարելու համար ստեղծվեց Հայաստանի Ռազմահեղափոխական Կոմիտե (ՌՀԿ), որոնց ճյուղավորումները ստեղծվեցին տեղերում: Զինված ուժերի գլուխ կարգվեց

կապիտան Սարգիս Մուսայելյանը: Ստեղծված իրադրությունում ՀՀ կառավարությունը բանակցությունների մեջ նույն բոլցիկյան դեկավարների հետ՝ խուսափելու համար իրադարձությունների ոչ նպատակահարմար զարգացման հեռանկարից, սակայն որոշակի արդյունքների չհասավ: Բշխանության կենտրոնացման ու ամրապնդման նպատակով խորհրդարանը դիմեց արտակարգ իրավիճակներին հատուկ քայլերի: Խորհրդարանի որոշմամբ Ակ. Խատիսյանի կարիքնետն ընդհատեց իր աշխատանքները և լիազորությունները ենթանեց այսպես կոչված բյուրո-կառավարությանը՝ (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության բյուրոյի դեկավար կազմի մի մասը՝ 7 եղջիկ) Համո Օհանջանյանի զիշավորությամբ: Այդ կառավարությունը գործեց 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 23-24 -ը: Իսկ առհասարակ, սույն կառավարությունը ստեղծվել էր որպես ժամանակավոր իշխանության մարմին, իրադրության կայունացումից հետո այն չպետք է գործեր, բայց այնպես պատահեց, որ ժամանակ առ ժամանակ այն չարաշահեց իր իրավասությունները, արհեստականորեն ընդլայնելով իր լիազորությունները, որը դժգոհություն առաջացրեց ինչպես ընդդիմության, այնպես էլ բուն Դաշնակցական կուսակցության միջին կառույցներում: Կառավարության որոշմամբ ստեղծվեցին արտակարգ դատարաններ, որոնց իրավասությունը լայն էր ու նպատակ էր հետապնդում պատժել պետական զանցանք գործածներին, խոռվարաբներին: Հայաստանի Հանրապետության վարչական կենտրոնացումը ևս նպատակադրվեց այդ խնդրի կարգավորմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվեց 4 նահանգների՝ Արարատյան, Վանանդի, Ծիրակի և Սյունիքի: Կառավարության պաշտպանությամբ հանդես եկան ընդդիմադիր կուսակցությունները, հայրենակցական միությունները, որոնք կոչ արեցին հայրենիքի համար ծանր պահին սատար կանգնել պետությանը և կառավարությանը, վճռականությամբ դատապարտել մութ ուժերին և համախմբվել: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը կառավարության տրամադրության տակ զինված խմբեր էր դրեւ: Դա դիկտատորական վարչակարգ էր, որի անհրաժեշտությունը բխում էր իրավիճակից: Ապստամբությունը, սակայն, խաղաղ եղանակներով կասեցնել չհաջողվեց, մայիսի 10-ին սկսվեց, և տևեց մի քանի օր (մինչև մայիսի 14-ը): Բոլցիկները Ալեքսանդրապոլում իշխանությունը իրենց

Ճեզըն էին վերցրել խաղաղ ճեռվ՝ չհանդիպելով կառավարական գորքերի կողմից ոչ մի դիմադրության: Սակայն հետաքրքիր է նշել, որ ապստամբները ևս (դա հաստատվում է բազմաթիվ փաստարդներով) առանձնապես վճռական չգտնվեցին՝ իրենց հաջողությունները ամրապնդելու համար, չնայած արվեցին վեհերուտ փորձեր՝ իրենց ազդեցության տակ վերցնելու Կարսի մարզը, Ծիրակի գյուղերը: Այն բանը, որ ապստամբությունը որոշ «դրական» արձագանք ունեցավ Կարսի մարզի մահմեղական բնակչության և վերաբնակիլուս ազգաբնակչության մեջ, նույնպես հասկանալի է և իր պատճառներն ունի: Սակայն, առհասարակ, ապստամբության ընթացքում պարզ դարձավ նրա անկազմակերպվածությունը և աննտածվածությունը: Ակնհայտ էր, որ դեկավարությունը թուլակամ էր, և ի վիճակի չեղավ կտրուկ քայլերի ու նպատակալաց գործողությունների գնալու, որի հետևանքով էլ ապստամբները չկարողացան կառավարական գորքերին դիմադրություն ցույց տալ, և ասենք նաև, իսկ դա ևս կարելոր է, առանձնապես մեծ ջերմեռանդություն չդրսեռեցին այդ խնդրում: Ներքին գործերի և ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ճենարկած վճռական գործողություններով մեկուսացվեցին Կարսում ամրացած ապստամբները, որոնք անհաջող դիմադրությունից հետո սկսեցին նահանջել Ալեքսանդրապոլ:

Ալեքսանդրապոլի ապստամբական օջախը չեզորացնելու խնդիրը դրվեց խմբապետ Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) վրա, որը վերջնազիր ներկայացրեց ապստամբներին: Հատկանշական է, որ ապստամբության ալեքսանդրապոլյան դեկավարները, ի վերջո, որոշեցին խելամիտ լինել, չիմսադրել և անձնատուր լինել: Ալեքսանդրապոլում վերականգնվեց օրինական իշխանությունը: Դրանից հետո ապստամբությունը պարտվեց նաև մյուս շրջաններում: Չնայած այն հանգամանքին, որ բռնկումներ տեղի ունեցան նաև Սարիլամբշում, Նոր Բայազետում, Ղազախ-Ծամշադինում, Զանգեզուրում, սակայն դրանք արդեն ուշացած ելույթներ էին և արդեն ոչ մի կերպ չէին կարող ազդել ընդհանուր իրավիճակի վրա: Ալբրեժանից սպասվելիք օգնությունը ևս (Ղազախ-Ծամշադինում ապստամբներին զինվորական օգնություն ցույց տվեցին կարմիրանակայինները) բավարար և արդարացված դուրս չեկավ: Այդ ռազմաքաղաքական իրավիճակում տարածաշրջանային ուժերի հավասարակշռությունը հայաստան-

յան բոլշևիկների կողմը չէր, դեռ չէր եկել նրանց ժամանակը, ըստ երևոյթին այդ մասին դեռ որոշակի և ուղրակի իրահանճ չկար, գուցե և համապատասխանության մեջ չէր գտնվում տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական ուժերի և մասնավորապես քեմալա-բոլշևիկյան կողմերի հետամտած նապատակների հետ, և «ապստամբական-խոռվարարական» բնույթի ելույթը ճախողվեց: Այսպիսով, ապստամբությունը պարտվեց, և կառավարական ուժերը երկրում վերահաստատեցին հավասարակշռությունը, և օրինական իշխանության լիազորությունները: Արդեն որոշակիորեն մատնանշվել է, որ այն ի սկզբան դատապարտված էր անհաջողության, թե՛ իր անկազմակերպվածության և թե՛ այն հիմնախնդրային բնույթի պատճառով, որ Հայաստանի Հանրապետությունում այդ նախադրյալները չկային: Միայն դրսից զինված միջամտությունը կարող էր ապստամբների ակնկալիքները արդարացնել: 11-րդ Կարմիր բանակից սպասված օգնությունը անորոշ ժամանակով հապաղեց, ակնկալվող ուղմաքարարական աջակցություն չցուցաբերվեց, քանզի Կարմիր բանակի հարկավոր քանակի գորամասերը Անդրկովկասից ժամանակավորապես մեկնել էին այլ առաջադրանք կատարելու: Իսկ բանի որ ապստամբները որոշակի պայմանավորվածություն չունեին դրսի բոլշևիկյան դեկավարության՝ Մոսկվայի հետ, կամ էլ վերջինիս դեռևս ծեռնտու չէր միջամտել Հայաստանի Հանրապետության գործերին, հետևաբար ապստամբների հետամտած պլանը նման էր քաղաքական արկածախնդրության, որը լավ հետևանքներ չունեցավ:

Արդյունքում, ապստամբությունը պարտվեց, արտակարգ դատարանի որոշմամբ որոշ դեկավար բոլշևիկներ մահապատճի դատապարտվեցին (Ստ. Ալավերդյան, Բ. Ղարիբջանյան, Ս. Սուսայելյան, Ե. Սկյան, Ղ. Ղուկասյան, Հ. Սարուխանյան և ուրիշներ), իսկ մոտ 250 հոգի բանտարկվեց, մի մասը հեռացավ Հայաստանի Հանրապետությունից: Կառավարության որոշմամբ բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությունը Հայաստանում արգելվեց: Սակայն ապստամբության հետևանքները Հայաստանի Հանրապետության համար ծանր էին: Երկրի ներքին դրությունը վատացավ:

1. Մայիսյան իրադարձությունների հետևանքով էլ ավելի սրվեց Հայաստանի Հանրապետության պարենային վիճակը: Բոլշևիկյան ապստամբության հետևանքով միջազգային պարենավորման հանձ-

նաժողովի կեղմից Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացված 42 հազար տոննա ալյուրը այդպես էլ չմտավ Բաքումի նավահանգիստ, որտեղից այն Հայաստանի Հանրապետություն պետք է մտներ: Ֆրանսիացիները Կովկասի ֆրանսիական կոմիսար Դի Մարտելի կարգադրությամբ բռնագրավեցին 25 հազար փոքր քառակը, որ գտնվում էր Բաքումուն և ֆինանսական տեսակետից մնջ կարևորություն ուներ Հայաստանի Հանրապետության համար (մի մասը արդեն վաճառվել էր Իտալիային), չնայած փորձեր արվեցին ընդդիմանալու այդ բռնագրավմանը: Օտար ձեռնարկատերերի առաջարկները՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գործեր սկսելու մասին, չեղյալ հայտարարվեցին:

2. Հայաստանի Հանրապետության քազմաքիվ շրջաններում անդառնալի վնաս հասցեց ցանքատարածություններին, և այդ տարվա հացահատիկի բերքը անրավարար եղավ, չնայած լավ բերք էր սպասվում, որը կարող էր Հայաստանի Հանրապետության սովոր բնակչության համար էական լինել: Գարնանացանի ճախողության անուղղելի վնաս հասցեց գյուղատնտեսությանը:

3. Մայիսյան իրադարձությունները որոշակի առողջությալ ժողովրդին և բանակը, այն էլ՝ 1920 թ. բուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին, առաջ բերելով «ճշմարտանման» ու անպատեհ հույսեր և դառը հիասթափություններ: Հայկական քանակի մարտունակությունը և քարոյական ոգին խիստ անկում էր ապրել՝ քաղաքացիական կովին մասնակցություն ցուցաբերելով:

Ավելին, հայ հասարակությունը երկինությունը, կառավարության հեղինակությունը բավականին խարխլվեց, և երկիրը կանգնեց ճգնաժամային վիճակի առաջ, որն այդպես էլ մինչև վերջ չկարողացավ հաղթահարել:

Սակայն, որպես հետզդություն, նկատի ունենանք նաև հետևյալը. որոշ ժամանակ անց անգամ Հայաստանի Հանրապետության կուսակցական-քաղաքական առաջնորդները 1920 թ. հայտնի իրադարձությունների՝ Մայիսյան ապստամբության կամ ավելի շատ խոռվության տպավորություն բռնող դեպքերի գնահատումների հարցում այնքան էլ հստակ դիրքորոշում չեն ունեցել, անգամ ափսառնորդ խոստովանելով, որ եթե իրենք այդ օրերին բավականաշափ հեռատես ու խորաթափանց լինեին, և իրենց վստահված պետական

իշխանությունը 1920 թ. հանձնեին բոլշևիկներին, ապա Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ընդգրկումներն անհամենատ ավելի մեծ կլինեին, ինչը հետադարձ հայացքով գուցե և կարելի է այդպես գնահատել, սակայն դրանով բոլոր հարցականները չեն վերանում: Եվ այսուհանդերձ, ինչպես ակնհայտ է դառնում Ռ. Զարյանի հուշերից, Ս. Վրացյանը, փորձելով այդ կապակցությամբ արդարացումներ գտնել, ընդամենը իր ուշացած ափսոսանքն է արտահայտել, ինչի հետ իր խիստ որոշակի համակարծիքությունն է արտահայտում նաև հանրահայտ պատմաբան Ռիչարդ Հռվիաննիսյանը՝ հենվելով հսկայական թվով փաստերի վրա, ելնելով աշխարհագործական այն հանգամանքի խոր հաշվառումից, որ Անդրկովկասի այս կամ այն մասի խորհրդայնացման խնդիրը ընդամենը ժամանակի հարց էր, ինչը տարբեր պատճառներով չէին ցանկանում և պարզապես չէին կարողանում ըմբռնել հատկապես հայ քաղաքական-կուսակցական, ռազմական առաջնորդները:

ԹԵՍԱ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

ԹՈՒՐՔ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՂՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃՆՇՈՒՄԸ ՀՀ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքի ամենախճված խնդիրներից մեկը Օսմանյան Թուրքիայի և Աղբքաջանի ծեռով կազմակերպված մահմեդական բնակչության հակապետական շարժումներն էին, որոնք գրեթե անընդմեջ ուղեցնեցին հանրապետությանը նրա գոյության ողջ ընթացքում, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այն կարևոր հանգամանքը, որ ՀՀ երկու միլիոնից ավելի բնակչության կեսից ավելին (588 հազարը կամ 27%-ը - ըստ 1917 թ. ռուսական իշխանությունների կողմից անցկացված մարդահամարի տվյալների) կազմում էր թուրք-թաթարական նոլեռանդ զանգվածը:

Դեռևս 1918 թ. դեսի Անդրկովկաս ճեռնարկված թուրքական պահակային արշավանքի օրերին Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի թուրք-թաթարական բնակչությունն աչքի ընկապ հակապետական ու հակահայկական քայլքայիշ գործունեությամբ՝ փակերպ ճանապարհները և արգելափակելով հայկական գորամասերի տեղաշարժերը դեպի ռազմաճակատ։ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հեջակումից հետո, չընդունելով հայկական պետականության կայացման հայ ժողովրդի շահերի տեսանկյունից այդքան կարևոր պատմաքաղաքական իրողությունը, մահմեդական բնակչությունը դրսևորեց ընդգծված անջատողական տրամադրություններ, և ստանալով ռազմաքաղաքական աջակցություն դրսից, ամեն շանք գործադրեց իրականացնելու համար իր նպատակը՝ միանալ ազգակից Թուրքիային կամ Աղբքեջանին։

Առաջին Հանրապետության տարիներին մշտապես առկա էին երկրի կայունացմանը և ազգային-պետական անվտանգությանը, տարածքային անվտանգությանը սպառնացող իրական վտանգներ։ Դրանք առաջին հերթին Աղբքեջանի և Թուրքիայի կողմից Հայա-

տանի Հանրապետության տարրեր մասերում կազմակերպված թուրք-թաթարական ընդվկումներն էին, հակապետական եկույթները օրինական հայկական պետության դեմ՝ ձգտելով տիրանալ ՀՀ մի շարք տարածքների՝ Կարսին, Լեռնային Ղարաբաղին, Զանգեզուրին, Նախիջևանին, Չարուր-Դարալազագին, Սուրմալուին, Վեդրասարին և Բասարգեջարին։ Այդ նպատակների իրագործման նամար ՀՀ տարածքի տարրեր հատվածներում երկրի կայունացման խարիսխն ուղղված գործողությունները զիսավորում էին թուրք-թաթարական գործակալները։ Բացի այդ, առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Օսմանյան Թուրքիան նշված տարածքները իր ազրեցության տակ պահելու համար կազմակերպում էր տեղական «անկախ հանրապետություններ»՝ իրենց կառավարություններով, այսպես կոչված «շուրաներ», որոնց ընդհանուր թիվը ՀՀ տարածքում հասավ ավելի քան 20-ի։ Մահմեդական այդ արհեստածին «հանրապետությունները և իշխանությունները» հրաժարվում էին ենթակել ՀՀ կառավարության որոշումներին։ Մահմեդական այդ իշխանությունները զենք ու զինամքերի պակաս չունեին, և նշտապես ռազմաքաղաքական աջակցություն էին ստանում Օսմանյան Թուրքիայից և Աղբքեջանից։ Անընդմեջ ՀՀ տարածք էին ներթափանցում ոչ միայն թուրք և աղբքեջանցի գործակալներ, այլև փորձառու թուրք սպաներ, որոնք երահանգավորում էին տեղական մահմեդական բանականերին՝ ստորեցնելով զինվորական գործ, միաժամանակ հաճախ անմիջականորեն մասնակցելով հակահայկական գործողություններին։ Հայաստանի Հանրապետությունը առավել մեծ դժվարությունների հանդիպում էր այնպիսի զավառմասերում, ինչպիսիք են Կարսի մարզը, Սևանի ավազանի արևելյան և հյուսիսարևելյան շրջանները, Զանգիբարասարի և Վեդրիբասարի շրջանները, Արցախ-Զանգեզուրը և այլն։ Աղբքեջանական գործակալները այդ տարիներին քայլքայիշ աշխատանքներ էին ծավալում Հայաստանի Հանրապետության տարրեր բնակավայրերում, որպեսզի հայկական զինուժը գրադեցնելով ներքին կոիվներում՝ կարողանան ընկճել Զանգեզուրը և շարժվեն դեսի Երևան, ինչպես քարոզում էին աղբքեջանական «փրբիհաղականները»։ Դրան հաջորդեցին Սևլիմի և որիշների ավազակախմբերի հաճախակի դարձած հարձակումները հայկական գորամասերի ու միլիցիոնների վրա Աղբաբյում,

Չոդրում, Զարուհատում և այլուր, որտեղ աղբքեջանական գործակալները մշտապես զաղտնի ժողովներ էին գումարում՝ ՀՀ կառավարությանը տապալելու սաղրիչ կոչեր անելով։ Օրինակ, 1919 թ. ամսանունը Շարուր-Նախիջևանի բուրք-քարարական առաջնորդները խոստանում էին անհրաժեշտության դեպքում ՀՀ իշխանությունների դեմ դրւու բերել ավելի քան 10 հազար զինված մարդ, իսկ այդ նույն ժամանակ Զանգիբրասարում գտնվող խոռվարարների թիվը հասնում էր շուրջ 5 հազարի, իսկ Բոյուր-Վեղիում՝ իր շրջակա գյուղերի հետ միասին՝ 4 հազար մարդ։ Այդ ռազմութիւն գլուխ կանգնած էին փորձառող բուրք սպաներ։ Շարուր-Նախիջևանում բուրք-քարարական անջատողականներին գլխավորում էր զնորապես Խաչի բեյը, որը հայտնի էր իր հակահայկական տրամադրություններով, իսկ Զանգիբրասարում շարժումը գլխավորում էր նրա համհարդ Մահմետ բեյը, Բոյուր-Վեղիում՝ Մուստաֆա բեյը և այլն։ Թուրքիայի և Աղբքեջանի ներկայությունը Հայաստանի Հանրապետության դեմ ճեղնարկված խոռվարարական բնույթի ելույթներում քացակացական էր:

1919 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, բրիտանացիների օժանդակությամբ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հաջողվեց իր անմիջական հսկողության տակ առնել նախկին Ռուսականացաւանի գրեթե ողջ տարածքը։ Ապրիլի 24-ին հայ-բրիտանական զինված ուժերը մտան Կարսի մարզ, Ճերքակալեցին տեղական «Ծորայի» անդամներին։ Անգլիացիների պնդմամբ Հայաստանի Հանրապետության իշխանության լիազորությունները ճանաչեց նաև Նախիջևանի բուրք-քարարական բնակչությունը, իսկ առդեն մայիսի 20-ին հայկական զորամասերը մտան Նախիջևանի Երկրամաս։

1919 թ. փետրվարի 5-ին Հայկական դիվիզիայի պետին ուղղված գեկուցագրում Հայկական զորքերի կազմում գտնվող 1-ին ռազմամիլիցիոն զնդի երամանատար կապիտան Սնացականյանը հայտնում էր, որ իրեն վստահված զնդի Զարվանսարայի գումարտակի երամանատարը հաղորդագրություն է ուղարկել, որում տեղեկացրել է այն մասին, որ ըստ Զարդախլու գյուղի (Գանձակ-Եղիզավետպոլի գավառ) գյուղացիների տվյալների՝ Աղբքեջանում ընթանում է քարարների ուժեղ զորահավաք, նապատակ հետապնդելով ստեղծելու

բանակ, որպեսզի մաքրեն Լեռնաշխարհը (Գետաշենից մինչև Քաղաքներ գյուղը) հայերից։ Եվ վերջապես հայտնվում էր այն մասին, որ Բասարգեշարի շրջանի քարարները սկսել են տեղափոխվել Եղիզավետպոլի նահանգ և հայ գյուղացիների հարցերին, թե ինչո՞ւ եք ենանում, պատասխանել են, որ զարնան այստեղ մարտեր են լինելու։ Ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետության սահմանամեր տարածքներում այդ օրերին փաստորն արձանագրվել են մահմեղական շարժման ակտիվացման երկույթներ, որոնք հետո վերածվեցին լուրջ ռազմական բնույթի գործողությունների, և ըստ եւրյան պատերազմի Հայաստանի Հանրապետության դեմ, որին հայկական կողմը փորձում էր արդյունավետորեն հակազդել, այդ բվում օգտագործելով ինչպես կանոնավոր քանակի, այնպես էլ նաև Ներքին Գործերի Նախարարության և միլիցիայի օրգանների առկա ուժերը նշված տարածաշրջանում։

Հակահայկական տրամադրությունների դրսորման համար կային թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին լծակներ, որոնց դեմ փորձում էին պայքարել ՀՀ կառավարությունը, տեղական իշխանությունները, Միլիցիան, ՆԳՆ բոլոր ուժային մարմինները։ Դեռ 1918 թ. օգոստոսի 19-ին Էջմիածին կայարանից 5 վերատ հեռավորության վրա քարարների կողմից գազանաբար խոշտանգվում և սպանվում են Հայկական 1-ին Միլիցիոն զնդի 4 զինվոր։ Ինչպես պարզում է անցկացված հետաքննությունը, մահմեղական Սարվանյար գյուղի բնակչների ցուցմունքների համաձայն, սպանությունը կատարվել էր քարարական Շոբանքյար գյուղի բնակչների կողմից, որոնք լրանից մի քանի օր առաջ տեղափոխվել էին Քյարիմ-Բեկու գյուղը, որն Էջմիածին շրջանի մահմեղականների հավաքատեղիներից մեկն էր։ Ավելացրած դրան նաև այն հանգամանքը, որ չորանքարեցիները հայտարարել էին իրենց անհնազանդության մասին Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին և կազմել էին 100 հոգուց բաղկացած ավազակախումբ։ Հայաստանի Հանրապետության Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի տեսուչի երամանով այստեղ է ուղարկվում խառը հանձնաժողով՝ հետաքննելու համար այս և այլ անցքերն ու դեպքերը, որոնք տեղի էին ունենում Էջմիածինի գավառում, լսելով նաև մահմեղականների բռնորդները։ Հետաքննության ընթացքում հայտնաբերվեցին քաղմից Մարգարա գյուղում

սպանված մեկ հայ մարդու, մի աղջկա և 4 տարեկան երեխայի դիակենքը: Սեպտեմբերի 9-ին կառավարությունը հրաման է տալիս Հայաստանի Հանրապետության Տարածքի Վարչակազմի և միջցիայի տեսուչին՝ կազմակերպել ըստ գյուղերի բարար վերաբնակեցված զանգվածի տեղաբաշխությունը: Զենարկված գործողությունների շնորհիվ, մեղավորները շուտով ճերքակալվում են, որը հաստատվում է բարաբներից և հայերից կազմված խառը Հանձնաժողովի ստորագրությամբ և արձանագրություն կազմելով՝ հետաքննությունն անցկացնելով ամերիկյան գնդապետ Ֆորդի գլխավորությամբ: Պարզվում է նաև, որ բարարական բնակչության նկատմամբ բռնության փաստեր չեն եղել, այլ ընդհակառակը, ապստամբությանը և խոնություններին մասնակից բոլոր բարաբներին շնորհված է եղել համաերում ՀՀ կառավարության կողմից:

Դեռ 1919 թ. հունվարի 30-ին Նախարարների Խորհրդի նիստում լսվում է զինվորական նախարարի և ՆԳ նախարարի գեկուցումը Ղամարլուի և Դավալուի շրջանում զինված հարձակումների, բռնքական այն ընդհանուր շարժման մասին, որ նկատվում է ոչ միայն ՀՀ սահմաններում, այլ նաև Վրաստանի: Նախարարների Խորհրդի կողմից ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվում է Արտաքին գործերի նախարարին հայկական սահմաններում բուրքերի շարժման և մեր գորքերի կողմից նրանց վրա հարձակումների մասին տեղեկացնել Անգլիական գլխավոր իրամանատարությանը Անդրկովկասում, և խնդրել մի անգլիացի սպա ուղարկել մեր զինվորական նախարարի մոտ՝ իրեն անզիական զորաերամանատարության ներկայացուցիչ:

Հետաքրքիր է այս առումով նաև ՀՀ Նախարարների Խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 28-ի նիստը, որում լսվեց ՆԳ նախարարի հատարարությունը այն մասին, որ Դավալուի շրջանում բուրքեր երաժարվում են հայկական կառավարության իշխանությունը ճանաչելու համար, և որ Դավալուի կոմիսարը հայտնել է երեք հայերի սպանության և գեներալ Լառտիենի կողմից ոմն Գայդարովի մահենդական ազգաբնակչության դեկավար նշանակելու մասին: Այս կապացությամբ ընդունված որոշման մեջ Նախարարների Խորհրդում է Արտաքին գործերի նախարարից պարզելու Գայդարովի դերը և դիմել Բրիտանական գեներալ Լառտիենին ու Չարլզին:

Կարգը վերահաստատելու համար միջոցներ ձեռք առնելու մասին: Միաժամանակ հանձնարարվում է խնդրել մինհստր-նախագահին վերոհիշյալի մասին տեղեկացնել Զաջագնունուն՝ գեներալ Զ. Ֆ. Ռոքերին դիմելու համար:

Դրույյունը այդ շրջանում բավականին շիկացած էր, և օրինարյանում էր, 1919 թ. մարտի 3-ին տեղական իշխանության ներկայացուցիչ Մինասյանը Ղամարլուից Ներքին գործերի նախարարին ուղարկված հեռագրում նշում կա այն մասին, որ խաները ինչ-որ խարդավանք են եյուսում, որ Վելի-Բասարի շրջանի բարաբները Չարկրան և Ծիրազու գյուղերի միջև ընկած տարածքում հարձակվել են Ղամարլուից Դավալու գնացող հայերի վրա, 8 հոգու սպանելով և մեկին վիրավորելով, 11 հոգի էլ փախուստով փրկվել են: Մինասյանը Ներքին Գործերի նախարարից խնդրում էր գործուն միջոցներ ձեռնարկել բակտիված ժողովրդի կյանքի պահպանության համար:

Այն, որ Դավալուի շրջանում մահմեդական բուրքերն իրենց սանձարձակ էին պահում, չենքարկվելով տեղական իշխանություններին, և անտեսում միլիցիայի և Ներքին Գործերի Նախարարության կողմից արքած բոլոր կարգադրությունները կարգ ու կանոնին, զավառյան կարչակազմին ենքարկվելու առումով, հաստատվում է բազմարկի փաստերով: Այսպես, 1919 թ. մարտի 8-ին ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությանը հասցեազրված գրության մեջ Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատարը շեշտում էր, որ վերջին ժամանակներում Դավալուի շրջանում հաճախակիացել են բարար կողմից Հայաստանի Հանրապետության տարածքի խաղաղ բակչների վրա կատարվող մասսայական հարձակումները, դրանք ուղեկցվել են սպանություններով և կողոպսուններով, որի շնորհիվ այդ շրջանի բնակչները մշտապես գտնվում են խուճապային վախի մեջ և գրկված են իրենց տնտեսությամբ զրադկելու հնարակությունից: Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատարը Արտաքին Գործերի նախարարից խնդրում էր չմերժել և շտապ կարգվ՝ հեռագրակապով կապվել Թիֆլիսում ու Երևանում գտնվող անգլիական ներկայացուցչի հետ՝ բարաբների վրա ազդելու, որպեսզի վերջիններս դադարեցնեին թշնամական գործողությունները ՀՀ քաղաքացիների նկատմամբ, հակառակ դեպքում խնդրելով Ան-

գիտական Միսիայի թույլտվությունը այդ շրջանը հայկական գորամասեր մտցնելու համար՝ ետ մղելու համար բարարների հարձակումները զենքի ուժով:

Դրույթունը բավականին դժվար էր նաև Ղամարլուում, որտեղ միլիցիան, Ներքին գործերի նախարարները Առաջին Հանրապետության տարիներին որոշակի ջաճեր են գործադրում լարվածությունը մեղմացնելու և տեղական վարչակազմի հետ ուղիներ որոշում մահմեղականներին զայելու համար, կատարելով նաև կենտրոնական իշխանությունների համապատասխան երահանգները: Արդեն 1919 թ. մարտի 3-ին այդ զավառամասի կոմիսար Տեր-Հռվիաննիսյանը Հայաստանի Հանրապետության Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին հայտնում էր, որ շրջանի թուրքերի սանձարձակությունը օր օրի ավելի ու ավելի համար բնույթ է ստանում, ամենադաժան և սահմոկեցուցիչ հանդգնությունը համարելով փետրվարի 26-ին դասալիքների սպանությունը, մինչ այդ Սահարակ տեղափոխելով իրենց կանանց ու երեխաներին: Գրույթան հեղինակը նաև տեղեկացնում էր, որ Ավշար, Շիրազը և մի շարք այլ գյուղեր լեփլեցուն են զինված տղամարդկանցով, ավելացնելով նաև, որ թուրքերը կամաց կամաց իրենց օղակի մեջ խեղորում են տեղացի հայերին: Տեր-Հռվիաննիսյանը առանձնահատուկ նաև ընդգծում էր, որ ամեն օր Ղամարլու տանող խորոշության վրա ճանապարհվողները ծաղր ու ծանակի են ենթարկում թուրքերի կողմից, որ արդեն մեկ Ղամարլու անցնելու անհնարին է, և միայն «խմբերն» են գնում զայս՝ նկատի ունի ըստ երևույթին մասունքների հայտնի «խմբերը», որոնք իրենք ել ըստ էության թուրք ավագակարար խմբերից իրենց վարքագծով չեն տարբերվում, ան ու սարսափ տարածելով բոլորի վրա: Գավառային այս կոմիսարը իր խոսքն ավարտում է շատ պատկերավոր, ընդգծելով հետևյալը. «ճանապարհամեն օր սկին է տալիս անցնող թուրքերով, բոլորն ել տղամարդիկ և անպայման զինված ընտիր զննքերով... Թեև օրական զինված թուրքերը 100-ով են անցնում անգիտացոց առաջից և թեև անգիտացիք զիտեն թուրքերի այդ սպառնական շարժումը, բայց լուր ու անտարեր ականատես էին»: Վերջինը կարևոր է տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, նրա իսկական շահերը ըմբռնելու տեսանկյունից, ըմբռնելու համար, թե ինչու

էն սնանկ և անհիմք այն հույսերն ու ակնկալիքները, որն ուներ հայկական կառավարությունը՝ կապված անզիացիների ու ազմակարության այս կամ այն դրսւորման հետ:

Մահմեդական շարժումները որոշակի բացասական դեր էին կատարում ամբողջ Վելի-Բասարում: Այդ մասին է վկայում Նախարարների Խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 1-ի նիստը, որում լսվել է քիչտանական գեներալ Լապտենի հետ կապված համաձայնության մասին հարցը՝ Վելի-Բասարին վերաբերող պայմանները փոխելու մասին: Նիստում որոշվեց հանձնարարել Արտաքին գործերի նախարարին Ներքին գործերի և Զինվորական նախարարների հետ միասին բանկցությունների մեջ նույն Լապտենի հետ այդ առքիվ: Փաստերը վկայում են, որ ըստ էության վիճակն այս շրջանում բավականին խճված է եղել, իսկ անգիտացիները արմատական լուծումներ չեն առաջարկել՝ հաճախ ել քողածածկված եզրեր փնտրելով բարարների հետ, անտեսերով հայերի ու հայկական կառավարության իրական շահերը: Դա մասնավորապես դրսւորվեց նրանում, որ անգիտացիները հետևողական չեն տեղական բարար բնակչությունից գենքի ու զինանքերից առգրավման խնդրում, հաճախ ել խոչընդոտներ հարուցելով հայկական միլիցիայի առաջ այդ խնդրում, իսկ վերջինս բավականին շատ էր և օգտագործվում էր բարարների կողմից կասկածելի նպատակներով: Իսկ իշխանությունների կողմից առգրավված գենքերը և զինամթերքները Զանգիբրասարի բնակավայրերում վերն ասկածի լավագույն ապացույցն է. այսպես, ինչպես պարզվում է Զանգիբրասարի շրջանում գործող միլիցիայի հեծելավաշտի հրամանատարի 1919 թ. հունվարի 21-ի գեկուցագրից՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության Տարածքի միլիցիայի տեսուչին, մինչև այդ պահը համաձայն համապատասխան մարմնի կարգադրության, Զանգիբրասարի շրջանի զյուղերում պահակային միլիցիայի հետևակ վաշտի միջոցով հավաքվել է 1209 հրացան, որոնցից 400-ը՝ հանձնվել է միլիցիայի գավառային կոմիսարին, իսկ արդեն 1919 թ. մայիսի 23-ի վիճակով ուղերի միլիցիայի 1-ին հեծելակ հարյուրյակի միջոցով բնակչությունից (զիսավորապես մահմեղական) բռնազրավվել և հանձնվել է Հայաստանի Հանրապետության Տարածքի միլիցիայի տեսուչի ներկայացուցչին «Նազան» տիպի 762 ռեզվուր, 13124 ժամդարմական հրացան, 10276 «Քրառունիճք» տիպի հրազն, ինչպես նաև եռազիծ հե-

տևակային 30151 հրացան՝ մոտ 3.5 միլիոն փամփուշով:

Սահմեղական ընդգործմների տագնապն ավելի զգալի էր նաև մի այնպիսի տարաբնույթ շահերի բախման կիզակետ հանդիսացող շրջանում, ինչպիսին է Արդահանի մարզը, որը բուրքական գործոնը ունալ սպառնալիք էր դարձել Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների համար, որից ծայրահեռ դժգոհում էին տեղական հայկական իշխանությունները, փորձելով բարար-բուրքական, վրացական և այլ նկրտումներին հակադրել տեղական վարչակազմի, Ներքին գործերի մարմինների ու միլիցիայի միանգամայն սահմանափակ հնարավորությունները: 1919 թ. օգոստոսի 16-ին Կարսի նահանգապետին ուղարկված գննուցագրում Արդահանի օկրուգի միլիցիայի պետը հայտնում էր, որ ընդհանուր քաղաքական դրությունը՝ կապված ազգամիջյան հարաբերությունների հետ գտնվում է ծայրահեռ տագնապալից վիճակում և լուրջ տագնապ է ներշնչում: Հայտնում էր, որ Արդահան-Օլքի շրջանում չափազանց սուրբախվում են Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի և Թուրքիայի կառավարությունների տարածքային շահերը, որ շրջանում վրացական կառավարության և Օլքի շրջանի մահմեղականների կողմից տարվում է ուժեղացված քարոզություն, միաժամանակ տեղի է ունենում զորքերի համատարած կենտրոնացում սահմանամերձ շրջաններում: Միլիպետը տեղեկացնում էր, որ վրացա-աղբեջանական զորքերը տեղակայելով Ախալքալաքում և Ախալցխայում, ուղարկում են հեծյալ պարեկախմբեր ու ուղեկալներ՝ ուժեղացված հետախուզություն իրականացնելով՝ ընդուած մինչև Խանասորի լեռնացքը: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ դրա հետ մեկտեղ վերջիններիս կողմից դիվանագիտական բանակցություններ են տարվում Երգրումի հետ և բուրքական վիլայեթների ներկայացնուցիչների համագումարում ներկա են եղել նաև Աղբեջանից ներկայացնուներ: Կարսի նահանգապետին տեղեկացվում էր, որ անընդհատ Երգրումից շարունակում են ժամանել նոր զորամասեր, որոնց կողմից գործողություններ ձեռնարկելու սկիզբը վերջիններս կապում էին Փարիզի Հաշտության Վեհաժողովի ավարտի արդյունքների հետ: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ Երգրումում գտնվող և սահմանային ծառայություն իրականացնող 9-րդ բուրքական դիվիզիայից բացի, տեղարաշխված են նաև կամավորական զորամասեր՝ մոտ 10.000

ամենից կազմված՝ հրետանիով և հեծելազորով հանդերձ: Զորակավարը ընդգրկում էր 20-ից 60 տարեկաններին, որը հնարավորյուն է տալիս հասնել առավելագույն արդյունքի: Զեկուցագիրը նաև փաստում էր, որ այդ բոլոր միավորումները գլխավորում է Ծեփյոթի փաշան, որի շտարը գտնվում էր Էրզրումում, իսկ առաջատար ականգարդային ջոկատի հրամանատարը Օլքի ճակատում Քիմրաշի Զաֆար թեկն էր, որի շտարն էլ գտնվում էր Օլքուն: Արդահանի օկրուգի միլիցիայի պետը իր գեկուցագիրն ավարտում էր քաղաքական դրության մասին ամփոփիչ եղրահանգամբ, ըստ որի տեղական մահմեղական բնակչության հնարավոր ապստամբությունը կանխելու համար կառավարությունը պետք է վճռական միջոցներ ձեռնարկի ուժեղացնելու համար թիկունքը, Մերդենեկի ուղղությամբ գործող հայկական զորամասը և վճռական օպերացիա իրականացնի մարզում:

Ի վերջո, Անդրկովկասից բրիտանական զորքերի և ռազմաքաղաքական ներկայացնուցությունների հեռանալուց հետո ՀՀ տարածքում բռնկվեց բուրք-բարարական ընդիհանուր խոռվություն՝ ընդգրկելով Օլքից մինչև Օրդուրապ ընկած շրջանները: Մահմեղական այդ համընդհանուր ընդկումը սկսվեց 1919 թ. հուլիսին Բյութ-Վելիից, որը շուտով իր ազդեցության դաշտի մեջ ընդգրկեց նաև Չարուր-Նախիջևանը, Սուրմալուն, Զանգիբրասարը, իսկ այնուհետև՝ Կարսի մարզը: Սկզբնական շրջանում ՀՀ իշխանությունները բոլոր զանքերը գործադրեցին խաղաղ ճանապարհով հանգուցաւծել կոնֆլիկտը մահմեղական խոռվարանների հետ, սակայն դա եկան արդյունքներ չտվեց: Խոռվարանների կողմից ցուցաբերված դիմադրությունների հարկադրեց ՀՀ կառավարությանը դիմելու կտրուկ գործողությունների, որի արդյունքում ձերբակալվեցին խոռվության իրական կազմակերպիչները, իսկ արդեն 1919 թ. սեպտեմբերին բանակային զորամասերի և ՆԳՆ մարմինների վճռական գործողությունների շնորհիվ խոռվությունը վերջնականապես ճնշվեց, ՀՀ իշխանությունները վերահսկատեցին իրենց դիրքերը և իրավակարգը հայկական այդ տարածքներում:

Արդյունքում, արդեն 1920 թ. հունիսի 18-ին ՀՀ կառավարության կողմից Զանգիբրասարի խոռվարաններին վերջնարկիր է ներկայացնում՝ ճանաչելու ՀՀ իշխանություննը և կամավոր գինաքափելու:

Սակայն խոռվարաբները մերժում են վերջնագիրը, ինչին հաջորդում են ՀՀ իշխանությունների վճռական գործողությունները: Կառավարության կարգադրությամբ ՀՀ բանակային զորամասերը հայկական միլիցիայի աջակցությամբ անցնում են ընդիանուր հարձակման և եռօրյա մարտերից հետո Զանգիքասարի տարածքում վերահստատում ՀՀ իշխանությունների օրինական լիազորությունները: Այդ նոյն ժամանակամիջոցում հայկական զորամասերը գրավեցին Օքի ածխահանքերը, որից հետո, 1920 թ. հուլիսի 10-ին ՀՀ կառավարության կարգադրությամբ ՀՀ զորքերի կողմից իրականացվեցին ռազմական պատժի գործողություններ Բոյուք-Վեղիի խոռվարաբների նկատմամբ, որոնք հայտնի էին իրենց անջատողական տրամադրություններով: Այդ հաջող գործողության արդյունքում Ղանդ լուի (Արտաշատի) շրջանը ձերքազատվեց քուրք-քարարական շրջափակումից, և վերականգնվեց Երևանի հետ ընդհատված երկարուղային կապը: Թուրք-քարարական խոռվարությունները ՀՀ իշխանությունների կողմից ձեռնարկված ռազմաքաղաքական միջոցառումների հետևանքով վճռարար ճնշվեցին նաև Շարուր-Նախիջևանու և Չող-Քասարգեցարի շրջանում:

Ինքնին հասկանալի է, որ բանակային զորամասերը, Ներքին գործերի մարմինները, միլիցիան որոշակի դեր պետք է կատարեին երկրու ներքին կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման ուղղությամբ մի շատ կարևոր հիմնախնդիրների լուծման առումով այն է՝ Հայաստանի տարածքում գտնվող մահմեղական բնակչության ընդվզումների «հանդարտեցման», խոռվարությունների ճնշման և օրինական իշխանությունների լիազորությունները ամրապնդելու նրբմն է՝ վերահստատելու համար այն՝ ապահովելով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունը արտաքին և ներքին բազմաթիվ քննամիններից: Այսպիսով, ՀՀ տարածքում բռնկված քուրք-քարարական խոռվարությունները հաջողությամբ ճնշվեցին, որով չեղոքացվեցին երկրի կայունությանը և ազգային-պետական անվտանգությանը սպառնացող վտանգները:

Մաս երկրորդ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՋՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.**

ԹԵՍՍ ԱՌԱՋԻՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՏԱՍԱՀԱՄԱՅԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ**

Արդեն նշել ենք, որ 1918 թ. մայիսի 28 -ին ազդարարվեց Հայաստանի առաջին և հիրավի անկախության ճանապարհին կանգնած հանրապետության ծննդի մասին: Հայտնի է արդեն, որ ընդամենը տասը հազար քառակուսի կիլոմետր տարածքի վրա առաջացավ ինքնուրույն պետություն, սկսեցին ստեղծվել իշխանության օրենսդրական և գործադիր կառույցներ: Ակսում են ճեավորվել առաջին նախարարությունները, ազգային-պետական գինված ուժերը՝ բանկը և վարչաքաղաքական հաստատությունները:

Հետաքրքիր է այս ամենի հետ մեկտեղ նշել, որ սկսում են ճեավորվել նաև անհրաժեշտ և կենսականորեն կարևոր դիվանագիտական-քաղաքական հարաբերություններ տարբեր պետությունների հետ. առաջին պետությունը, որ պատմական ճակատագրի բերումով անաշեց Հայաստանի Հանրապետությունը, դա հարեւան Օսմանյան Թուրքիան էր, որի հետ 1918 թ. հունիսի 4-ին Բարումում կնքվեց միջպետական պայմանագիր: Բարումի պայմանագրի պայմաններով կաշկանդված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական կապերը և փոխառնչությունները սկզբնական փուլում սահմանափակված էին Անտանտի երկրների և անմիջական հարևանների հետ հարաբերությունների շրջանակով: Անտանտի երկրների հետ դիվանագիտական-քաղաքական հարաբերությունները որոշակի չափով աշխուժացան և կարգավորվեցին միայն Օսմանյան

Թուրքիայի պարտությունից հետո: Եվ միայն առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո այդ կապերը որոշակիորեն աշխուժացան, վերականգնվեցին դեպի Եվրոպա և Ռուսաստան տանող հանգույցին ուղիները, ակտիվացան Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հարաբերությունները և վրոպական երկրների հետ, իրողություն դարձան ռազմաքաղաքական և առևտրատնտեսական առնչությունները, մի շարք երկրներից Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծվեցին ռազմավարական կարևոր արժեք ունեցող պարենային և այլ ապրանքներ, ինչպես նաև գենք ու զինամթերք:

1918 թ. հունիսի 17-ին Հայաստանի Հանրապետությունը և Վրաստանը միմյանց միջև հաստատեցին դիվանագիտական հարաբերություններ՝ փոխանակելով դիվանագիտական ներկայացուցիչները. Վրաստանում ՀՀ առաջին լիազոր-ներկայացուցիչ կամ դիվանագիտական հավատարմատար նշանակվեց Արշակ Զամայանը որին այնուհետև հաջորդեց ինքնատիպ և տաղանդավոր Լևոն Եվլանգույանը, որից հետո քազմահմուտ Տիգրան Բեզզայյանը 1918 թ. հոկտեմբերին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին նաև Հայաստանի Հանրապետության և Ալբրեցանի միջև, իսկ առաջին լիազոր-ներկայացուցիչ նշանակվեց Տիգրան Բեզզայյանը, որն օգտաշատ գործունեություն ծավալեց Քարվում, և որին 1919 թ. Վերջերին փոխարինեց Մարտին Հարությունյանը, իսկ ինքն անցավ վաղամեռիկ և շնորհաշատ Լ. Եվլանգույանի տեղը, որն այդ պահին արդեն ծանր հիվանդ էր, ինչի պատճառով էլ հրաժարվեց գրադարած կարևոր դիրքից:

Գործընթացները բարդ էին և ոչ միանշանակ. մինչև 1920 թ. սկզբները Անտանտի երկրները ոչ մի ձևով և գործնականում չէին ցանկանում ընդունել Անդրկովկասյան պետությունների անկախությունը, քանի դա չէր համապատասխանում նրանց շահերին և ռազմավարական նպատակադրումներին, փորձելով, օրինակ սկզբնական շրջանում ավելի շատ հենվել իրենց համար կարևոր սպիտակգվարդիական հանրապետությունների վրա՝ Վերջիններիս դիտարկելով որպես ցարական իշխանությունների իրավահաջորդներ՝ անտեսելով բոլշևիկյան իրադրությունը: Սակայն այն բանից հետո, եթե հայտնի տարածաշրջանում կատարվեցին արմատական բնույթ փոփոխություններ և ռազմաքաղաքական կտրուկ հեղարեկումներ,

իսկ բոլշևիզմը որպես գործուն քաղաքական գործոն դարձավ չափազանց ազդեցիկ և գորեն ուժ, և իր ճանապարհին կազմացրելով սպիտակ հանրապետությունները, փշրեց կովկասյան պատմեշը և իջավ Անդրկովկաս, ստեղծվեց նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ, որն էլ մեծ դաշնակիցներից պահանջեց նոր հանգուցալուծուններ: Նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակը պահանջեց դաշնակիցներից ճանաչել Անդրկովկասյան հանրապետություններին՝ նրանց նպատակամուրով բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ: 1920 թ. նոյնվարի 19 -ին Անտանտի Գերագույն խորհուրդը, որի կազմի մեջ էին մտնում Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և ճապոնիան, de-facto ճանաչեց ՀՀ կառավարությանը, իսկ այդ ընթացքում վերջնականացնելով տեղի տվեցին նաև Ռուսաստանի հարավի սպիտակզիվարդիական պետությունները: 1920 թ. փետրվարի 11-ին Ռուսաստանի հարավում գինված ուժերի զիսավոր երամանատար Անտոն Դենիկինը նոյնպես de-facto ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը, որից հետո նրան հաջորդեց Սիբիրի սպիտակզիվարդիական հանրապետությունը: Այնուհետև, կարճառ ժամանակամիջոցում Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչվեց ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Բելգիայի, Հունաստանի և մի շարք այլ պետությունների կողմից, այն էլ՝ ընդամենը de-facto կարգավիճակով, ինչը լիարժեք ճանաչում չէր և Հայաստանի Հանրապետությանը ըստ եռյան գործնական առումով ոչինչ չէր տալիս: Բելգիան և Հունաստանը Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչեցին նաև de-jure, և ոչ թե de-facto, ինչպես մյուս պետությունները, ինչի եխմբում ընկած էին խորքային նպատակադրումներ և պարզապես քաղաքական հաշվարկներ: Հայաստանի Հանրապետությունը փորձում էր պարզապես իր արժանի տեղը գտնել ազգերի համաշխարհային ընտանիքում:

Հարկ է նաև ավելացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական ներկայացուցչություններ ուներ նաև Ալեքսանդրապոլում, որն այդ ժամանակ Թուրքիայի տիրապետության տակ էր գտնվում, Փարիզում՝ Փարիզի Հաշտության Վեհաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու նպատակով այնտեղ գործուված պատվիրակության ձևով, որը զիսավորեց հայտնի գրող Ավետիս Ահարոնյանը: Ինչ վերաբերում է Անտանտի երկրների հետ արտաքին

քաղաքական և դիվանագիտական կապերին, ապա դրանք զիսավորակես իրականացվում էին ենց Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովին մասնակցող և Հայաստանի Հանրապետությունը պաշտենապես ներկայացնող Ավ. Ահարոնյանի գլխավորած պետական պատվիրակության միջոցով: Եթե 1919 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացուցություններ ուներ 23 պետություններում, 1920 թ. դրանց թիվը հասավ 36-ի: Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցություններ էին իիմնվել ԱՍՍ-ում (Գարեգին Փատրմաճյան՝ Արմեն Գարո), Անգլիայում (Հռվիաննեան Խան Մասեհյան), Ֆրանսիայում (Մ. Ղազարյան), Գերմանիայում (ընդհանուր հյուպատոս՝ Ա. Ավետիքյան), Լիպարիտ Նազարյանց և դոկտոր Գրիգիլոյ), ճապոնիայում (տիկին Դիանա Արգար-Դիան Արգարյան), Ըեյցարիայում (հյուպատոս՝ Լ. Նեվրուց), Հունաստանում (Տիգրան Չայեյյան), Հարավսլավիայում (Սահակ Գևորգյան), Բրազիլիայում (իշխան Հովսեփ Արդության), Եգիպտոսում (Կահիր՝ Խոսրով Զոհրաբ), Պարսկաստանում (Թեհրան - Յ. Արդության, Թավրիզ՝ Մուշեղ Տեր Զաքարիա), Թուրքիայում (Ֆերնանդ Թախրանյան), Ռուսաստանում (դիվանագիտական ներկայացուցության ժամանակավոր պաշտոնակատար՝ Եղիազար Եղիազարյան, Խոպանիայում, Խոտալիայում (Միլան՝ Կարպիս Տիլիգյան, Հռոմ՝ Միքայել Վարանյան), Հարավյանի Ռուսաստանի գինված ուժերի երամանատարության նոտ ներկայացուցիչ (Ռուսով՝ Գրիգոր Չախուշյան և Սևաստոպոլ՝ Հ. Սաղաթելյան, Դոն և Կուբան՝ Աշոտ Թոնյան): Դոնում և Կուբանում, որտեղ հանգրվանել էին հազարավոր հայ գաղթականներ, Հայաստանի Հանրապետության զինվրական ներկայացուցիչն էր Միմոն Վրացյանը: Իսկ Դենիկինի զինվրական ներկայացուցիչը Հայաստանի Հանրապետությունուն հայ զինվրական շրջաններին քաջածանոթ և ՀՀ Զինվրական նախարարության Գլխավոր շտարի նախկին պետերից մեկն էր՝ Մ. Զինվելչը:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունը ըստ եռթյան և գործնականում կազմակերպված և միջազգային տեսանկյունից ճանաչված պետականություն էր:

ԹԵՍԱ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԵՎՐԻ ՊԱՅՍԱՆԱԳԻՐԸ : ՀԵՏԵՎԱՆՁՆԵՐԸ ՀՀ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀԱՍԱՐ

Սկզի հայտնի պայմանագիրը ստորագրվել է 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սկրում, Փարիզից ոչ ենոու գտնվող արվարձանում: Սկզի պայմանագրով Օսմանյան Թուրքիան դադարում էր մեծ պետություն լինելուց և միջազգային հարաբերությունների ոլորտում նրա դերը նվազագույնի էր հասցվում, իսկ նրանից անջատված տարածքների հաշվին ճևավորվում էր նոր պետությունների խումբ, աշխարհի քաղաքան քարտեզի վրա պետք է հայտնվեին հայկական և քրդական պետությունները:

Այդ պայմանագրի ստորագրման կապակցությամբ ոգևորությունը հայության մեջ մեծ էր, այն ոսկյա գրչով ստորագրել է հայ նշանակոր գրող Ավետիս Ահարոնյանը, որը դա համարել է իր կյանքի ամենաերջանիկ օրը: Սույն պայմանագրով առաջին աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան Թուրքիան վավերացնում էր Միացյալ Հայաստանի ճանաչման փաստը: Պայմանագրի 88-րդից մինչև 93-րդ եղջաբենները բացառապես վերաբերում էին Հայաստանին: Սկզի պայմանագրով ստեղծվելու էր Միացյալ և Անկախ Հայաստան, որն իր մեջ ներառնելու էր Արևմտյան Հայաստան՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նախանձները ոչ ամրոշությամբ, սակայն բավականին պատկառելի տարածքային ընդգրկումով՝ ավելի քան 90 հազար քառակուսի կիլոմետր, ելքով դեպի Սև ծով, որն Արևելյան Հայաստանի, ավելի ճշգրիտ՝ Հայաստանի Հանրապետության առկա 70 հազար քառ. կիլոմետրի հետ միասին կազմելու էր ավելի քան 160 հազար քառակուսի կիլոմետր ընդհանուր տարածք ունեցող մի պետություն: Այդ Հայաստանի խնամակալի դերում էր հանդես գալիս ԱՍՍ-ը, որի նախագահ Վույր Վիստնը ոռմանտիկ հույսեր ներշնչեց հայերին: Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր որպես ազատ

և անկախ պետություն: ԱՄՆ -ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբարությանն էին հաճանքում Էրզրումի, Տրավիզոնի, Վանի և Բիրջիսի նահանգներում Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանների հարցը՝ տարածքային-քաղաքական սահմանազատման խնդիրը: Հայաստանը Տրավիզոն նավահանգստով կարևոր ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող ելք էր ստանում դեպի Սև ծով: Թուրքիան իր վրա պատասխանատվություն էր վերցնում սահմանների հստակեցման մասին Վ. Վիլսոնի իրավարար Վճռից հետո անհապաղ և անվերադարձ երաժարվել Հայաստանին անցած տարածքների նկատմամբ որևէ հավակնությունից և առավել ևս՝ դիվանագիտական ճնշման և ռազմութիւն կիրառություն: Միաժամանակ, Հայաստանի Հանրապետության հարկաների՝ Վրաստանի և Աղրբեջանի հետ սահմանատարածքային հարցերը պետք է որոշվեին փոխադարձ համաձայնությամբ, հակառակ պարագայում դաշնակից պետությունները իրենց էին վերապահում սահմանազատման խնդրում առաջի հարցերի հանգուցալուծումը, իսկ վերջին հաշվով՝ նաև անմիջապես տեղերում իրականացնելով անդրկովկասյան պետությունների սահմանների սրբազնում: Սակայն թղթի վրա գեղեցիկ այդ պայմանագիրն այդպես էլ չիրագործվեց, այն ոչ մի պետության կողմից չվավերացվեց, չնայած այն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչման կարերագույն պատմաքաղաքական փաստերից էր: Սակայն, ինչպես ընդգծում էր պատմաբան Լեռն, ստեղծված անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրավիճակում հայերը գլուխեցին Սևրի բարձունքներից և ջարդուիշուր եղան: Թուրքիան այդպես էլ ճանաչեց այդ պայմանագիրը, ավելին, 1920 թ. աշնանը կազմակերպեց ավազակային արշավանք դեպի Արևելյան Հայաստան: Դրա հետևանքով բռնկվեց 1920 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերի թուրք-հայկական պատերազմը, որն ավարտվեց 1920 թ. դեկտեմբերյան Ալեքսանդրապոլի աղետավի պայմանագրով, որով թուրք զորահրամանատար Ջ. Կարաբերի փաշան առաջին հերթին հայկական կողմին պարտադրեց երաժարվել հենց այդ նույն Սևրյան պայմանագրից: Ավելին, Թուրքիայում դրության իրական տերը հանդիսացող քեմալականները ոչ միայն ճանաչեցին Կ. Պոլսի օսմանյան կառավարության կողմից կնքված Սևրի պայմանագիրը, և շատարկեցին Արևմտահայաստանի հայ-

կական նահանգները, այլև հմտորեն օգտվելով աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա համաշխարհային ուժերի ակնհայտորեն իրենց համար նպատակահարմար դասավորվածությունից, սերություն դաշնակցեցին Սովորական բոլշևիկյան կառավարության հետ, և օգտվելով վերջիններիս բողոքությունից (1920 թ. Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիա որպես օգնություն ուղարկեց 200 կգ ձուածո ուկի, մեծաքանակ ռազմանթերք ու զենք, և այլն), ձեռնարկեցին ավազակային պատերազմ Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

Ըեշտելով, որ Սևրի պայմանագիրը ստորագրվեց Փարիզի Վեհաժողովի իրավիրությունից (1919 թ. հունվարի 18) ավելի քան մեկուկես տարի անց, անհրաժեշտ է նկատել, որ այդ ժամանակարկներում ռազմաքաղաքական ուժերի վերադասավորումն ակնհայտորեն ընթացավ քեմալական Թուրքիայի օգտին, և վերջինս սկսեց ուժի դիրքերից խոսել հայ ժողովրդի ամսանտյան գծով դաշնակիցների հետ: Ստեղծված նոր իրավիճակում էլ Անտանտյան մեծ տերությունների հակարութական դիրքորոշումը փոխարինվեց Սովորական Քեմալ Արարյուրքի հետ լեզու գտնելու և նրան Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ ուղղելու քաղաքանությամբ, որով «ըրամատիրական» Եվրոպան, գոնե առժամանակ, երաժարվեց Թուրքիան մասնատելու իր նախկին պլաններից, իսակ քաշեց Սևրի պայմանագրի վրա և գնաց Թուրքիայի հետ լայնածավալ առևտրա-տնտեսական և քաղաքական համագործակցության ծրագրերի իրականացման, ինչը գործնականում լիովին պարզորշվեց Լոզանի դաշնագրում (1922 թ. նոյնըներ - 1923 թ. հուլիս):

Այդուհանդեմ, Սևրի պայմանագիրը միջազգային միակ կարևոր փաստաթուղթն էր, որը ճանաչում էր իր պատմական հայրենիքի մեծագույն մասի վրա հայկական պետականություն վերստեղծելու հայ ժողովրդի անքակտելի և անժամկետանց իրավունքը:

ԹԵՍՎ ԵՐՐՈՐԴ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՖԱՀՀ-Ի ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Հայաստանի Հանրապետուրյան արտաքին քաղաքակամության կարևոր բնագավառներից է եղել աշխարհաքաղաքական հարաբերությունների կարգավորումը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ։ Հետևարար նաև կարևորվում է Անդրկովկասյան տարածաշրջանով աշխարհաքաղաքական ուժերի հարաբերակցության ճշմարիտ վերհանումը՝ հայ-ռուսական հարաբերությունների ողջ բարդությունը և դրամատիզմը ընթանելու համար։ Դա հատկապես ակնհայտ դրավ այն ժամանակ, երբ բոլշևիկյան Ռուսաստանը, հաղթահարելով կովկասյան արգելապատճեշը, սրբնթացորեն մտավ Անդրկովկասյան տարածաշրջան։ Նշված ժամանակաշրջանում տարածաշրջանում և նրա շուրջը լուրջ փոփոխություններ էին տեղի ունեցել, արմատական շրջադարձեր ռազմաքաղաքական և աշխարհաքաղաքական կացությունում, որոնք իրենց կնիքը դրեցին իրադարձությունների զարգացման հնարավոր միտումների վրա և պայմանավորեցին ուսական մուտքը տարածաշրջան։

Կովկասի մեջ նախկին դատարկությունը, որ ստեղծվել էր հոկտեմբերյան 1917 թ. հեղարեկնան, հեղաշրջման հետևանքով, կենտրոնածից ռուսական իշխանության քայլայումով, միայն ճեականուն էր լցվել տեղական նորածին «անկախ» հանրապետություններով, իրականում այն հաջորդվել էր գերմանաբուրբական և բրիտանական ազդեցությամբ։ Այդ հանրապետությունները, սակայն, նույնպես ի վիճակի չեղան լցնելու Մեծ Բրիտանիայի հետացումից հետո առաջացած դատարկ տարածությունը։ Միաժամանակ, շահերի արմատական տարրերությունները և հիվանդագին ազգայնականությունը անկարելի դարձրին նույնիսկ տարրական համածայնությունը

նրանց միջև և նպաստեցին նրանց տկարացմանը, ինչը պարզորոշ երևում է 1918 -20 թթ. հրավիրված անդրկովկասյան վեհաժողովների աշխատանքից։

Մեծ Բրիտանիայի մեկնումից հետո, «բնականաբար», Խորհրդային Ռուսաստանը և «վերակենդանացող» Թուրքիան էին այն երկու պետությունները, որոնք կովկասյան այդ դատարկ տարածությունը պետք է լցնեին։ Բայց աշխարհաքաղաքական հանգամանքների բերումով Հանրապետությունը չկարողացավ հանձնայնության գալ այդ պետություններից որևէ մեկի հետ։ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Սկրի դաշնագրի ուրվականը կար, իսկ Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կախվել էր Հայաստանի Հանրապետության խարուսիկ հույսը՝ մեծ դաշնակիցների օժանդակության հետ կապված։ Այդ հույսերը տարան Հայաստանի Հանրապետության ճակատագրական մեկուսացմանը։ Երբեք էական օգնություն դաշնակիցների կողմից այդպես էլ չեղավ, եղան միայն սնամեջ հայտարարություններ ու խրախուսանքներ։ Իսկ հանրանների հետ այդպես էլ տարբեր պատճառներով հնարավոր չեղավ լեզու գտնել։ Կովկասում կատարվում էին անդառնալի փոփոխություններ։

Եվ միայն Ա. Դենիկինի, Պ. Վրանգելի, Ա. Կոլչակի և մյուսների բանակների բոլշևիկներից պարտություն կրելուց հետո, արդեն 1920 թ. հունվարին դաշնակիցները Անդրկովկասյան հանրապետություններին իբրև անկախ պետություններ ճանաչեցին (դե-ֆակտո), նպատակադրվելով Կովկասը և Պարսկաստանը հեռու պահել բոլշևիկյան ազդեցությունից։ Այդ ճանաչումը թելաղրված չէր ազգային հիքորոշման սկզբունքից, ինչպես դա կարծում էին որոշ քաղաքացիներ։ Այն պարզապես հենված էր այն պատճառաբանության վրա, թե քանի որ «Ապիտակ» ռուսական Կամավորական բանակները հաշված «օրերում» քայլայվել էին, և քանի որ ոչ Մեծ Բրիտանիայի, ոչ Ֆրանսիայի, ոչ Իտալիայի և որևէ այլ երկրի կառավարությունները չէին կարողանում և չէին էլ ցանկանում որևէ զորք «տրամադրել» Կովկասի համար, պետք էր, որ գենքի, ուսամբերքի, հագուստեղենի և ուտեստեղենի (ալյուր, պահածոներ և այլ) օգնություն տրվեր այդ հանրապետություններին, որպեսզի դրանք ընդդիմանային բոլշևիկյան տարրերին, որի ուժն ու ներքին

հզրությունը շատերի, և մասնավորապես հայ քաղաքական-կուսակցական ուժերի մեծագույն մասի համար դեռևս ըստ էության և հիմնավորապես անըմբնելի էր, ինչը շափազանց վնասակար հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության համար: Պետք էր հետևապես, որ նրանք՝ Անդրկովկասյան տեղական իշխանությունները, «դիմադրեին» բոլշևիկներին, պաշտպանեին Կովկասը և մասնավորապես «պահակազորեին» Բարձրին:

Այդուհաներծ, արդեն 1920 թ. գարնանը իրավիճակը անդրկովկասյան տարածաշրջանում կտրուկ փոխվում է, և իրադարձություններն սկսում են զիսապտույտ արագությամբ զարգանալ Արցախում, Զանգեզուրում և դրանց շուրջ:

Ահա այս իրավիճակում էլ Կոլչակ - Վրանգել - Դենիկինի վերջնական պարտությամբ, Ռուսաստանը մի նոր շոշափելի ուժ դարձավ Հայաստանում և Անդրկովկասում: Ռուսաստանը, նրա Կարմիր բանակը, իր դեմ բարձրացրած պատճեշը քանդելով, մտավ Հյուսիսյին Կովկաս, իջավ Անդրկովկաս և Բարձրություն: Եվ դա այն ժամանակ, երբ անկախ Աղբեջանի կառավարությունն իր զինվորական ուժը մնեց մասը կենտրոնացրել էր Արցախի ապստամբությունը զախշախելու, և Արցախը, Զանգեզուրը, Նախիջևանը և այլ հայկական տարածքները վերջնականապես Աղբեջանին միացելու համար: Հենց Ռուսաստանի այս սրբնեաց մուտքն էլ հարկադրեց նաև Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին որոշակի ուղղումներ և փոփոխություններ մտցնել իրենց քաղաքական-դիվանագիտական գործունեությունում, և բանակցություններ վարել Մոսկվայի հետ կարգավորելու փոխհարաբերությունները միմյանց հետ և ստորագրել համապատասխան պայմանագիր, եթե, իհարկե, դա իրավես հաջողվեր:

Մինչ այդ, Ռուսաստանը Խորհրդային Աղբեջանի հետ հաստատեց բարեկամական հարաբերություններ, և հենակետեր ունենալով, ընդարձակեց իր ծավալապաշտական քաղաքականության շրջանակները: Վրաստանի հետ պայմանագիրը 1920 թ. Ռուսաստանին հնարավորություն տվեց իրեն ավելի կստահ զգալ աշխարհաքաղաքական հայտնի միջավայրում: Ավելի քարդ էր Հայաստանի Հանրապետության խնդիրը, որը կախման մեջ էր գտնվում Աղբեջանի և Թուրքիայի հետ սահմանավեճերի հանգուցալուծումից: Հենց դա էլ

պայմանավորում էր պայմանագրի ստորագրման իրատապ աներածեշտությունը Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի միջև:

Միաժամանակ, Հայաստանի Հանրապետությունը դեռևս բավական ժամանակ, ամբողջ 1918-19 թթ., և նոյնիսկ 1920 թ. սկզբներին դեռ խախուտ հույսեր էր կապում Ռուսաստանի հարավում գոյություն ունեցող տարրեր կարգի «հանրապետությունների հետ»: Սակայն փորձառու քաղաքագետները տեսնում էին քաղաքացիական պատերազմի ելքը, դա ակնհայտորեն այդ «հանրապետությունների» օգտին չէր, և զոր էին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ակնկալիքները Դենիկինից և մյուսներից: Արդեն ակնհայտ էր, որ իրերի ընթացքը դասավորվում է Խորհրդային Ռուսաստանի օգտին: Ահա այս ռազմաքաղաքական նոր իրադարձությունում էլ ենց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պատվիրակություն ուղարկեց Սոսկվա՝ խորհրդարանի անդամ, գրող Լևոն Չանքի և Համբարձում Տերտերյանի զիսավորությամբ (ի դեպ, Լ. Չանքը «Հին աստվածների» շնորհալի հեղինակն էր, սակայն ոչ փայլուն քաղաքագետ): Պատվիրակության նպատակն էր բանակցությունների միջոցով կարգավորել Ռուսաստան-Հայաստանությունները և դաշնագիր ստորագրել բարեկամության մասին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որպես սկզբող քանակությունների նախապայման, Սոսկվային առաջադրեց ընդունել Հայաստանի Հանրապետության նաև անհրաժեշտությունը: Բանակցությունները ներառնում էին տնտեսական-քաղաքական հարաբերությունների բոլոր շերտերը: Ամենամեծ դժվարության հանդիպում են սահմանավեճերի նաև ին հայ-ռուսական քննարկումները: Բանակցությունների մուկովյան փուլը (1920 թ. ամառ) որևէ գործնական արդյունք չտվեց: Հասկանալի պատճառաբանությամբ, նկատի ունենալով Արևմուտքում մեկուսացումը, Խորհրդային Ռուսաստանը, իրեն ապահովագրելու նկատառումներով, ելնելով նոր՝ «բոլշևիկյան» կայսրության աշխարհաքաղաքական ճգտումներից և շահերից, որոնում էր նոր բարեկամներ և դաշնակցիցներ՝ ապահովելու համար իր երկրի սահմանային անդորրը և տարածաշրջանային խնդիրները: Բնականարար հայկական կողմի մշտական տատանումները, անկայունու-

բյունը Արևմուտք-Արևելք փոխհարաբերություններում, ավելին, ընդգծված արևմտամետ դիրքորոշումը Ռուսաստանին կանգնեցնում էին լուրջ հիմնախնդիրների առաջ: Ավելացրած այն հաճախանքը, որ Խորհրդային Ադրբեջանը ևս հստակ հակահայկական նպատակադրումներ և ծրագրեր ունեցող ուժ էր այդ խնդրում, և իր մշտական խարդավանքներով գծուում էր խոչընդոտել հայ-ռուսական բարեկամության պայմանագրի կնքմանը: Հայկական կողմի համար պետք է հասկանալի լիներ նաև այն հաճախանքը, որ այնուամենայնիվ Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունում էր հայկական կողմի հողային-տարածքային պահանջների արդարացիությունը Ղարաբաղի և Ղանգեզուրի նկատմամբ, և դեմ է հայկական այդ անվիճնելի տարածքների մասին մուսավարական ծրագրի իրականացմանը, ինչը ընդունում էր և Լ. Չանքը Երևան ուղարկված իր հեռագրաշարքերում: Սակայն խնդիրն այն էր, որ Ռուսաստանն իր վկա էր վերցնում (արքիտրի) իրավարարի պարտավորությունը հայրաբարական տարածավեներում, ինչպես նաև պատրաստ էր ստանձնել միջնորդի դեր Հայաստանի Հանրապետություն-քենալական Թուրքիա փոխառնություններում՝ Արևմտահայաստանի եարցում միայն մի կարևոր նախապայմանով՝ Սևրյան երկընտրանքի լուծումով՝ հօգուտ Ռուսաստանի: Վերն ասկած Սևրյան ուրվականը և հոգերանական սուր Երկատվածությունը, սակայն, բավականաշափ զորեն էր, որ նրանից Հայաստանի Հանրապետությունում իրաժարվեին:

Արդյունքում, բանակցությունները Մոսկվայում ձախողվեցին, քանի որ Լ. Չանքի պատվիրակությունը, ասենք նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ի վիճակի չեղան, կամ ավելի շուրջ շաբանացան հաղթահարել Սևրյան գայթակողությունը և ոզերին մբնուրտում առաջացած տրամադրությունները (իսկ ավելի շատ հավանական է, որ պարզապես չըմբռնեցին ու չհասկացան նոր աշխարհաբարձական քարտեզի ու նրանում ուժերի դասավորության ողջ խորությունը, նոր ռազմաքաղաքական գործընթացների ու իրադարձությունների զարգացման հենարավոր և իրատեսական միտումները), և արդյունքում՝ բանակցությունները Մոսկվայում փակուիլ մտան՝ Երևանում շարունակելու համար: Հայկական կողմը ժամանակ էր շահում, իսկ այն իր օգտին չէր աշխատում: Արևմտա-

նետ դիրքորոշումը (ինչպես և մեր օրերում, այն բազմից որսադրվում է տարբեր մակարդակներում) հնարավորություն չտվեց որոնելու և գտնելու Հայկական Հարցի հնարավոր փոխգիշումային կամ որևէց այլ տարբերակ, գործնական և վերջնագրային բնույթ ունեցող լուծում: ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչը Հայաստանի Հանրապետությունում Անդրկովկաս ժամանեց այն ժամանակ, երբ հայ-ռուսական հարաբերությունները ակնհայտորեն սրվել էին: Աղբբեջանի խորհրդայնացումից հետո (1920 թ. ապրիլի 28), 11-րդ բանակի գորամասերը, ենելով բոլշևիկյան Ռուսաստանի շահերի ապահովման տեսանկյունից հայտնի տարածաշրջանում, գրավեցին Ղարաբաղը, Խոլիսին մտան Ղանգեզուր, այնուհետև՝ Նախիջևան, որին հայկական բանակը էապես չմիջանտեց էլ, իսկ գործնականում և ըստ էության չէր էլ կարող խոշընդոտել, քանզի չուներ այն ռազմաքաղաքան անհրաժեշտ լծակները, որ ազդեր իրադարձությունների զարգացման վրա և ստանար ակնկալվող քաղաքական արդյունքները: Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում տեղի ունեցած մի շարք ընդհարումներ հայկական և ռուսական գորածոկատների միջև: Այդ կորիզներին վերջ տալու և ավելորդ բարություններից խուսափելու նպատակադրումով, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին (Սևրի պայմանագիրը ևս այդ օրն է ստորագրվել) Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև ստորագրվեց ժամանակավոր համաձայնագիր, ըստ որի Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները հայկական և ռուսական գորամասերի միջև: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության պուտառի համաձայնում էր, որ մինչև նարդի վերջնական լուծումը Ղարաբաղը, Ղանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվեն վիճելի տարածքներ և ժամանակավորապես զրահեցվեն ռուսական գործերի կողմից:

Այս համաձայնագիրը, չնայած իր կիսատ-պուտությանը, Հայաստանի Հանրապետության ռուսական կողմնորոշման առումով, սկիբներով ընդունվեց Անտանտի մեծ դաշնակիցների կողմից, չնայած կառավարությունը խոստանում էր հավատարմորեն հետևել արևմտյան կողմնորոշմանը, և այդպես էլ վարկում էր, սակայն շատ շտուվ Հայաստանի Հանրապետությունը և հայ ժողովուրդը մեծ

հիասքափություն էին ապրելու, մենակ հայտնվելով Թուրքիայի հետ արյունահեղ գոտեմարտում: 1920 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը վերադարձավ Երևան՝ ապարդյուն ջանքեր գործադրելով շուտափույթ բանակցություններ վերսկսելու ուղղությամբ: Բորիս Լեզրամի հետ բանակցությունները վերսկսվեցին միայն հոկտեմբերին, Հայաստանի Հանրապետության համար չափազանց ժանր բուրք-հայկական պատերազմի ստեղծած նոր ռազմաքաղաքական իրավիճակում: Ավելին, ելենով Արևոտքում իր մեկուսացման փաստից, և սեփական շահերից Ռուսաստանը, դեռ օգոստոսի 24 -ին Թուրքիայի հետ համաձայնեցրեց «Մրագին և ամելիոծ բարեկամության» մասին պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիային, նրա ամրողականությունը և ինքնուրույնությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը, ամուր կառչած մնալով սկզբան քաղաքական խաղաքարտից և արևմտյան կողմնորոշումից, չցուցաբերելով հարկ եղած ճկունությունը և շրջահայացությունը՝ հայտնվեց մեկուսացված աշխարհաքաղաքական կացությունում, և ստիպված էր պատերազմել Թուրքիայի հետ՝ հույսեր կապելով Անտանտի մեջ դաշնակիցների և Ազգեր Լիգայի ստացվող ռազմաքաղաքական օգնության հետ:

Առժամանակ անց Մոսկվայում ընդհատված բանակցությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև Երևանում վերսկսվեցին: Այդ ընթացքում շատ բան էր փոխվել աշխարհաքաղաքական իրադրությունում, ՀՀ քաղաքական դեկավարությունը իրատեսական վճիռների կայացման առումով կորցրել էր բանկարծեք ժամանակ, իսկ բոլշևիկյան-քեմալական մերձեցումը էլ ավելի էր բարդացըել խնդիրները: Խորհրդային ռազմաքաղաքական որոշումները աներկրա էին և սրբնքաց: Խորհրդային կողմը ակտիվ հետաքրքրություններ դրսերեց ոչ միայն Ղարաբաղի խնդրում, այլև ելենով որոշակի, հապալման ոչ ենթակա ծրագրերի իրականացման ռազմաքաղաքական անհրաժեշտությունից, արդեն 1920 թ. հուլիսին գործեր մտցրեց ոչ միայն Զանգեզոր, այլև Նախիջևան, որին զուգահեռաբար իրականացվեց խորհրդային գորութիւնը տեղաշարժ Ղազախի ուղղությամբ: Երևանյան բանակցությունները ընթացան լարված իրավիճակում, առավել ևս, որ դրանք ընթանում էին Հայաստանի Հանրապետության համար խիստ անքարարնապատա

ռազմաքաղաքական իրողությունների պայմաններում: Բոլշևիկյան բանագնացները այդ իրավիճակում համառորեն պահանջում էին երաժարվել Սևրի պայմանագրից, և բոլի տալ Կարմիր բանակի զորամասերին օգտվելու Հայաստանի Հանրապետության հաղորդակցության ուղիներից իր հետամտած աշխարհաքաղաքական պլանները տարածաշրջանում իրագործելու համար, դրա հետ մեկտեղ հայկական կողմին առաջարկելով իր միջնորդական առաքելությունը հարևան պետությունների հետ սահմանային վեճերը լուծելու համար լորջ քայլերի չգնացին, այլ բավարարվեցին ընդամենը կիսամիջոցներով, բանակցությունները ճգճգվեցին մինչև հոկտեմբերի 21-ը, որոնց արդյունքում մշակվեց դաշնագրի նախագիծ: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական առաջնորդները ահա այսպիսի իրադրությունում, հոկտեմբերի 28-ին ստորագրվեց արձանագրություն հայուսական բանակցությունների ավարտի և արդյունքների մասին: Ըստ պայմանագրի նախագծի (այն պես է վակրացվեր երկու կառավարությունների կողմից և նոր օրենքի ուժ ստանար՝ նախագծից վերածվեր պայմանագրի) Խորհրդային նուսաստանը և Ազգային դաշնակությունը կայացան էին Հայաստանի Հանրապետության իրավունքները վիճելի գավառների՝ Զանգեզոր-Նախիջևանի նկատմամբ: Հայաստանի Հանրապետությունը երաժարվում էր Ղարաբաղի նկատմանը պահանջներից, Ռուսաստանը Հայաստանի Հանրապետությանը տրամադրում էր 2,5 մլն ռուբլի (ոսկով) Վարկ, Հայաստանի Հանրապետությունը պիտի ընդուներ Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը քենալական Թուրքիայի հետ բանակցություններում, այն բանից հետո, եթե բուրքական զորքերը զործականում ետ կրացվեն 1914 թ. ռուս-բուրքական սահմանագիծը: Թուրքիան երաժարվելու էր 1918 թ. մարտի 31-ի Բրեստ-Լիտովսկի և Բարբումի պայմանագրերից (1918 թ. հունիսի 4) և ճանաչելու էր Հայաստանի Հանրապետությունն այն սահմաններում, որ կորոշվեր հայուսական առաջիկա պայմանագրով: Բացի այդ, պայմանագրի նախագծով Հայաստանի Հանրապետությունը Խորհրդային Ռուսաստանին հնարավորություն էր տալիս իր երկարությներն օգտագործել դեպի Թուրքիա գենք, զինամբերը և զորքեր տեղափոխելու համար, միաժամանակ Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանի Հանրապետության տարածքով տեղափոխվող ռու-

սական գենքի և ռազմական հանդերձանքի 25 տոկոսը բողոքությունը էր Հայաստանի Հանրապետությանը: Հայաստանի Հանրապետության տարածքով փոխադրվող գենքն ու ռազմական հանդերձանքը պիտի ուղարկվեր Տրապիզոն-Էրզրում-Մոլշ-Բիթլիս գծից այն կողմ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը Խորհրդային Ռուսաստանի շահագործմանն էր հանձնելու Շահրախրի-Մակու նեղոքի երկարություն: Այդ արձանագրությունում նշվում էր նաև, որ Նախիջևանի և Զանգեզուրի վիճելի համարված տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության իրավունքը ՌԽՖՍՀ-ի հետ միասին ճանաչում է նաև Ալբրեժանը: Պայմանագրի նախագիծն ու բոլոր լրացումները կցվեցին արձանագրությանը: Սակայն իրադարձություններն ավելի վատ ընթացք ստացան, և հայկական կողմի հույսերն ու քաղաքական ակնկալիքները՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ պայմանագրի ստորագրելով՝ ապահովագրվել թուրքական ազբյալից ամենին էլ չհաջողվեց:

Պայմանագրի նախագիծը նոյեմբերի սկզբին քննարկվեց Ալբրեժանի Կոմկուսի Կենտկոմի քաղբյուրոյի և ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի համատեղ նիստում, որում քաղբյուրոն աղբքեշանական ճնշման տակ դեմ արտահայտվեց Զանգեզուրը և Նախիջևանը Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելուն, և առհասարակ պայմանագրի նախագիծն: Նմանատիպ որոշման ընդունման գործում իրենց վճռական դերն են խաղացել Բաքվում գտնվող Ի. Ստալինը և Գ. Օրջոնիկիձեն: Ավելին, նրանք Գ. Չիշերինին ուղղված հեռագրում պարզապես առաջարկում էին մանրազնին ուսումնասիրել և արմատապես փոփոխել Հայաստանի Հանրապետության հետ կերպելիք պայմանագրի տեքստը: Որոշվեց հարցի մասին գեկուցող Բ. Լեգրանին ուղարկել Մոսկվա՝ «Հայաստանի Հանրապետության հետ կապված հարցը պարզելու համար»: Այդ պայմանագրին վիճակված չէր կյանքում իրագործվել, հարցն արդեն դրվում էր խորհրդայնացման տեսանկյունից: Այսպես, 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին Բորիս Լեգրանին ընդունեցին վարչապետ Համբ Օհանջանյանը և ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որտեղ ուստական կողմը պարզապես առաջարկեց Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման խնդիր: Հայկական կողմն այդ պահանջը ընդունեց պայմանով, որ Խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորի ապագա Խորհրդային

Հայաստանի Հանրապետության սահմանները 1914 թ. վիճակով, ներառյալ Կարսի մարզը: Սակայն այդ ամենը մնացին բռնաչին մակարդակով: Հայաստանը, հայտնվելով ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական ճգնաժամային կացուրյունում և պարտությունում պարտության ետևից կրելով 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում, գնում էր դեպի բացահայտ անկում, որն էլ ավարտվեց Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի տխրահոչակ պայմանագրով: Հայ-ռուսական բանակցությունները եական արդյունքներ չտվեցին, և դրանցում կատարված երկուստեր ծջգրտումները ոչինչ չփոխեցին ստեղծված աշխարհաքաղաքական կացուրյունում: Գ.Գալյոյանի կողմից շրջանառված նորահայտ տվյալներից ակնհայտ է դառնում, որ դեռ 1920 թ. հոկտեմբերի 27-ին ՀՀ կառավարությունը թախանձագին խնդրանքով դիմել էր Անգլիային՝ ռազմական աջակցություն ցուցաբերելու Հայաստանի Հանրապետությանը, կազմակերպելով դաշնակցների դեսանտի ափեանումը Տրապիզոնում, ինչին լորդ Ն. Ջ. Ջերզոնը թիֆլիսում գտնվող բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչ Բ. Ջ. Ստորսին ուղարկված հեռագրում արձագանքել էր մերժողական պատասխանով: Այս և այլ դիմումագրերը Անգլիային և մյուս դաշնակցներին որևէ դրական արդյունք չտվեցին, այդպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունը ռազմաքաղաքան օգնություն չստացավ և հայտնվեց լիովին մեկուսացված, անօգնական վիճակում: Հայաստանի Հանրապետությունը ուշացած, բայց անխուսափելիորեն, իրեն ոչ եարմար պահի գնում էր և գնաց դեպի խորհրդայնացում, որ կատարվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի հիման վրա, խաղաղ ճանապարհով: Իրավիճակի այդ սրբնքաց գահավիժումները շատ դիպուկ են նկատել Կովկասի գծով անգլիացի հետագոտողները Դեյվիդ Մարշալ Լանգը և Ջրիստոֆեր Ջեյմս Ուորերը. «1920 թ. ընթացքում աշխարհի իրավիճակը այնպիսի դրամատիկ փոփոխություններ կրեց, որ այլև իմաստագրկվեցին դաշնակցից տեսարարությունների՝ Հայաստանի Հանրապետությանը տված խոստումների՝ Հայաստանի Հանրապետությանը նաև պարագաները նետո... դաշնակցական կառավարությունը որոշեց խաղաղ կերպով իշխանությունը հանձնել բարեկենարկությունը և ինչպես առածն է ասում, նրանք գերադասեցին «կարմիր լինել քան մեռած»:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության՝ այսպես կոչված «սովետիզացիան» այլընտրանք չուներ, և դա աշխարհաքաղաքան ստեղծված իրավիճակի ակնհայտ իրողությունն էր և տրամաբանական արդյունքը: Ընդհանուր առմամբ, դա քավականին հստակ է զգացել Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ար Խատիսյանը. «Բոլշեվիկները եւ անոնց ետևեն նոյնիսկ ռամկավարները կ'սեն, թէ Դաշնակցականները հասցուցին Հայաստանը ողբերգական վիճակի 1920 թ. վերջը, իսկ բոլշեվիկները եկան եւ փրկեցին Հայաստանը Թուրքերէն: Բացարձակապէս սուտ է այս: Ես քայլ առայլ եւ օրը օրին ուսումնասիրած եմ արտաքին քաղաքականութեան բոլոր ազդեցութիւնները եւ փաստերը: Ես եկած եմ այն անխախտ համոզման, որ Դաշնակիցները լրեցին Հայաստանը, որ Թուրքերը ատկէ լայնօրեն օգտուեցան, բայց Թուրքերու գլխավոր զինակիցները բոլշեվիկներն էին, որ ոյժ եւ հնարավորություն տուին Թուրքերու հարձակելու Հայաստանի վրայ: Այդ՝ անվիճելի փաստ է: Փաստ նոյնպէս, որ իրար օգնելէ ետքը, իրար մեջ բաժնեցին Հայաստանը: Ես բոլշեվիկները ըրին այդ՝ ոչ թէ առանձին բշնամութենէն դեպի Հայաստանը, այլ դրդուած իրենց «համաշխարհային» քաղաքականութենէն, որուն համար անոնք պէտք կը զգային շահելու Թուրքերու բարեկամութիւնը՝ զոհարերեղով Հայաստանը: Ես բոլշեվիկները Թուրքերուն տուին այն, ինչ որ անոնք կ'ուզէին- Կարսը, Սուրմալու, Արտահանը, մնացածը, ինչ-որ Թուրքերուն պէտք չէր, այսինքն՝ Հայերով բնակուած շրջանները, Ռուսերը առին»:

ԹԵՍԱ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՐՑԱԽ- ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ԵՎ ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.

1918 թ. մայիս ամսվա ընթացքում անկախություն ձեռք բերած Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների համար էլ ամենացավու և խճճված հիմնախնդիրներից մեկը, անկասկած, տարածքային-սահմանային վեճերն էին: Առանձնապես մեծ լարվածություն առաջացավ Հայաստանի Հանրապետության և մուսավարական Աղրբեջանի միջև Արցախի (1813 թ. Արցախը մտավ Ռուսաստանյան կայսրության կազմի մեջ, իսկ 1867 թ. ստեղծվեց Ելիզավետպոլի նահանգը, որի մեջ էին Արցախը և Զանգեզուրը՝ շուրջ 300 հազար հայ բնակչությամբ) և Սյունիք-Զանգեզուրի (ցարական իշխանության օրոք Զանգեզուրը կազմում էր Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի մի գավառը՝ 6.743 քառակուսի վերստ տարածքով և 227 հազար բնակչությամբ, որից հայեր էին շուրջ 95 հազարը) հարցերում: Աղրբեջանը լուրջ հավակնություններ ուներ նաև հայկական այլ տարածքների, և մասնավորապես, Նախիջևանի նկատմամբ, ինչը առաջ բերեց հայկական կողմի բնական հակազդեցությունը, և ՀՀ կառավարությունն էլ բոլոր հնարավոր ջանքերը գործադրեց այդ երկրանասերը իր ենթակայության տակ պահելու համար, ինչը դժվարին վիճակում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության համար ամենին է ոյուրին խնդիր չէր: Միաժամանակ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Արցախ-Ղարաբաղի և Սյունիք-Զանգեզուրի խնդրում փորձում էր ապավինել 1919 թ. հունվարի՝ Փարիզում երավիրված Խաղաղության Վեհաժողովի այսպես կոչված արդարամիտ վճիռներին, ըստ այդմ էլ ամեն ինչ անում՝ խուսափելու համար հարցի լուծման ուժային եղանակներից, մինչդեռ Աղրբեջանը, անտեսելով վերոնշյալ գործուները, առաջնորդվում էր կոնկրետ իրավիճակից բխող գործողություններով և ամեն տեսակի դավերով ու

սաղբանքներով փորձում իրեն ենթարկեցնել Ղարաբաղը և Զանգեզուրը՝ այդ երկրամասերը հիմնավորապես հայարափ անելով:

Միաժամանակ, անհրաժեշտ է ամենայն հստակությամբ նշել, որ Արցախ-Սյունիքի խնդրի հայանապատ լուծման խնդրում բավականին բացասական էր Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչության դերակատարումը, որն իր երկդիմի կիսամիջոցային բնույթի քաղաքական վճիռներով խոչընդոտում էր հայ-աղբքեջանական հարաբերություններում առկա լարվածության բոլցացմանը և ստատուս-քվոյի հաստատմանը, անշուշտ, կուտակված «կնճիռների» վերացումից հետո միայն (հարկ է այս կապակցությամբ նաև հատուկ արձանագրել, որ դեռ 1918 թ. դեկտեմբերին Բաքվից Ղարաբաղ՝ Շուշի ժամանած Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչները ճանաչեցին Հայկական Ազգային Խորհրդության որպես Լեռնային Ղարաբաղի դե-ֆակտո կառավարություն, սակայն նույն ամսվա վերջերին խևի գեներալ Վ. Թոմսոնի կարգադրության համաձայն, սկսեցին պնդել Ղարաբաղի Հայոց Ազգային Խորհրդի գործառույթների ապարագաքանացման անհրաժեշտության մասին, ինչը հետագայում էլ ավելի կայուն ուղղվածություն ձեռք բերեց, և վերջնականապես ձևավորեց բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչության հակահայկական դիրքորոշումը Արցախյան խնդրի հանգուցարուծման խնդրում): Պատմաքաղաքական այդ վայրիվերումների ընթացքում եղան նաև վտանգավոր շրջադարձներ, քաղաքական սայքառումներ. այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Ղարաբաղի 7-րդ համազումարը, քննելով ստեղծված դրույթունը և համոզվելով, որ դրսից ոչ մի օգնություն չ'կարող ստանալ, անզիհացիներն էլ ըստ էության պաշտպանում են առյուծանցիներին, իր հերթին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն էլ ի վիճակի չէ լուրջ ռազմաքաղաքական աջակցություն և իրական օգնություն հասցնելու, որի գործում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և մասնավորապես առանձին ռազմական գործիչների կողմից թույլ տրվեցին անուղղելի սխալներու ու քաղաքական սայքառումներ, ծանր ու քերև անելով և կշռելով սեփական հնարավորությունները, որոնցից օգսոստոսի 15-ին ընդունել Քարվի հետ համաձայնությունը, ինչ արդյունքում ստորագրվում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի հայտնի տիրահոչակ համաձայնագիրը:

«Փոսալով», որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը իրը թե «անվերապահորեն և արդարացիորեն» լուծվելու է մեծ տերույունների ելորպական Հաշտության Վեհաժողովում: Ստեղծված իրավիճակում Վ. Թոմսոնը, Դ. Չատելվորաք բացահայտ սիրաշահում էին Աղբբեջանին, որոնց միջամտությամբ էլ 1918 թ. նոյեմբերին կանխվեց զրավար Անդրանիկի զորաջոկատի մուտքը Շուշի և Արցախ, որից նետու նրանց ակտիվ ջանքերով, բռնությամբ 1919 թ. հունվարի կեսերին արցախցիներին և զանգեզուրցիներին է պարտադրվում հայտնի հայտյաց, հայության շրջանում դահճի համբավ ունեցող խորակ թեկու Սուլքանովի ռեժիմը: Բնականարար, Աղբբեջանի քաղաքական գործիչ Սուլքանովը դա համարեց «մոր դարաշրջան» Ղարաբաղի կյանքում: Եվ ինչպես միանգամայն իրավացիորեն նշում է ՀՀ հայտնի պետականագագական և կրտսեական գործիչներից մեկը՝ Ս. Վրացյանը. «Նոր դարագուխ, դժբախտաբար, չբացվեց, բայց Սուլքանովը իրավունք ուներ հպարտանալու, որովհետև, թե ժամանակավոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Աղբբեջանի մաս: Հիրավի, «Ժամանակավոր»-ը «մշտական» դարձնելը ապագայի հարց էր, և աղբբեջանցի գործիչները չէին երաթարփում այդ նորից»: Աղբբեջանն ամեն տեսակի որոգայր լարեց՝ կոտրելու համար դարաբաղցիների դիմադրական ոգին, օգտագործելով նաև ռազմուժ, որին հայերն, անշուշտ, պատասխանում էին, ինչպես կարող էին: Ինչպես տեսնում ենք, Սուլքան թեկ Սուլքանովին, այդուհանդերձ, հաջողությունը է խարեւությամբ և նենգաբար հաղթահարել Արցախի հայության դիմադրությունը, և պարտադրել 1919 թ. օգոստոսի 22-ի իրավակարգը, որի համաձայն Արցախը պարտավորվում էր ժամանակավորապես ենթարկվել Աղբբեջանին՝ մինչև Փարիզի խաղաղության Վեհաժողովի որոշումը, որի հայանապատ որոշման մեջ, ցավոք սրտի, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ոչ մի կասկած չուներ, ինչն էլ ըստ էության, հայկական կողմի քաղաքական սխալ հաշվարկների արդյունք էր, կուպիտ քաղաքական վրիպում, և վերջին հաշվով՝ պարտություն Աղբբեջանի եթև ռազմաքաղաքական հակամարտությունում, որին մեծապես նպաստեց նաև Անդրկովկասում անզիհական գործերի երանանատարության աղբբեջաններ դիմորդումը: Այդ կապակցությամբ դիպուկ նկատում է հայտնի պատմաբան Ռիշարդ Հովհաննիսյանը. «Ժամա-

նակավոր կառավարումը մի ազդու և խոշոր քայլ էր դեպի մշտական տիրապետություն: Ինչ մարտավարություն էլ ընդուներ ապագայուն Հայաստանի Հանրապետությունը, նրան այլևս չէր հաջողվեր ստիպել Աղբեջանին հեռանալու այդ հայարձնակ լեռնաշխարհից: Բացի իր կայուն համառությունից, Աղբեջանը օգտվեց բրիտանական հրամանատարների հովանավորությունից, Փարիզի Հաշտության Վեհաժողովի հապաղումներից՝ վիճելի տարածքի նկատմամբ գործնական միջոցներ ձեռք առնելու հարցում և հայկական կառավարության ընդհանուր անկարողությունից»:

Իրադրությունն ավելի բարդացավ, եթե 1920 թ. ապրիլի 28-ին Աղբեջանի խորհրդայնացումից հետո տարածաշրջանի գործերին իր ուազմաքաղաքական միջանտությունը ունեցավ Խորհրդային Ռուսաստանը, որը հովիսին Կարմիր բանակի գորամասերը կենտրոնացրեց Արցախի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի դեմ՝ այն գրավելու և ժորժիայի հետ անմիջական սահմանային կապ ստեղծելու նպատակով: Իսկ Արցախում փաստական իշխանությունը, 1918 թ. կեսերից սկսած, գտնվում էր Հայոց Ազգային խորհրդի ձեռքում, որը 1918 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. մայիսը, իր երավորած տասը համագումարներում և դրանից հետո էլ մինչև ՌԿ(Ք)Կ Կենտկոմի Կովկասյան Երկրային կրմիտեի բյուրոյի (Կովբյուրոյի) 1921 թ. հովիսի 5-ի որոշումը, իրապես չի ընդունել, հետևաբար էլ, չի ճանաչել Աղբեջանի իշխանությունը: Եթե խորհրդային գործերը մտան Արցախ, հայկական գորամասը՝ Դրյայի հրամանատարությամբ, հետ քաշվեց Զանգեզուր: Արցախը նույնպես խորհրդայնացվեց, որին հետևեց Կովբյուրոյի 1921 թ. հովիսի 5-ի տիրահոչակ բացահայտ հակահայկական որոշումը:

Պատմաքաղաքական իրադարձությունները բարդ զարգացումներ ունեցան նաև հայկական Նախիջևանում: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Նախիջևանում հաստատվեցին Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության մարմինները: Իսկ արդեն 1918 թ. մայիս-հունիսին՝ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության դեմ ձեռնարկված ավազակային հարձակման ընթացքում բուրքական գործերը ներխուժեցին իինավորց հայկական երկրամաս, սակայն Ապրակունիսի մոտ պարտություն են կրել զորավար Անդրանիկի գորաջոկատի կողմից: Այդուհանդեռ, զենքի և զինամթերքի աներածեցած պաշարներ կուտակելով, ինչպես նաև համալի-

լով գորամասերը, միաժամանակ ստանալով տեղի աղբեջանցիների և մուսավարականների բացահայտ աջակցությունը, բուրքական գործերը 1918 թ. հովիսի վերջին գրավեցին Նախիջևանը: Սակայն Աղբեջան աշխարհամարտում պարտություն կրելուց հետո Օսմանյան Թուրքիան 1918 թ. դեկտեմբերին հարկադրված եղավ բուրքական գործերը անհապաղ դուրս բերել Անդրկովկասի գրավյալ տարածքներից, այդ թվում Նախիջևանից: Թուրքական գործերի հեռանալը Նախիջևանից չըերևացրեց ուազմաքաղաքական իրավիճակը Նախիջևանում և նրա շորջ, քանզի տեղական նուսավարականները աջակցություն ստանալով Աղբեջանից և Թուրքիայից, շուտափոյք ձեռնամուխ եղան երկրամասի հայարավմանը, և Նախիջևանում ստեղծեցին այսպես կոչված «Արարսի հանրապետությունը»՝ Աղբեջանի Հանրապետությանը ենթակա մի պետական-քաղաքական կազմակորում: Այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, ուազմաքաղաքական ուժերը ամենին էլ չհաշտվելով Նախիջևանի կորստի հետ, 1919 թ. մայիսին սազմական ակտիվ գործողություններ ծավալեցին Նախիջևանում գտնվող աղբեջանական գործերի դեմ: Հայկական այդ երկրամասը վերագրավվեց և հայտնվեց ՀՀ տիրապետության ներքո՝ որպես նրա անքաղաքանակ և անքաղաքանակ մաս, իսկ այդ ընթացքում ապօրինի ստեղծված «Արարսի հանրապետությունը» վերացվեց:

Անդրկովկասից բրիտանական վերջին զինվորի հեռացումից հետո Նախիջևանի և այլ հայկական տարածքների շորջ բախումնային իրավիճակն էլ ավելի սրբեց: Դեռևս 1919 թ. ամռանը Նախիջևանում նուսավարականները բուրքական գործերի և սպաների օժանդակությամբ խոռվարարական գործողություններ էին ծավալել՝ նպատակ հետապնդելով հայկական այդ երկրամասն անջատել Հայաստանի Հանրապետությունից: ՀՀ բանակային զորամասերը մի շարք դժվարին կորվելու մղեցին՝ Նախիջևանը վերագրավվելու համար, ելնելով նաև այն քաղաքական հանգանքից, որ դաշնակիցները և նամանավանդ բրիտանական ուազմաքաղաքական ներկայացուցությունը, Անգլիան այն պաշտոնավես ճանաչել էին իրեն Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող տարածք, և այդ կապակցությամբ 1919 թ. մարտի 3-ին բրիտանական գեներալ Ջ. Մ. Դեյվին և Դրոն ստորագրել էին համապատասխան երաման: Դա

նպաստեց հայ գաղքականության վերադարձին հայրենի բնակավայրերը: Սակայն շուտով այդ գործընթացը խարարվեց, քանի Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների նկատմամբ քննամարար տրամադրված մահմեղական մոլոանդ բնակչությունը մուսավարական Աղրբեջանի և Թուրքիայի բացահայտ հռվանավորշությամբ դիմեց խոռվարարական, անջատողական բնույթի գործողությունների ընդեմ Հայաստանի Հանրապետության, միաժամանակ իրականացնելով Նախիջևանի զավարի հայության բնաջնջման քաղաքականություն: 1919 թ. Վերջերին զավանաբար բնաջնջվեցին Գորբան զավարի Վերին և Ներքին Ազուլիս գյուղերը: Նախիջևանի հարցը այդ պայմաններում մեծ կարևորություն էր ձեռք բերում, որովհետև երկրամասի հնարավոր կորստով Հայաստանի Հանրապետությունը գրկվում էր Երևան-Չուչա երկարգծով Իրանի հետ ուղմագարական զգալի արժեք ներկայացնող կապից, որով միաժամանակ խոցելի էին դառնում Զանգեզուրի արևմտյան սահմանները: Սակայն ստեղծված ուղմագարական իրադրությունում հայկական զորքերը հարկադրված էին կոիկ մղել ոչ միայն Նախիջևանում հիմնավորված մուսավարական զորուժի, այլև քենալական Թուրքիայի զորքերի դեմ: 1920 թ. Խուլիսին Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Նախիջևան և երկրամասում հաստատվեցին Խորհրդային կարգեր: Հատկանշական է, որ մինչև Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Նախիջևանի զավառ, այնտեղ էր ներխուժել թուրքական բանակային 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազին Կարաբերի փաշայի ենթակայության տակ գործող 9 հազարանոց մի դիվիզիա: Զանի որ Նախիջևանի երկրամասը ուղմագարական առումով մեծ կարևորություն էր ներկայացնում նաև Խորհրդային կողմի համար, ապա վերջինս և իր միջամտությունը ցուցաբերեց ուղմագարական անցուղարձին և զգալի ջանքեր գործադրեց շուրափույթ զավառն իր ենթակայության տակ առնելու համար:

Որոշակիորեն այլ կերպ դասավորվեց հայկական Զանգեզուրի ճակատագիրը, որը 1918 թ. երկրորդ կեսից փաստորեն գտնվում էր անկախ իրակին շնորհիվ զորավար Անդրանիկի, որը Բարումի դաշնագրից որոշ ժամանակ անց, քաղաքական հանգամանքների բերումով իր Կամավորական գորագնդով հիմնավորվել էր Զանգե-

գուրում: 1919 թ. սկզբներին, Զանգեզուրից Անդրանիկի հեռանալուց հետո, նահանգապետ է նշանակվում ՀՀ ներկայացուցիչ, բազմահուստ ուղմագար գործիչ, կապիտան Արսեն Չահմազյանը (Զանգեզուրի ընդհանուր կոմիսար՝ փոխգնդապետ Արսեն Չահմազյանը Գորիս է հասնում 1919 թ. մարտի 6-ին: Մարտի 31-ին Գորիսում երավորվեց համագնգեզուրյան համագումար, որտեղ Ազգային խորհուրդը ներկայացրեց իր երաժարականը: Նրա փոխարեն ընտրվեց Զանգեզուր-Ղարաբաղի Ծրչանային խորհուրդը: Կազմվեց նաև Զինվորական խորհուրդը, գլխավոր շտար: Նշանակվեցին շրջանների գինվորական երամանատարներ: Գավառապետ նշանակվեց Ն. Հովսեփյանը, վարչապետ և ներքին գործերի վարիչ նշանակվեց Ա. Շիրինյանը, որը կազմեց վարչություն), որին հետո անգիտածների նշշնան տակ փոխարինում է ավելի զիջողամիտ Ս. Մելիք-Յովլյանը:

Իրավիճակն ավելի է սրվում 1919 թ. կեսերին, երբ Աղրբեջանը, ստանալով զգեստափոխված քուրք սպաների և գործակալների օժանդակությունը, կարողանում է ժամանակափորապես գրավել Չարուր-Նախիջևանը, որից հետո Զանգեզուրի դեմ է կենտրոնացնում զգալի ուղմուծ գեներալ Ալի աղա Շիխախնակու գլխավորությամբ. Ղարաբաղի կողմից Զանգեզուրին մոտեցան 3 հետևակ և 2 հեծյալ գնդեր, 12 քաղանոր, 400 քրդեր, իսկ Չարուր-Նախիջևանի կողմից՝ ավելի քան 3000-անոց զորք, որն օդակի մեջ առավ երկրամասը: Շանգական գործողություններից առաջ, Խոսրով քեկ Սուլթանվը կոչով դիմում է զանգեզուրցիներին՝ Խորդորելով հետևել ղարաբաղցիների օրինակին և հոժարական ընդունել Աղրբեջանի իշխանությունը, սակայն այն կտրականապես մերժվում է: 1919 թ. նոյեմբերի 4-ին զանգեզուրցիները Արսեն Չահմազյանի երամանատարությամբ կանգնեցնում են քշնանու առաջխաղացումը և հարկադրում նահանջել և տալ 150 գերի, մեկ քնդանոր, 20 գնդացիր, իսկ աղրբեջանական 2-րդ ծիավոր գունդն ամբողջովին ոչնչացվում է:

ՀՀ կառավարությունը որոշակի քայլեր է ձեռնարկում երկրամասում ՀՀ դիրքերն ուժեղացնելու համար: Արցախ-Սյունիք հակամարտության ընթացքում, 1919 թ. օգոստոսին, ՀՅԴ Բյուրոյի որոշմամբ, Սյունիք է ուղարկվում փոխգնդապետ Գարեգին Նժդեհը (Գարեգին Տեր Հարությունյան), որը շուրջ երկու տարի գլխավորում է Լեռնահայաստանի աննկուն ժողովրդի հերթական ինքնապաշտպանական մարտերը:

Զանգեզուրում գոյանարար հետագա շարունակություն ունեցավ, ազատամարտը գլխավորում էր Գարեգին Նժդեհը, որը նշանակվել էր Կապար-Գողթի (Կապան, Գենվազ և Գողթան) շրջանի ժողովրդական ուժերի հրամանատար: Հուլիսի սկզբներին Կարմիր բանակը գրավում է Գորիսը, Սիսիանը, Կապանը և պատրաստվում շարժվել դեպի Գենվազ (Արևիկ) և Սեղրի (Գողթան)՝ միանալու համար Օրբուրադ-Նախիջևանի քուրքական զինուժին, իսկ Դրոյի գրամար, խուսափելով բոլշևիկյան զորամասերի հետ առճակատմանց, օգոստոսի սկզբներին նահանջում է Դարձագյազ, այդ ընթացում Նժդեհը նահանջում է՝ ամրանալով Խուստուի լեռան վրա:

Եվ արդեն 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև կայացվեց ժամանակավոր համաձայնագիր, համաձայն որի Դարձադը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես դրվեցին Խորհրդային կողմին ներկայադրյան տակ, մինչև որ նախատարապետ իրավիճակ կստեղծվեր՝ վիճելի տարածքների հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար, ինչը սակայն չի ճանաչվում Զանգեզուրի ժողովրդի կողմից՝ Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ: 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Գ. Նժդեհը և նրա զինակից կապիտան Պողոս Տեր-Դավթյանը, տանելով մի շարք հաղթանակներ, ազատազրում են Կապանը, Սիսիանը և Գորիսը: 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տարեկ համազանգեզուրյան համագումարում հռչակվում է Սյունիքի ինքնավարությունը, որից հետո Նժդեհը կարգվում է Սյունիքի սպարապետ, իսկ արդեն 1921 թ. ապրիլի 27-ին Տարեկ վանքում գումարվում է համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը, ուր հերնավար Սյունիքը հռչակվում է անկախ և կոչվում Լեռնահայաստան: Այնուհետև Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների հետ բանակցություններ են սկսվում Զանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության միավորելու վերաբերյալ: Այդ ամենից հետո միայն, իրական երաշխիքներ ստանալով այն մասին, որ Զանգեզուրը կմիանա Խորհրդային Հայաստանին, ինչն էլ ստեղծված իրավիճակից բխում և գործնականում տեղավորվում էր բոլշևիկյան ընդհանուր ռազմավարության շրջանակներում, Գարեգին Նժդեհը 1921 թ. հուլիսի կեսերին հեռանում է արտասահման՝ իր հետ տանելով անկախ Հայաստանի դրոշը:

ԹԵՍԱ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1920 թ. ԹՈՒՐՔ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՋԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՏՎԱՐԵՆԵՐԸ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը անակնկալ չէր Հայաստանի Հանրապետության համար, թեկուզ և արձանագրվում է, որ թուրքերը ներխուսուցին Հայաստանի Հանրապետության տարածք առանց պատերազմ հայտարարելու:

Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունից հետո երկրի արևելյան նահանգներում, Սուսանքա Քեմալ փաշայի (Քեմալ Աքարյուրք)² ղեկավարությամբ, ծավալվեց, այսպես կոչված, «Միլլի» (ժողովրդական) շարժում: Եվ նա կատարյալ հմտությամբ կազմակերպեց ազատագրական պայքար Թուրքիայի թշնամիների դեմ՝ հենվելով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մերժեցման հողի վրա: Իսկ Ազգբեջանի հետ կապն իրազործելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել հայկական արգելքը: Ինչպես հետագայում ակնհայտ դարձավ, թուրք-հայկական առճակատման պայմաններում Վրաստանը ևս իրական վտանգ չէր ներկայացնում Թուրքիայի համար, չնայած ուներ քավականաշափ մարտունակ բանակ, սակայն վրացիները նախընտրեցին ոչ բարեկամական չեզոքություն: Այսպես կոչված «Դաշնակցական Հայաստանի» դեմ ծավալվեց դիվանագիտական և քաղաքական-քարոզական պատերազմ, որը տեղ գտավ մասնավորապես 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբին

² Հարկ է ի դեպ նշել, որ «Թեմար անվանումը նա ստացել է իր հաջորդությունների համար նարեմատիկայի բնագավառում, ինչը նշանակում է որևէցն բնագավառում «կատարելություն»: Իսկ ինչ վերաբերում է հենց «Աքարյուրք» անվանմանը, ապա Սուսանքա Քեմալ այն որպես իր ազգանուն ընտրել է իր խորհրդական, հայտնի հայ լեզվաբան Հակոբ Մարքարյանի խորհրդով՝ 1935 թ. Վերջինիս առաջարկությամբ իրակիրկած խորհրդակցության ժամանակ, Մ. Քեմալի առաջարկով ազգանուններ մշակելով պետական գործիքների և լեզվաբանների համար:

Բարգում կայացած Արևելքի ժողովուրդների Ի համագումարում:

Եթե ՈՒՖՍՀ-ը, ըստ էության, հետամտում էր Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման նպատակներ, ապա Թուրքիան պարզապես ճգույն էր նվաճել անվիճելի հայկական տարածքները (և այդ ընթացքում, չնայած Հայաստանի մանդատի հնարավոր ընդունման ենտ կապված՝ ԱՄՆ-ն 1920 թ. ապրիլի 24-ին փաստաց ճանաչեց նրա անկախությունը, սակայն 1920 թ. հունիսի 1-ին, ինչ շափազանց կարևոր քաղաքական իրողություն էր, սակայն անհրաժեշտ ըմբռնումով չընդունվեց հայ ազգային-քաղաքական և ռազմական շրջանների կողմից), քննելով Հայաստանի մանդատի հարցը ԱՄՆ-ի սենատը՝ 52 ձայնով՝ ընդդեմ 23-ի, մերժեց ընդունել այն:

1920 թ. Թուրքիայում կազմակերպվել էր, այսպես կոչված, Ազգային ուխտը, որը Թուրքիա ասելով ըմբռնում էր բուրքալեզու ցեղերով բնակեցված բոլոր տարածքները: Թուրքերը մտադիր էին գրավել նաև Բրևստ-Լիտովսկի պայմանագրով իրենց հանձնված բոլոր տարածքները՝ Կարսը, Արդահանը և Բարումը:

Ինչպես և 1918 -1919 թվականներին, 1920 թվականին նույնպես Հայաստանի Հանրապետության դաշնակցական կառավարության ողջ քաղաքականությունը նպատակամդված էր մեծ տերությունների օգնության վրա հենվելուն, նրանց միջոցով Հայկական Հարցի լուծման՝ «Միացյալ Անկախ Հայաստան» ստեղծելուն: Այդ ծրագրերն էլ տրամադրեն հակառակ էին ոռուսական կողմնորշմանը, ինչը հստակորեն արտացոլվեց 1920 թ. գագարաժողովներում, և մասնավորապես Ազգերի Լիգայի գործունեության մեջ, որը քննարկվում էին Թուրքիայի, Հայաստանի Հանրապետության և այլ տերությունների հարցերը:

Իրադարձությունների զարգացման տրամարանական ընթացքի վերլուծությունը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Անտանտի փոքր դաշնակցի վերաբերյալ ընդունված շատ որոշումներ այդ ժամանակ ձևակերպվում էին՝ հաճախ իմքում ունենալով այն ռազմաքաղաքական իրավական իրավիքական լրացմանը իրավիքական լրացմանը, որ 1920 թ. գարնանը և հետագա ժամանակաշրջանում ստեղծվել էր Հյուսիսային Կովկասում, մասնավորապես Անդրկովկասում, Հայաստանի Հանրապետությունում և նրա շորջ: Անտանտի դիրքորոշումը ելնում էր անդրկովկասյան հանրապետություններին, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետությանը խրա-

խուսելու դիվանագիտական-ռազմաքաղաքական նպատակադրումներից, իրենց շահերի ապահովման և Ըստաստանին հակադրվելու տեսանկյունից: Հայկական Հարցում Արևմուտքն ամեններն ել չեր առաջնորդվում հայասիրական, մարդասիրական մեծ մդրամներով: Տվյալ իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետությունը նրանց հետարքրում էր բուշկիկյան Ըստաստանի դեմ պատճեշման և Սերծավոր արևելյան տարածաշրջանի քարտեզը իրենց ռազմաքաղաքական և տնտեսական առևտրական շահերին համապատասխանեցնելու տեսանկյունից: Դա լավ կազմակերպված խաղ էր, որ փոքրիկ Հայաստանի Հանրապետությանը երկրորդական, «խաղարթային» դեր էր հատկացված:

Սկզբ էլ իրենց եղավ հայկական դիվանագիտության գայթակղության այն փորձաքարը, որին նա չիմացավ, քանզի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Խաղաղության պայմանագրով կարծես թե Հայաստանին տրվում էր ամեն ինչ, սակայն ըստ էության՝ ոչինչ: Պայմանագիրը, որն այդպես էլ երբեք իրավաբանորեն չվավերացվեց, ինչը հմտորեն շահարկվեց քիչ ավելի ուշ Ազգերի Լիգայի կազմի մեջ մտնող նույն երկրների խմբի կողմից: Չատ դիպոնի և նկատել 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության գործող դեմքերից մեկը՝ Կարռա Սատանին: «Այդ ժամանակներում պարզ և որոշ էր, որ ոչ մեկ եվլուպացի զինվոր պիտի չգար Հայաստան Փարիզի մեծ ժողովին որոշումները իրազորելու: Երկրի հայ քաղաքական դեկավարությունը, քունեն նոր արքնացածի պես, կանգնած էր այդ անօրինական իրավանության առջև և հակառակ մեծ պետությունների տված որոշնանը՝ կը զգար, որ իր սեփական ուժերով պիտի չկարենայ քանագրավել այն հողամասերը, որոնք կը լրացնեին գոնե պաշտոնական Հայաստանը»: Այդ նույն միտքն է արտահայտել նաև Հովհ. Քաջազնունին: «Սևրի դաշնագիրը շագրել էր բոլորին աշքերը, կաշկանդել միտքը, մբնացրել իրականության գիտակցությունը»:

Իսկ իրադարձությունները իրենց սպասեցնել չտվեցին: 1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում բացված Խաղաղության Վեհաժողովը և նորաստեղծ Ազգերի Լիգան որոշում են Հայաստանի մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին: 1919 թ. փետրվարի 26-ին Վ. Վիլսոն Սպիտակ տանն անցկացրեց հատուկ խորհրդակցություն՝ Հայաստանի մանդատի հարցի առթիվ և հայտարարեց, որ «Եթե Ամերիկայի Միացյալ

Նահանգները որևէ մանդատ ընդունի Ազգերի Լիգայից, ապա առաջին եերին նա պետք է ընդունի Հայաստանի մանդատը»: Անգլիան 1920 թ. մարտի 12-ին Անտարտի Գերագույն խորհրդի անունից դիմեց Ազգերի Լիգային՝ ԱՄՆ-ին հանձնելու Հայաստանի մանդատը: Բնակ էլ պատահականություն չէր, որ Հայաստանի բարեկամները ԱՄՆ-ում գգուշացնում էին, որ Սենատի կողմից մերժվելու դեպքուն կիրախուսվի բուրքական նացիոնալիստների ազգենավորությունը՝ չտագնապելով ամերիկյան օգնությունից: Այդպես էլ եղավ: Ինչպես արդեն վերն ասել ենք, 1920 թ. հունիսի 1-ին Սենատը մերժեց նախագահի առաջարկը և քաղեց մանդատի մասին հարցը: Մանդատը ընդունման մերժումը կապված էր նաև Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքման հետագման հետ: Ակնհայտից էլ ակնհայտ էր, որ փոփոխված ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական իրավիճակը, ինչպես նաև խորհրդային կազմերի հաջողությունները Ռուսաստանում և նրա շուրջ, ավելացրած՝ ԱՄՆ-ի կոնգրեսի հակահայկական դիրքորոշումը հարկադրեցին պետության դեկավարին՝ Վիտոնին, իրաժարվելու Հայաստանի նկատմամբ խնամակալության մտադրությունից: Ազգերի Լիգան մի քանի անգամ քննարկել է Հայկական Հարցը՝ կապված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դիմումի հետ՝ ընդունվելու Լիգայի շարքերը, Հայաստանի նկատմամբ մանդատորության, 1920 թ. բուրք-հայկական պատրազմի կապակցությամբ, Թուրքիայի տերիտորիայում այսպես կոչված «Հայկական Ազգային Օջախի» ստեղծման հարցի, ինչպես նաև հայ փախստականների հետ կապված:

Ազգերի Լիգա ընդունվելու մասին դիմումը տրվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից 1920 թ. մայիսից: Ձեռնարկելով այդ քայլը՝ Հայաստանի Հանրապետության դեկավարությունը հույս ուներ ստանալ իհմնավոր օգնություն Ազգերի համագործակցության կողմից, հատկապես քննարկական Թուրքիայի ունձգություններից պաշտպանվելու առումով: Այդ դիմումը ամփոփելու շարունակ անպատասխան մնաց Ազգերի Լիգայում և ի վերջո մերժվեց: Այն անցանկալի գտնվեց Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի կառավարությունների կողմից: Որպես պատճառ բերվեց պայմանագրի շվավերացված լինելը, համաձայն որի Հայաստանը պետք է դառնար ինքնուրույն պետություն, որ Վ. Վիլսոնի կողմից

որոշված «Հայաստանի սահմանները, այնքան են տարածված, որ Ազգերի Լիգայի մեջ մտնող տերություններն առկա պայմանների լրայի տակ դժվարությամբ կարող են իրենց վրա պատասխանատվություն վերցնել երաշխավորելու կամ պաշտպանելու դրանք»: Դա փաստացիորեն նշանակում էր հանդես գալ յօդութ Թուրքիայի շահերի: Չեմալական Թուրքիայի և բուշկիլյան Ռուսաստանի միջև նշարվող մերձեցումը անհանգստացրեց Ազգերի Լիգայի առաջատար տերություններին, որոնք տագնապեցին իրենց ազդեցության հնարավոր կորստից Թուրքիայի վրա: Հայաստանը զոհարենրվեց Անտառտի զոհասեղանին, որի հոգ գործիքն էր Լիգա կոչվածը: Հետաքրքրական է Ալ. Խաչիսյանի վկայակոչումն այդ մասին. «Բնորոշ է, որ ուղարկուած հեռագիրները չափազանց բացասական հետևանք ունեցան ուրիշ կողմէ: Ճիշտ նույն օրերուն (1920 թ. նոյեմբերի վերջերը) ժընեւ առաջին անգամ գումարած էր Ազգերու Լիկան և այնտեղ հարց էր դրուած Հայաստանը և Վրաստանը ընդունելու մասին Ազգերու Լիկայի կազմի մեջ: Հայաստանի ծանր վիճակի մասին նոր ստացած տեղեկությունները ստիպած էին անզիական, ֆրանսիական և իտալական ներկայացուցիչներուն ժընեւ՝ ընդունիլ Հայաստանը և Վրաստանը Ազգերու Լիկայի մեջ, որպեսզի Լիկայի կանոնագրի 10 -րդ յօդուածի համաձայն ստիպուած ըլլային օգնութիւն հասցնել Հայաստանին և Վրաստանին: Այսպիսով, ամենատագնապայի և ծանր ռոպեին Հայաստանը լրուեցավ և գիտակցարար ձգուեցավ մենակ: Թուրքերը տեսան այդ, հասկացան և բոլոր եզրակացությունները ըրին յօդութ իրենց և ի վես Հայաստանի: Այդ մասին իրենք իսկ բուրքերը ըսին ինձի դիմաց արտաքին գործերու նախարար Բերքիր Սամի բեյի և զորավար Չեմալիմ Կարաքերի փաշայի: Մերժման պատճառները, անշուշտ, պետք է տեսնել ընդհանրապես Անդրկովկասի և քեմալական Թուրքիայի հարցում Անտառտի որդեգրած քաղաքականության մեջ:

Փաստորեն Ազգերի Լիգան գործիք էր մեծ տերությունների և հատկապես Մեծ Բրիտանիայի ձեռքին: Հետևապես, նրա դիրքորոշումը չէր կարող էապես տարբերվել այլ տերությունների դիրքից, ինչն ըազմակողմանիորեն բացահայտվել է Ա. Խաչիսյանի կողմից:

Ազգերի Լիգայի անդամության համար Հայաստանի Հանրապետությունը դիմում էր արել դեռ 1920 թ. մայիսի 13-ին՝ Ավ. Ահարոնյա-

նի միջոցով, երբ դեռ Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ չէր և սեպտեմբերի 27-ին, և հոկտեմբերին՝ բողոքելով Լիգային քեմալական արշավանքի կապակցությամբ և խնդրելով ռազմաքաղաքական օգնություն: Լիգայի խորհուրդն էլ այդ խնդիրը հաղորդեց Սևրի պամանագիրը ստորագրած տերություններին (Մեծ Բիրտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա)՝ առաջարկելով ճշտել Հայաստանի սահմանները՝ վերջինիս՝ Լիգային անդամագրվելու դիմումը քննարկելու համար, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունից էլ պահանջվեց տվյալներ ներկայացնել հայկական բանակի ու նավատորմի, ինչպես նաև ՀՀ պաշտպանության համար անհրաժեշտ ուժերի և ընդհանուր ժողովում նրա ներկայացուցչության մասին: Այդ տեղեկությունները ներկայացվեցին Ավ. Շիարբոյանի կողմից ռազմական հարցերի գծով մշտական խորհրդակցական ժողովին, դրանց հիման վրա հարցը նախապատրաստվեց և մտցվեց Լիգայի ընդհանուր ժողով: Այդ առումով դեռ նոյեմբերի 10-ին Լ. Զորջը հայտնել էր Ազգերի Լիգայի խորհրդին, թե իրը դաշնակից տերությունները ամեն ինչ անուն են Հայաստանի Հանրապետությանը ռազմական օգնություն ցույց տալու համար՝ ուղարկելով զենք, զինամթերք, վառելիք և այլն: Սակայն փաստերը վկայում են, որ Անգլիան միայն մեկ միլիոն ֆունտ ստենլինգ զենք էր վաճառել Հայաստանի Հանրապետությանը, որի զգայի մասը այդպիս էլ տեղ չէր հասել, իսկ մյուս տերությունները այդպես էլ ընդհանրապես ոչ մի լուրջ օգնություն չցուցաբերեցին, իսկ Իտալիան և Ֆրանսիան զենք ու ռազմամթերք էին մատակարարում Թուրքիային: 1920 թ. գումարված Լիգայի ընդհանուր ժողովում մի շարք եվրոպական պետությունների դեկավարներ, այլ քույմ՝ Ռ. Սեսիլը, Վիվիանին և ուրիշներ, սրտաճմիկ ելույթներ ունեցան ի պաշտպանություն Հայաստանի Հանրապետության, սակայն ամեն անգամ հարցի լուծումը հետաձգվում էր հաջորդ նիստին: Բերվում էին տարբեր փաստարկներ, մեկ Սևրի չվագերացված լինելը, մեկ նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից սահմանները որոշած չինելլ (ինչ կատարվեց միայն նոյեմբերի 22-ին), այնուհետև քեմալական Թուրքիան կազմակերպված պետություն չի, որի վրա էլ հետևաբար հնարավոր չէ ճնշում գործադրել թե՛ հասարակական կարծիքի և թե՛ տնտեսական-քաղաքական, առավել ևս՝ ռազմական եղանակներով:

Լորդ Ջ. Ա. Քալֆուրը, Մ. Քեմալին համեմատելով ավագակի հետ,

նոյնիսկ Լիգան համեմատնց այն մարդու հետ, որն ավելի դիտում է նավարեկումը, տեսնում փրկվել ցանկացող մարդկանց ջանքերը, բայց ի վիճակի չէ օգնել, իսկ ֆրանսիացի Վիվիանին Ազգերի Լիգային մերայինց այն բանի համար, որ ժամանակին չի ընդունել միջազգային զինված ուժեր ստեղծելու մասին Ֆրանսիայի առաջարկը, և այժմ իր տրամադրության տակ նման ուժեր չունենալով՝ Հայաստանի Հանրապետությանը որևէ օգնություն ցուցաբերելու կարողություն չի կարողանում դրսելու: Սա, անշուշտ, դիվանագիտական երկերնախորհածական դասական նույշ է:

Երկար քննարկումներից հետո, նոյեմբերի 22-ին Ազգերի Լիգայի ընդհանուր ժողովը Վիվիանու առաջարկությամբ ընդունեց (Ա. Լաֆոնտենի և Ռ. Սեսիլի ուղղումներով) հետևյալ որոշումը. «Զգույնը օգնել Լիգայի խորհրդին՝ ամենակարճ ժամանակամիջոցով վերջ դնելու հայկական սարսափելի ողբերգությանը, ժողովը խորհրդին առաջարկում է բանակցել կառավարությունների հետ և հանձնարկել տերություններից որևէ մեկին՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու՝ Հայաստանի Հանրապետության և քեմալականների միջև քշանական գործողությունները դադարացնելու համար: Բացի դրանից, ժողովը 6 հոգուց բաղկացած հանձնաժողովին հանձնարարում է քննարկել միջոցներ՝ անհրաժեշտության դեպքում Հայաստանի ու քեմալականների միջև քշանական գործողությունները դադարեցնելու համար և գեկուցել ժողովին ներկա նստաշրջանի ընթացքում»:

Այդ որոշման ձևական բնույթն ակնհայտ էր, որովհետև այն ընդունվել էր բոլոր հայկական զինադաշտից չորս օր հետո միայն, նոյեմբերի 18-ին՝ հանգստացնելու համար հասարակական կարծիքը: Պատահական չէ, որ արդեն նոյեմբերի 25-ին Լիգայի խորհրդուրը, դիմելով տերություններին, խնդրեց հայտնել իրենց պատրաստակամության մասին՝ ավելացնելով, որ նման առաքելության ստանձնումը հետազույ համար ոչ մի մշտական բնույթի պարտավորության չի հանգեցնի: Սակայն դրանք արդեն ուշացած քայլեր էին: Իսկ ԱՄՆ-ի պատրաստակամությունը պայմանավորվեց կոնգրեսի որոշմամբ, որն այն ժամանակ նիստեր չէր գումարում, և անշուշտ, պայմանով, եթե մյուս տերությունները ցուցաբերեն բարոյական և դիվանագիտական աջակցություն ԱՄՆ-ին:

Աջակցություն ցուցաբերեցին միայն միջազգային ուժի տեսան-

կյունից այնպիսի երկրորդական տերություններ, ինչպիսիք էին այլ ժամանակ Բրագիխան և Խսանիխան, որը խիստ անբավարար էր: Տերությունների քամեկոնական դիրքորոշումը լիովի բացահայտվեց դեկտեմբերի սկզբներին Լոնդոնում գումարված Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի դեկավարների վեհաժողովում: Հայաստանի Հանրապետությանը չօգնելու տարրեր կեղծ պատճառաբանություններ բերվեցին՝ նորից մատնաշելով Սևրի չվավերացված լինելը սահմանների ընդարձակությունը, այնպէս էլ այլ սին փաստարկներ, իսկ դեկտեմբերի 3-ին արտահայտվեցին Հայաստանի Հանրապետության ընդունումը Լիգայի մեջ եետաձգելու օգտին, այդ բովանդակությամբ հեռագրեր ուղարկվեցին ժնն՝ Ազգերի Լիգայի ընդիմուր ժողովի տերություններին: Դիմումում ասվում էր. «Լոնդոնում հավաքված երեք տերությունների ներկայացուցիչները քննարկեցին ժննում բարձրացված՝ Հայաստանն Ազգերի Լիգա ընդունվուարը և միաձայն եկան այն եզրակացության, որ անհնար է այս պահին այդ քայլին դիմել, որովհետև Սևրի պայմանագիրը, որի համաձայն Հայաստանը կազմելու է անկախ պետություն, դեռևս վավերացված չի: Եվ բացի այդ, Հայաստանի սահմանները, ինչպն դրանք հենց նոր որոշված են պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի կողմից ի պատասխան միջնորդության մասին առաջարկության, որ արել են տերությունները նրան, այնքան են տարածված, որ Ազգերի Լիգայի մեջ մտնող տերություններն առկա պայմանների լույսի տակ դժվարությամբ կարող են իրենց վրա պատասխանատվություն վերցնել երաշխավորելու կամ պաշտպանելու դրանք»:

Մրանք կեղծ փաստարկներ էին, չնայած այդ սահմաններն իրենց մեջ ներառում էին Թուրքահայաստանի ընդամենը 40 տոկոսը: Եվ չնայած այդ հանգանանքին, որ Լիգայի ենթահանձնաժողովը արտահայտվել էր Հայաստանի Հանրապետության ընդունման օգտին, սակայն դա չփոխեց իրադարձությունների գարգացման չարարաստիկ ընթացքը: Դեկտեմբերի 9-ի ժողովը որոշեց Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ կիրառել Բալբյան հանրապետությունների համար ընդունված որոշումը, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետությունը Լիգայի մեջ չընդունել որպես իրավահակասար անդամ, սակայն բույլ տալ մասնակցել տեխնիկական հանձնաժողովին, որը տարածվեց նաև Վրաստանի և Աղրբեջանի նկատմամբ:

Նկանքերի 15-16-ին Լիգայի ընդիմուր ժողովը նորից անդրադավակ Հայաստանի Հանրապետության հարցին և ձայների մեծանությամբ (26-ը ընդուն 8-ի) մերժեց նրա մուտքը Ազգերի Լիգա: Հանրապետության օգտին քվեարկել էին Կանադան, Լեհաստանը, Շվեյցարիան, Պորտուգալիան, Սալվադորը, Ուրուգվայը, Վենեսուելան, իսկ Ֆրանսիան ձեռնպահ էր մնացել:

Նմանապես մեծ տերությունները ճախողեցին և Հայաստանի Հանրապետությանը ռազմական օգնություն ցույց տալու Ռումինյայի առաջարկը: Լիգայի ընդիմուր ժողովը դեկտեմբերի 17-ի վայրում ուսմինական ներկայացուցիչ է ժեմ Իոնենկուն առաջարկեց Լիգայի անդամ երկրների մասնակցությամբ 40 հազարանոց մի խոպելիքիոն կորպուս ստեղծել և ուղարկել Հայաստանի Հանրապետություն: Սակայն այն բանից հետո, եթե դեկտեմբերի 18-ին Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Վիլիանին հայտարարեց, թե Ֆրանսիան պատվիրակները նման հարց քննարկելու լիազորություն չեն, ճախողվեց այդ հարցի քննարկումը, և հենց հաջորդ օրն իսկ Ազգերի Լիգայի ընդիմուր ժողովը ավարտեց իր աշխատանքները՝ առանց Հայաստանի Հանրապետության համար որևէ օգտակար բայց անկայություն ունեցած վեհաջորդությունը կամ պաշտպանելու դրանք»:

Ինչ վերաբերում է նախագահ Վիլսոնի միջնորդության հարցին, որ թեև այդ նպատակի համար լիազորել էին Ստամբուլում ամենայն նախկին դեսպան Հենրի Մարգինարամին, սակայն շուտով պահայտ դարձավ դրա ոչ ունալականությունը, քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունն ընկել էր ուսական քաղաքականության և բանակի ազդեցության գոտու մեջ, առորագրվել էր Ակեբսանդրադավակը «հանրահաջակ» պայմանագիրը, որին հաջորդեց խորհրդայնացները:

Ակնհայտ է, որ Հայկական Հարցի տապալումը Ազգերի Լիգայի միանգամայն օրինաշափ էր, այն բխում էր արևմտյան տերությունների դիրքորոշումից: Լինելով նրանց գործիքը՝ Ազգերի Լիգայի ընդարձականությունն կ հենց հանգեցրեց Հայաստանի Հանրապետության ճակատագրական մելուսացնանը և անկմանը: Դա Հայկական Հարցի մոռացման, սպանելու քաղաքականություն էր, որիք չինչ, որից շատ հմտորեն կառչեցին Անտանտի քենալական «եղբայրները», որոնք ճարպկորեն օգտվեցին նաև բաշկիյան Ռուսա-

տանի ռազմաքաղաքական աջակցությունից: Մեծ տերությունները պարզապես լրեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Այս առումն իրաշախ է արտահայտվել Զբան Ռիդը Արևելքի ժողովուրդների 1-ին համագումարում: «Ոչ, ընկերներ, քեզի Սեմք երեք ոչ մի բան ծրի չի տալիս: Նա զալիս է մի ճեմքին՝ դարձանով լի տոպրակ և մյուսին՝ մտրակ: Ով որ քեզի Սեմք խոստումները ընդունում է մաքուր դրամի տեղ, նա հարկադրված դրա համար վճարել է արյամբ»: Այնուհետև իր խոսքը կոնկրետացնելով հայերի մասին՝ նա նշում է, որ Ամերիկան գերադասում է հանդես զալ սուկ «մարդասիրական» դեկարացիաներով, քայց իրական օգնություն չի կազմակերպում՝ վկայակոչելով նաև 1915 թ. ցեղասպանությունը, որի կապակցությանը ԱՄՆ-ը նույնիսկ լրջորեն շրողորեց:

Լեռն, խոսելով այդ ժամանակաշրջանի մասին, զրում է, որ հայ ժողովորի դժբախտության պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նա ուներ լավ խմբապետներ, քայց վատ քաղաքագետներ: Այդ է վկայակոչում նաև Հռվի. Քաջազնունին, համաձայն որի «խմբային ու խմբապետական սիստեմը, որ մասնավորապես խրախուսվել էր բյուր-կառավարության կողմից, քանդել էր զինվորական կազմի առողջությունը, միությունը»:

Սկզբունքով և Անգլիայից ստացված օգնությամբ ոգևորված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ևս մեկ անգամ նաև է կանգնում Ռուսաստանի հետ դաշնակցությունից, սակայն արդին փաստ էր, որ ունալ ուժը Անդրկովկասում և նրա շուրջ Ռուսաստան է: Ետ կանգնել Սկզբունքության համար այդպես էլ նրանք շհամարձակվեցին:

Ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակը 1920 թ. նպաստավոր գտնվեց քենալական Թուրքիայի համար՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ հաղթական պատերազմի դեպքում վերջիններիս երաժարեցնել Հայկական Հարցի լուծման գլխավոր կովանից՝ Սկզբունք, որից էլ նրանք ճարպկորեն օգտվեցին: Իսկ ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակը Անդրկովկասում նրանով էր նպաստավոր, որ նույնայի հետ բուրքերի հարաբերությունները կարգավորվել էին, իսկ Վրաստանից էլ ճեռք բերվեց չեղորդության խոստում:

Հետաքրքիր է այս առումն նաև նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության դեկարացիան շրջանում էլ աստիճանաբար արմա-

ռազմական էր այն կարծիքը, որ հնարավոր է հենց նույն բուրքերի նույնակցել և թեկուզ որոշ զիջումներով, պահպանել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը:

Օլիվեր Բոլդուինը՝ հայտնի վարչապետի զավակը՝ իր ընդգծած հակարուշեիլյան տրամադրություններով, որը 1920 թ. Վերջն. 1921 թ. սկզբին փոխգնդապետ էր հայկական բանակում, իր աւշերում բնութագրելով խորհրդային իշխանության առաջին ամիսները Երևանում, այն կարծիքն է արտահայտել, որ Հայաստանի հանձնայնությունը Մոսկվայի պայմաններին «շատ ավելի պատիկ գուղություն» էր հանդիսանում, քան այն, ինչ ի վերջո տեղի ունեցավ: Օ. Բոլդուինը պնդում էր, թե Հայաստանը կարող է համաձայնվել ասկայի դա տեղի չունեցավ Բրիտանիայի նկատմամբ իր հավատքի պատճառով, այդ «հավատքը» նա բնութագրում էր որպես կույր հալու: Օ. Բոլդուինը արձանագրեց, որ Հայաստանը ունեցավ «կույր, ասրորդինակ մի հավատ Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ, որ շատ խոստումներ էր տվել նրան օգնելու և որ դրանով հանդերձ պարտության էր հասցել բուրքերի առաջ»: Եվ նորից կրկնում է, որ Հայաստանը «կույր հավատ ունեցավ Անգլիայի և ցանկացած անզիացու նկատմամբ»:

Նշանավոր անզիացի պատմաբան Առնոլդ Թոյներին շատ նըրարատորեն Հայաստանի Հանրապետության այդ դժբախտությունների պատճառը մասամբ տեսակ անդրկովկասյան հանրապետությունների և Հայաստանի «կարճատես անջատողականության մեջ...», փոխգործակցության ձախողման մեջ, ինչպես նաև մասամբ Անկարայի ու Մոսկվայի դավադրության ու նախահարձակության մեջ: Եվ միայն կովկասյան այդ հանրապետությունների առաջնազիքը գրելուց հետո դաշնակցից տերությունները «պատասխանատվություն վեցըցին» իրենց վրա՝ ծևական հեղինակության պահպանման դրսերումներ ցուցաբերելով: Անփորձ և անկազմակերպ անդրկովկասյան հանրապետություններին քաջալերելով, որ եւյսը դնեն իրենց վրա առաջնորդության և պաշտպանության համար՝ նրանք ազդեցիկ գորակցություն ցուցաբերելու մտադրություն ունեցան և արգելեցին նրանց համաձայնության գալ նախքան շափականց ուշ լինելը: Ա. Թոյներին դաշնակցիցների հեղինակության ցուցադրումը, հակառակ իրենց ուժը պակասին, պարզապես բնորո-

շել է որպես «քարոյական ու քաղաքական վրիպում»: Հարկ է ընդգծել, որ այդ հանգամանքը հրաշալի է ըմբռնել նաև ՀՀ վերջին փարշապետ Ս. Վրացյանը, որը 1919 թ. մայիսի 18-ի իր մի նամակում ընդգծում է հետևյալը. «Առհասարակ Անզիայի քաղաքականությունը դեպի մեզ մինչև վերջերս եղել է տմարդուն դաժան, քիչ բարյացակամ»:

Իսկ Ազգերի Լիգան պարզապես **Պիլատոսի պես ձեռքերը լիաց և երև դարձեց հայերից**: Ակնհայտ դարձավ, որ Ազգերի ընկերակցությունը պարզապես Անտանտի մեծ տերությունների՝ Անզիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և մյուսների ռազմաքաղաքական կամքն է: Ծիշտ այն ժամանակ, երբ Ժնևում գումարված էր Անզիայի, Ֆրանսիայի և այլ տերությունների վեհաժողովը, որը քննարկվում էր Հայկական Հարցը, Լոնդոնում գումարված էր Անզիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի արտաքին գործոց նախարարների ժողովը: Թվում եր, թե Ազգերի ընկերակցությունը իր հերթական համաժողովներից որևէ մեկում պատրաստ էր իր կազմում ընդունել Հայաստանի Հանրապետությանը: Սակայն դա սույն պատրաստ էր: Այդ պատրաստը վերջնականապես ցրվում է այն քանից եետո, երբ նոյեմբերի վերջին Լանդոնը տվյալներ է ստանում Հայաստանի Հանրապետության խախուտ ռազմաքաղաքական իրավիճակի, մասնավորապես Կարսի անկման և Հայկական քանակի ջախջախիչ պարտության, ինչպես նաև խորհրդա-բուրքական առաջխաղացման մասին:

Հայաստանի Հանրապետության ջախջախումը շատ արագ կատարվեց: Քյազիմ Կարաքեքիր փաշան 1920 թ. նոյեմբերի 28-ին մի գրույցի ժամանակ պարզապես արձանագրեց. «Իմ խնդիրը հեշտերից չէր: Իհարկե, մինհայն Հայաստանի Հանրապետության հետ հաշիվ տեսնելը այնքան էլ դժվար չէր, քայլ ենարավոր էր՝ գործունեայի հայ-Վրացական քանակների հետ: Դրա համար էլ ես պետք է հավաքեի այնպիսի ուժ, որ կարողանայի հաղթահարել ոչ միայն հայկական, այլև վրացական քանակները: Հայկական գործը մեր կողմից ջախջախվեցին այնպիսի արագությամբ, որ Վրաստանը նույնիսկ շիացրեց ուշրի զալ»: Ազգերի Լիգան Լիգա, սակայն Ս. Քենալը խելամտորեն Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմի դեպքում իրեն ապահովագրեց նաև ոչ շատ մեծաքանակ, սակայն համեմատաբար լավ կազմակերպված քանակ:

Անեցող Վրաստանից: Այդ նպատակով Թիֆլիս ուղարկված Յուսուֆ Խենալ քեյը բանակցություններ վարեց Վրաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ Նոյ Ժորդանիայի և արտաքին գործերի նախարար Եկաելի Գեգելզիորու հետ: Վերջիններս էլ քուրքերին վստահեցին, որ «հայ-քենալական պատերազմի դեպքում Վրաստանը խստի չեղորություն է պահպանելու»:

Ինչպես վկայում է ինքը՝ Ալ. Խատիսյանը, «ամենատագնապահ եւ ծանր բոպէին Հայաստանը լրուեցաւ եւ գիտակցաբար ծգութեացու մինակ: Թուրքերը տեսան այդ, հասկցան եւ բոլը եզրակացությունները դրին յօդուտ իրենց եւ ի վնաս Հայաստանի»: Մեկ այլ կապակցությամբ Ալ. Խատիսյանը պարզապես եզրահանգում է. «Պատմական վերլուծութենէն պարզ կ'երեւայ, որ Դաշնակիցները եւան Կովկաս ո՛չ թէ կովկասեան ծողովուրդներու սիրոյն համար եւ հեռացան այնտեղէն, ո՛չ թէ քշնամութենէ դրդուած: Հաշիր բերաւ զանոնք մեզ նոտ. այդ հաշիր չարդարացաւ, եւ անոնք հեռացան՝ բողոք մեզ ամենաղջուարին բոպէին, միանգամայն անօգնական եւ մինակ: Այդ եղաւ անոնց դերը»: Իսկ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուլյու Վիլանը հայտնեց, որ ինքը «չի կարող Նահանգների գործերը տնօրինել Հայաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու նպատակով և չի կարող առանց կոնգրեսի ֆինանսական օգնություն ցույց տալ երան...»: Անդրկովկասում ֆրանսիական եյուպատու և Գերագույն կոմիսարի պաշտոնակատար Ներեմանը հայտարարեց, որ «ներկայուն ստեղծվել է այնպիսի դրույթուն, որը քոյլ չի տալիս դաշնակիցներին ուղարկել իրենց ուժերը Անատոլիա՝ հայ ուժերին անմիջական ռազմական օգնություն ցույց տալու համար»: Այս պատրվակը բավական էր, որ Լոնդոնից հրահանգ ուղարկվեր երեք մեծ տերությունների նախարարներին՝ մերժելու Հայաստանի Հանրապետությանը ռազմաքաղաքական օգնության ցուցաբերման խնդրում: Հատկանշական էր, որ ընթացքում չեղավ արևմտանվրապական դիվանագիտության և ոչ մի նոտա, որ դատապարտեր 1920 թ. աշնանը վաված թուրքական հարձակումը Հայաստանի Հանրապետության վրա:

Պատրվակ բռնելով 1920 թ. հունիսին Օլբիի ածխահանքերի գրակումը հայերի կողմից, թուրքական մեծաքանակ քանակը (որոշ տվյալներով այդ թիվը տատանվում էր 18 հազարից մինչև 30 հազ-

րանցի միջև) սեպտեմբերի 23-ին անցավ հարձակման: Այն աղետաբեր եղավ Հայաստանի Հանրապետության համար: Որոշ ենդինակների կողմից գովերգված հայկական 40-հազարանոց բանալը (այն ակնհայտորեն ուռճացված թվաքանակ է) չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Իրականում պատերազմող կողմերի ուժերի հրական հարաբերակցությունն այլ էր: Ինչպես իրավացիորեն նկատում են որոշ ավելի զգաստամիտ ենդինակներ, բուրքական ռազմաճակատում (Կարս-Ալեքսանդրապոլի և Սուրբայրուի ուղղություններ, որոնց հրամանատարներն էին Մովսես Միլիկյանը և Դրաստամատ Կանայանը՝ Դրոն) հայկական մարտունակ ուժերի թիվը չէր անցնում 12 հազարից՝ չհաշված հեծելազորը, իրենանին, կապը և մյուս օժանդակ ծառայությունները: Հայոց բանակի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարելյանը, որը, ցավոք սրտի, ռազմաճակատը դեկավարում էր հեռվից՝ Երևանից: Մյուս ուժերը գտնվում էին թիկունքում և պահում էին Նախիջևանի, Ղազախի և մյուս սահմանները: Թուրքական կողմից պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին 4 կանոնավոր դիվիզիա, 12 հազար զինվոր, չհաշված անկանոն ուժերը, քրդական բաշխրողությունների խմբերը, որոնց ընդհանուր թիվը գերազանցում էր հայկական իրական ուժերին, բայց ոչ էականորեն:

Չնայած առանձին զորաջոկատների ու զինվորների արիությանը՝ հակառակորդին կասեցնել չհաջողվեց: Այդ պատճառներից էր նաև հայկական բանակում իշխող անառողջ տրամադրությունները, բարոյահոգերանական անկումային ոգին, խմբավետականությունը և դասալրությունը, և անշուշտ, ստրկամիտ վախը քուրքերի համեայ, որը դարերով վերջիններիս կողմից ներշնչվում էր նվաճված ժողովուրդներին, և մասնավորապես՝ հայերին: Որոշ ենդինակների կողմից շեշտվում է նաև բոլշևիկյան գործոնի խաղացած բացասական դերի մասին Անդրկովկասում, և մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած հայտնի ռազմաճակատական իրադարձություններում, բացարձակացվում է նրա դերը, սակայն այն չի կարելի չափազանցնել, որովհետև 1920 թ. դրանց թիվը Հայաստանի Հանրապետությունում 500 հոգուց չէր անցնում, մեծ մասամբ ճեմարանականներ, թերուս աշակերտներ (Ս. Վրացյանի և ուրիշների տվյալներով):

Զեռնարկված արտակարգ միջոցառումները (20-35 տարեկան գրահավաք, դասալրության համար մահապատճի սահմանում և այլն) առանձնակի արդյունքներ չտվեցին, և չշտկեցին խարխլված ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Ծոշափելի արդյունք չտվեցին նաև դիվանագիտական քայլերը (թերևս միայն Մեծ Բրիտանիայից մեկ միլիոն ֆունտ ստենլինգի չափով գենքի ու զինամքերը, հանդերձանքի օգնությունը, այն էլ մասամբ կիսատ-պրատ. մասնավորապես ոչ պիտանի դրությունուն ներմուծված բրիտանական արտադրության երացանները, որոնք ինչ էին, ծանր, հազեցած չէին բավականաչափ քանակի փամփուշտներով, և որ ամենակարևորն է, դրանք բոլորովին ոչ պիտանի գտնվեցին ռազմական զործողությունների ժամանակ, քանզի դրանք մեծամասնը «քվում» էին, և հայ զինվորը չէր կարողանում այն զործնականում կիրառել պահեստամասեր էլ չկային, և այլն, հիմնականում դրանք ենթակա էին պարզապես խոտաննման): Հայաստանի Հանրապետությանը չկարողացավ էական օգնել նաև բարեկամ Հունաստանը: Արդեն ասկել է, որ Վրաստանն էլ կարծեցյալ չեզոքությունը պահպանեց:

Ընդհակառակը, բուրքական բանակը համալրվեց և զորեղացավ, համալրվելով նաև բարեկամական բոլշևիկյան Ռուսաստանից ստացված միանգամայն պիտանի գենք ու զինամքերով: Սարիդարձին ու Կաղզվանը գրավելուց հետո մարտեր ծավալվեցին Կարսի նատույցներում, որտեղ բուրքական բանակի թիվը նոր, թարմ համալրումներից հետո հասալ 24 հազարի: Հայերը ևս փորձեցին, ամրացնելով Կարսի մատույցները, ուժեղացնել իրենց ընդհանուր դիրքերը, սակայն ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, անարյունք, ավելացրած դրան նաև այն հանգամանքը, որ շատ դեպքերում հայկական կողմի ձեռնարկումները գործնականում թրային հայտարարագրեր էին ենթեցնում, քանզի Կարսյան ռազմական արգելապատճեշները ըստ եռթյան հիմնավորապես չամրացվեցին, մեծաքանակ երետանային պարկը կարգի չբերվեց, անմիտքար վիճակում էր, իսկ կարգապահությունը զինվորների և սպաների շրջանում բարձիրողի վիճակում էր, և այլն: 1920 թ. հոկտեմբերի 31-ին Կարսն անփառունակ ընկապվ: Դժբախտաբար, Կարսի ամրոցն իր բազմահազարանոց կազմով ցույց տվեց այն դիմադրությունը, որ-

այսին նա կարող էր և պարտավոր էր: Գտնվեցին նաև զորամասեր, որոնք հրաժարվեցին կատարել հրամանները: Չնայած գնդապետ Մազմանյանի հուսահատ քայլին (նա խուճապահար զինվորների առաջ ատրճանակով ինքնասպանություն գործեց) կանգնեցնելու ցարուցրիվ փախչող զինվորական խմբերին, դիմադրություն կազմակերպել չհաջողվեց: Թշնամուն գերի ընկալ մոտ 3000 զինվոր, 4 գեներալ, իսկ 6000 հոգի էլ Կարսի ամրոցում սրի քաշվեց: Այսպես անփառունակ ընկավ Կարսը՝ Փոքր Ասիայի ամենաառաջնակարգ (ռազմավարական առումով) կարևոր հենակետներից մեկը, որից դեռ իր ժամանակին՝ 1919 թ. աշնանը, անզիացիները դուրս էին քերել 60-ից ավելի հրանորներ, զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք՝ իր քենակինի այսպես կոչված Կամավորական Բանակին հանձնելու համար, ինչը սակայն պարզապես նվիրաբերվել էր մուսաֆարական Աղբբեջանին, և որը նույնական որոշակիորեն կանխորշիչ դեր խաղաց պատերազմի ընդհանուր ելքի վճռման խնդրում:

Դաշնակիցները և Ազգերի Լիգան հրաժարվեցին հայերին որևէ օգնություն ցույց տալ՝ չնայած Հայաստանի Հանրապետության կառավարության բազմից արված դիմումներին: Սակայն դաշնակիցները կամ լուս էին և օգնություն ցույց տալու տրամադրություն չին դրսերում, կամ ուղղակի օգնելուց հրաժարվում էին: Այսպես, անգլիական կոմիսար գնդապետ Ստորսը Երևանում հայտարարեց, թե Անգլիան չի կարող օգնության հասնել: Ավ. Ահարոնյանի բազմաթիվ խնդրանքները հզոր դաշնակիցներին, մնացին «ձայն բարբառ հանապատի»: Ազգերի Լիգան, ի դեմք մեծ տերությունների, լուր մնաց և գեր մեկ զինվոր չուղարկեց Հայաստան Հանրապետություն: Ոչինչ չտվեց նաև Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև միջնորդի դերի ստանձնումը ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից, իսկ ԱՄՆ-ի սենատը դեռևս հունիսի 1-ին հրաժարվել էր Հայաստանի նկատմամբ կարծեցյալ խնամակալությունից: Հայաստանի Հանրապետությունը լրվեց Անտանտի երկրների համախմբի, Ազգերի Լիգայի կեղծ բարեկամների կողմից, և բողնվեց թուրք գիշատչի դեմ միայնակ և անօգնական, այն թուրքին դեմ առ դեմ, որին «քրատյացի» համբավ ունեցող Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լույջ Չորջը համարում էր ժանտախտ և այն վայրերի անեծք, որտեղ նա փոռում էր քոչվորի իր վրանը, և որն ի տարբերություն լեզենից հայ-

նի վայրի գազանի, նույնիսկ երախտագիտության զգացում չուներ այն մարդու նկատմամբ, որը բուծել էր նրա վիրավոր ձեռքը:

Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետությանը մնում էր կնքել զինադադար և ապավինել Ռուսաստանի օգնությանը, որն առաջարկում էր իր միջնորդությունը: Կարսից հետո նոյեմբերի 7-ին ընկավ Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի): Նոյն օրը ստորագրվեց զինադադարի համաձայնագիր, որի վերաբերյալ առաջարկությունն արվել էր երկուտեր: Չնայած պայմանների ահավորությանը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված էր այն ընդունել: Սակայն դրանով ամեն ինչ չափարարվեց: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 8-ին, թուրքերը ներկայացրին ավելի ծանր վերջնագիր: Հայկական կողմը, պատճառարանելով, որ դրանով թուրքերը խախտուն են զինադադարը, և իրենք իբր քենակից պայմաններում ստիպված են մերժել երկորդ վերջնագիրը: Դա նշանակում էր պատերազմական գործողությունների վերսկում, ինչը և սկսվեց նոյեմբերի 11-ին թուրքերի առաջխաղացումով Զաջորուի ուղղությամբ: Սակայն շուտով հայերը հարկադրված ընդունեցին թուրքական վերջնագիրը, և ռազմական գործողություններն ավարտվեցին: Պատերազմում ծանր պարտություն կրած Հայաստանի Հանրապետությանը մնում էր ստորագրել հաշտության ծանր պայմանագիր Թուրքիայի հետ:

Հայաստանի Հանրապետության պարտության գործում բացառիկ կարևոր դեր խաղաց ուժերի անհավասարությունը, թուրքական բանակի ավելի լավ սպառազինվածությունը, անհամենատ ավելի բարձր մարտունակությունը, և հակառակը՝ հայկական բանակի մարտունակության անսովոր անկումը, նորակոչիկների առավել մեծ կուտակումները թուրք-հայկական ռազմաճակատի առավել կարևոր տեղամասերում և մասնավորապես Կարսյան ռազմագոտում, ինչի մասին նշել է նաև թշնամու ներկայացուցիչը՝ հենց ինքը՝ ոչ անհայտ Քաղաքի Կարարեքիր փաշան: Ավելացնենք նաև, որ այստեղ իր ոչ փոքր «դերակատարումն» ունեցավ գուցե նաև դարերի ընթացքով պարտադրված այսպես կոչված «Մեծ վախը», ստրկամտությունը թուրքի հանդեպ, հոգեկան բոլականությունը և պարզապես փախչելու-փրկվելու հոգեբանությունը: Թերևս արժե հաշվի առնել այն տեսակետը, ըստ որի հայկական բանակի տրամադրության վրա ճնշող ազդեցություն էր բողել այն կարծիքը, որ ինքը գործ ունի ուսւ-

թուրքական միացյալ հզոր ուժերի հետ, ինչը ևս կարևոր հոգեբանական-քաղաքական բնույթի գործոն էր՝ էապես պայմանավորված հայ-ռուսական դարավոր քարեկամության մասին պատմաքաղաքան բարդույթով: «Նման պատկերացումը, ներ է զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, - ճակատագրական ազդեցություն է ունեցել բանակի մարտունակության վրա և պատճառ դարձել հոգեբանական անկանությունը, և որը հանգեցրել է նրա այն գիտակցության, թե իր ուժերը չնշին են հակառակորդի ահարկու ուժերի նկատմամբ»: Սա էլ հենց հերքում է այն կեղծ, հիմքից զուրկ և լավ չփաստարկված տեսակետները, թե Հայկական բանակը միայն բոլշևիկների կազմալուծիչ քաղաքականության արդյունք է, ինչը մասսան է համապատասխանում պատմաքաղաքական իրականությանը և պատմական ճշմարիտ մեկնությանը:

Հարկ է այստեղ նաև ավելացնել այն չափազանց կարևոր հանգամանքի մասին, որ Առաջին Հանրապետության կառավարությանը և ռազմաքաղաքական գործիչներին, քարձրագույն սպայական և հրամանատարական կազմին այդպես էլ չհաջողվեց գործնականում հաղթարել այն խոլ և թշնամանքի վերածվող հակադրվածությունը, որ կար Հայկական կանոնավոր բանակի գորամասերի և հայրեկային-ֆիդայական խմբավորումների, անկանոն գորամասերի միջև, առավել ևս, որ վերջիններս ըստ էության ոչ մի կարգապահության չին ենթարկվում և հայտնի էին իրենց հոռի բարքերով: Խմբապետականությունը ներքուստ կատարեց իր քայլայիշ-կազմալուծիչ դերը Հայկական բանակում: Բանակում տեղ գտած բացասական երևույթների արմատավորման գործում էական էր նաև հայկական զորքի մասնակցությունը Զանգիբրասարի, Վեղիբրասարի և Հայատանի Հանրապետության մահմեղաբնակ մյուս տարածքների այսպես կոչված «մաքրագործման»՝ հնազանդեցման գործողություններին, քանզի այդ ընթացքում հայկական բանակի շարքերում տեղ գտած զանգվածային ալան-քալանը էապես նպաստեց կարգապահության խիստ անկանությունը և կազմալուծիչ գործընթացների խորացմանը բանակային զորամասերում:

Դա էլ հենց տրամաբանության հանգեցրեց Հայաստանի Հանրապետության անկանությունը: Անկանությունը զիսավոր պատճառներից մեկը հենց Հայաստանի Հանրապետության պարտությունն էր 1920 թ. բուր-

այկական պատերազմում: Կարսի և Ալեքսանդրապոլի սրբնքաց անկումից, ինչպես նաև հոկտեմբերի 14 -ի հակահարձակման և այլ գործողությունների ձախողումից հետո ռազմաճակատն արդեն աղետալի կերպով կազմալուծված էր, և Հայաստանի Հանրապետության պարտությունը հանգեցրեց քաղաքական ճգնաժամի վերջնական նազուցալուծնանը երկրում: 1920 թ. նոյեմբերի 29 -ին հրաժարական տվեց Հան Օհանջանյանի բյուրո-կառավարությունը, և կազմվեց Ս. Վրացյանի ճախ կուսակցիոն կառավարական կարիքնետը, որն է անմիջապես ճենարկեց հաշտության բանակցությունների շարունակումը բուրքական հրամանատարության հետ: Ալեքսանդրապուր գտնվող բուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ջյազիմ Կարարեքիր փաշան Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորած հայկական պատվիրակությանը թելադրեց հաշտության մեկը մյուսից ծանր պայմանները, իսկ նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի Հանրապետությանը ներկայացրեց վերջնագիր: Այսպես, 1920 թ. բուրք-հայկական աղետալի պատերազմն ավարտվեց Ալեքսանդրապոլի ստորացուցիչ պայմանագրով և Հայաստանի Հանրապետության անկումով (1918 թ. նայիսի 28 – 1920 թ. դեկտեմբերի 2):

Մաս Երրորդ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

ԹԵՍԱ ԱՌԱՋԻՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ: ՊԱՏՄԱՅԱՔԱՎԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՍՏԱ

1920 թ. աշնանային պատերազմը Հայաստանի Հանրապետության և քեմալական Թուրքիայի միջև (1920 թ. սեպտեմբերի 23 – 1920 թ. նոյեմբերի 25) աղետալի եղավ Հայաստանի համար: 1920 թ. նոյեմբերի 25-ին Հայաստանի Հանրապետության և քեմալական Թուրքիայի միջև բանակցությունները սկսվեցին՝ հաշտության պայմանագիր ստորագրելու համար: Դրանք հաղթողի և պարտվածի բանակցությունները էին: Հայկական պատվիրակությունը գլխավորում էր Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, որին ուղեկցում էին պատվիրակության անդամներ Արքայականությանը, Ա. Ղուկասյանը, կապիտան Խնճորյանը և ուրիշներ: Թուրքականը գլխավորում էին հայտնի թուրք գորապետ Ջյազիմ Կարարեքիր փաշան, Համիդ բեյը և Սուլեյման Բեչչար բեյը: Համբարձում Տերտերյանի վկայությամբ Ա. Վրացյանի Հայաստանի Հանրապետության կառավարության գերազուն խնդիրն էր օր առաջ թուրքերի հետ հաշտություն կնքել: Ըստ էության դա «Հայոցին կառավարության հուսահատ վերջին քաղաքական քայլերից մեկն էր՝ ստեղծված ծանրագույն ռազմաքաղաքական իրավիճակից հանրապետությունը մի կերպ դուրս բերելու և ժողովրդին փրկելու համար»:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Ալ. Խատիսյանի պատվիրակությունը, այն ժամանակ, երբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը վայր էր դրել իր իշխանությունը, սա-

կայն ունենալով նոյն կառավարության լիազորությունը, Ալեքսանդրապոլս ստորագրեց հայ-թուրքական հաշտության պայմանագիր: Այն Հայաստանի Հանրապետության և Հայ ժողովրդի համար նվաստացուցիչ պայմանագիր էր: Պայմանագիրը բաղկացած էր 14 կետերից: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր առաջին կետով դադարեց գոյություն ունենալուց պատերազմական իրավիճակը Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև: Երկրորդ կետով որոշվում էին Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանները: Թուրքիային էր անցնում Արևելյան Հայաստանի 1914 թ. սահմաններից ավելի քան 20 հազար քառ. կմ տարածք, այդ քում՝ Կարսի մարզը կամ նահանգը (Սարիղամիշի, Արդահանի, Օլիի, Կաղզվանի շրջանները), և շուրջ 3700 քառ. կմ կազմող Սուրմալուի գավառը: Չարուրն ու Նախիջևանը, ինչպես նաև Չափավայրի շրջանը մինչև դրանց ճակատագրի վերջնական որոշումը, քեմալական Թուրքիայի հովանավորության ներք ստանում էին ինքնավարություն: Հետագայում, արդեն Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի համաձայն Չարուր-Նախիջևանը դրվեց Խորհրդային Ալյոֆնանի անվերապահ վերահսկողության ներքո: Որոշվեց նոր միջանական սահմանը, որը պետք է անցներ Ախուրյան-Արաքս գետերով և գոյություն ունի առ այսօր: Փաստորեն Թուրքիային էր անցնում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը. Վերջինս երբեք նրանը չի եղել, և դա թուրք-հայկական պատերազմի արդյունքն էր, զավթիչի «իրավունքի» իրագործում, ուժի դիրքերից քաղաքականության իրագործում (որն այդպես էլ երբեք չյուրագրին թերուս եալ ուսուցիչները և վարժապետները, որոնք քննել էին դիվանագետ բնելու դժվարին ուղին): Պայմանագրի վեցերորդ կետով արգելվում էր իրենց բնակավայրերը վերադառնալ այն գաղրականներին, ովքեր արտաքսվել էին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և թշնամու բանակի շարքերում կռվել Թուրքիայի դեմ: Դա նշանակում էր, որ Արևմտյան Հայաստանից գենոցիդի հետևանքով իրենց օջախներից գրկած հայությանը արգելվում էր վերադառնալ հայրենիք: Պայմանագրի յոթերորդ կետով Թուրքիայի կառավարությունը իրածարփում էր պատերազմի հետ կապված ծախսերի հատուցումից, պահանջական «պատերազմ», որ նա իր ստիպված էր ճենարկել» Հայաստանի Հանրապետության դեմ, ինչով գործնականում և ուղղակիորեն արդարացվում էր թուրքական ազրտիան հայ ժողովրդի

դեմ: Կողմերը հրաժարվում էին նաև համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կրած վնասները հատուցելու ամեն տեսակ պահանջերից: Սույն պայմանագրի 9-րդ կետով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, որը կտրականապես մերժել էր Թուրքիայի կառավարությունը, այն անվավեր էր ճանաչվում, ինչպես նաև Հայաստանը հրաժարվում էր Թուրքիայի դեռ ուղղված բոլոր պայմանագրերից և պարտավորվում էր Եվրոպայից և Ամերիկայից ետ կանչել իր պատվիրակություններին: Տասնենկերդի կետով՝ Թուրքիան իրեն իրավունք էր վերապահում վերահսկողություն սահմանել ՀՀ երկարությների և հաղորդակցության ուղիների վրա՝ զենքի մատնանշված նորման գերազանցող չափերի ներմուծումն արգելելու համար, պարտավորվելով նաև Շարունակական-Ծահրախը-Չուլֆայի վրայով՝ Հայաստանի Հանրապետությանը ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան և Մերքար: Թուրքիան և Հայաստանը պարտավորվում էին նաև արգելակել Անտանտի երկրների պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչների նույնը: Տասներկուերդի կետով՝ Թուրքիան իրեն իրավունք էր վերապահում ուղղական միջոցներ ձեռնարկել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Տասներերրորդ կետով՝ ՀՀ կառավարությունն անվավեր էր ճանաչում այն բոլոր պայմանագրերը, որ կարող են կնքվել և առնչություն ունենալ Թուրքիայի հետ, կամ կնքվեն ի վես Թուրքիայի շահերի:

Շարուրում և Նախիջևանում մտցվեց հատուկ կառավարում, անցման մի ձև, որով հետագայում այն պարզապես հանձնվեց Ադրբեյջանին (Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրով): Հայկական տարածքը խիստ կրծատվեց, էապես փոքրացավ և Հայաստանի Հանրապետությունը պարփակվեց պայմանագրով սահմանված սահմանագծի շրջանակներում: Այն որոշակի տեսանկյունից կարծես թե Բարումի 1918 թ. հունիսի 4-ի պայմանագրի շարունակությունն էր, սակայն առավել վատրար հետևանքներով: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի չորրորդ կետով՝ Հայաստանի Հանրապետությանը բույլատրվում էր ունենալ խիստ սահմանափակ քանակով զինված ուժեր: ընդամենը 1500 զինվոր, 8 երանոր և 20 գնդացիր: Հայաստանի Հանրապետությունը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, այն անվավեր համարելով: Միաժամանակ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր Եվրոպա-

յից և Ամերիկայից ետ կանչել իր պատվիրակություններին, որա հետ մեկնել պարտավորվելով պետական կառավարման ոլորտից եռացնել բոլոր այն պաշտոնատար անձանց ովքեր կիառակվեին այդ որոշումներին և կիարեկն այսպես կոչված «Անտանտայի իմպերիալիստական կառավարություններին»: Չատ ծանր էր վիճահարույց պայմանագրի 3-րդ կետը՝ կապված հայտնի տարածքների կիրկական պատկանելության հետ (ըստ որա, Թուրքիային զիշկած շրջանները անվիճելի պատմական, եթիկական և իրավական կապեր ունեն Թուրքիայի հետ), որի խսության շուրջն առ այսօր վեճեր են գնում: Այդուհանդեմ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրիը, որը ստորագրման պահից մեկ ամիս անց պետք է վավերացվեր Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից, հետագայում չվավերացվեց և օրինական ուժ չստացավ, այն շնանաչվեց ոչ Խորհրդային Հայաստանի և ոչ էլ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքման կապակցությամբ շատ որշակի և նպատակային դիտարկում է կատարել պատմաբան Գ. Գալոյանը. «Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն այլևս լիազորություններ չուներ՝ որևէ պայմանագիր ստորագրելու Թուրքիայի հետ: Սակայն Ալ. Խատիսյանը, չունենալով Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությունները, իր ստորագրությունը դրեց բուրքերի կողմից պարտադրված արխիտեկուցիոն և քանիչիական պայմանագրի տակ: Եթե բուրքերի համար խիստ ծեռնըսու շինուեր այդ պայմանագրի տակ Հայաստանի Հանրապետության՝ իշխանությունից հեռացած կառավարության ներկայացուցիչ ստորագրությունը, նրանք առանց վարանելու կիենակեին միջազգային ընդունված նորմերի վրա և կմերժեկն այն, ինչպես վարկեցին սուլթանի կառավարության կողմից Սևրի պայմանագրի ստորագրման դաշտում»:

Հետաքրքիր է նաև այս կապակցությամբ առանձնահատուկ կերպով ընդգծել, որ պայմանագրի հիմքերորդ կետով՝ Թուրքիայի կառավարությունը պարտավորվում էր զինված օգնություն տրամադրել Հայաստանի Հանրապետությանը, եթե այդ պահանջի արտաքին կամ ներքին վտանգը, և եթե Հայաստանի Հանրապետությունը

նը դիմի իրեն մատնանշված խնդրով, ինչից չհապաղեց օգտվել «Հայրենիքի Փրկության Կոմիտեի» ղեկավար Ս. Վրացյանը 1921 թ. փետրվարյան փոքրորկալից իրադարձությունների, ավելի ճիշտ՝ քաղաքացիական կողմների ժամանակ, հատուկ նամակով դիմելով Թուրքիայի Ազգային Սեծ Ժողովին, սակայն ի պատասխան ստանալով կտրուկ ժխտողական պատասխան, ինչը լիովին հասկանալի էր:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Հայաստանի Հանրապետության վերջին պետական փաստաթուղթն էր: Երկուս ու կես տարի անց այն ընկավ պատմության գիրկը: Արտաքին եզր ռազմաքաղաքական ճնշման և ազրեսիկ հարևանների բացահայտ հակական ռազմավարության իրականացման հետևանքով Հայաստանի Հանրապետությունը անզոր մաքառումից հետո դադարեց գոյություն ունենալուց: Դա, անշուշտ, տեղին չէ կապել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության եվրոպական կողմնորոշման կամ էլ հայկական պետության անկման փաստը շահկապել ՀՀ կառավարության արկածախնդրական գործելակերպի և անհետատես քաղաքականության հետ, ինչը միանգամայն իմանագործ գաղափար է: Ի վերջո այդ ճակատագրից չխուսափեցին անգամ բավականաչափ զգուշակոր, խոհեմ քաղաքականություն վարող Առքեցանը և «Հեղորություն» պահպանող մենշևիկյան Վրաստանը, որոնք վերջինից դարձան խորհրդային ռազմաքաղաքական ներխուժման զոհերը և հայտնվեցին բոլշևիկյան կայսրության աշխարհագագական տիրույթի շրջանակներում, կորցնելով պետականությունը: Անտանտի դեմ ուղղված այդ եզր հակաքայլերով Խորհրդային Ռուսաստանը ընդամենը վերականգնեց նախկին կայսերական սահմանները, և դարձավ տարածաշրջանի ամենահզոր գործուն ռազմաքաղաքական ուժերից մեկը, ավելացրած դրան՝ քեմալական թուրքիայի ներկայությունը խորհրդա-թուրքական սահմանագծի ողջ երկայնքով: Կարելի է անվերապահորեն եզրահանգել, որ Հայաստանի Հանրապետության անկման գլխավոր պատճառը խորհրդարքական կանխավ ծրագրված և գործնականում խնամքով իրագործված ռազմատենչ ռազմավարությունն էր, որի դեմ արտաքին եզր ռազմաքաղաքական աջակցությունից գորկ և Ազգերի Լիգայի երկրների կողմից լրված Հայաստանի Հանրապետությունը պարզապես անզոր գտնվեց արդյունավետորեն հակազդել:

ԹԵՍԱ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՍՏԱՑՆԱԳԻՐԸ: ԽՈՐՀՈՒԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Երևանի համաձայնությունը, ինչպես և Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը (1920 թ. դեկտեմբերի 2) այն նոր քաղաքական փոփոխության իրավիճակի արդյունքն էր, որ ստեղծվել էր Անդրկովկաստ, նաև պատուի Հայաստանում և նրա շորք:

Թուրք-հայկական պատերազմը և դրա ամենակուլ հետևանքները առաջ բերեցին նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ Անդրկովկաստ, և մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության շրջ, ինչը իրամայական անհրաժեշտություն դարձրեց՝ նոր արմատական բնույթի վերաձևումներ կատարելու տարածաշրջանի քաղաքական քարտեզում, որն ըստ Էության գլխավորապես և գործնական Դաշնակից տերությունների Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ վերաբերնումների փոփոխության արդյունք էր: Այս ամենի հետևանքով Հայաստանը հայտնվեց քաղաքական ցայտնոտային վիճակում, ճգնաժամը երկրում խորացավ, և ստեղծված բարդ ու լարված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետի պարտականությունները ստանձնած Սիմոն Վրացյանը փորձեց կարգավորել հարաբերությունները բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, համապատասխան բնույթի բանակցություններ վարելով Խորհրդային բանագնաց Բորիս Լեզգրանի հետ՝ բոլշևիկյան պետության հետ սերտ բարեկամություն հաստատելու և նրա հմարավոր ռազմաքաղաքական աջակցությունը ստանալու համար: Այդ կապակցությամբ Ս. Վրացյանը ուղղակի նկատել է. «Ամենքի համար պարզ էր այն օրերին, որ Հայաստանը կամ Ռուսաստանի հետ պետք է լիներ, կամ էլ պետք է դառնար բուրքերի ձեռքին խաղալիք, եթե չընաջնջվեր իսպան»: Սիամանանակ, տարածաշրջանում գործող շահագրգիռ աշխարհաքաղաքական ուժերի գործունեության

համակողմանի և պատմաքննական անկողմնակալ վերլուծությունն ակնհայտորեն նաև փաստում է այն իրողությունը, որ քեմալական երի, նրանց ռազմութիւնի հայտնի առաջխաղացումը Անդրկովկաս կատարվել է Մեծ Բրիտանիայի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն, որի նպատակն էր Անդրկովկասից դուրս մղել օրեցօր հզրացած Խորհրդային Ռուսաստանին՝ իր թե անդրկովկասյան ժողովուրդներին փրկելով կոմունիստական վտանգից, ինչն ակնհայտորեն ոչինչ չտվող և ստահող նոտեցում էր պատմաքաղաքական իրադարձությունների բուն էությանը: Ակնհայտ էր, որ ընդամենը տեղի էր ունեցել աշխարհաքաղաքական ուժերի բախում տարածաշրջանին տիրելու համար, որտեղ զանազան «Խզմերը» պարզապես սնամեն և գործնական բովանդակությունից գորկ քաղաքական մանհապույտցիաների կամ մերենայությունների արդյունք-բառակապակցություններ էին, Անդրկովկասյան հանրապետություններում կենդ դեմոկրատիայի հաստատման մղվող պայքարի արտացոլանքները: Չաղաքական և ռազմական առճակատման խնդիրն ընդամենն այն էր, թե ու կիշխի տարածաշրջանում՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը, թե՝ Անտանտը կամ նրա երկրներից որևէ մեկը:

Հետևաբար, Ս. Վրացյանը բանակցելով Բ. Լեզրանի հետ, ըստ իր հավաստիացման, փորձում էր պարզել, թե կարո՞ղ է արդյոք Ռուսաստանը օգնել Հայաստանի Հանրապետությանը և ինչ ձևերով ու եղանակներով, ինչ ժամկետներում: Նման իրավիճակում Բ. Լեզրանն ուղղակիորեն Ս. Վրացյանին առաջարկում է հետ կանչել Անսատիսյանի պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլից, մերժել թուրքերի պահանջները և խորհրդային զրամասեր մտցնել Հայաստան: Ս. Վրացյանը գործնականում էապես չիմնավորված անհանգստություն է արտահայտում խորհրդային կողմից տրվող երաշխիքների կապակցությամբ, թե իր թուրքերը կարող են Սարգարայից շարժել Երևանի վրա: Բ. Լեզրանը ի պատասխան վստահեցնում է Ս. Վրացյանին, որ թուրքերը չեն համարձակվի դիմել նման քայլ: Արդյունքում, Բ. Լեզրանի և Ս. Վրացյանի միջև տարվող բանակցությունները քաղաքական փակուի մտան, այսինքն՝ ճախողվեցին, շտալով գործնական արդյունքներ: Կարծում ենք, այս դիրքորոշման ընտրության խնդրում խիստ որոշակի դեր խաղաց հոգևարք ապրության Հանրապետության կառավարության՝ ոչնչով չարդարացած պատմաբան-փակուդային իրավիճակի հանգուցալութումը տակ է առաջարկությունը:

բացաձայն այն «Վախը», որ իր երե Կարմիր բանակը Հայաստան նաներ հյուսիսից, ապա թուրքերը առաջ կշարժվեին հարավից և բոլցիկ ուստաների հասնելուց շատ առաջ կհասնեին մտնել և գրավել երևանը, ինչը քաղաքականապես չհաշվարկված մոտեցում էր իրադարձությանը, այն պարզապես բոլշևիկյան Ռուսաստանի նկատմամբ քաղաքական մոլորության, բոլշևիկների նկատմամբ կույր նախարարական արդյունք էր, ինչը մեծապես խրախուսվում էր Անդրկովկասից հեռացած Մեծ Բրիտանիայի և Անտանտի այլ երկրների կողմից, որոնք դեռ 1918-1919 թթ. քաղաքացիության եզրեր ին որոնում թուրքերի հետ՝ հաշտվելու ներքին խորքային եզրեր դրանելով անգամ բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ:

1920 թ. նոյեմբերի 29 -ին Բ. Լեզրանը վերջնագրի ծևով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հայտարարեց, որ ԱԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեն որոշել է Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատել: «Դրանից ելենելով՝ Քարվում ստեղծված Հայաստանի Ռազմականավոխական կոմիտեն, իր կազմում ընդունելով Սարգիս Կասյանին (նախագահ), Սահակ Տեր-Գարբրիելյանին, Ասքանազ Մուավյանին, Ալեքսանդր Բեկարյանին, Իսահակ Դովլարյանին և Ավիս Նորիշշանյանին, 11-րդ Կարմիր Բանակի գործասերի ուղեկցությամբ Ղազախի կողմից մտավ Քարվանսարայ և եղանակեց Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման մասին: «Հայաստանի ապստամբ ժողովը կամքով ու ցանկությամբ Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունն այսօրվանից Հայաստանը հայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն: Այսօրվանից Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշակը պաշտպանելու է նրա աշխատավոր ժողովրդին ճնշումների դարավոր լծից»: Այսինքն՝ գործնականում հայ ժողովությը ամենահին էլ հանուն խորհրդային իշխանության հաստատման որևէ ապստամբական տրամադրություն չի ցուցաբերել, առավել ևս ապստամբություն բարձրացրել, ինչպես ժամանակին պնդել են խորհրդային իշխանության տարեգիրները, որոնք կուսակցական-քաղաքական պատվեր կատարելով, պարզապես աղավաղել են իրականությունը և հորինվածքը ճշմարտության տակ իրամցրել մերեցողին՝ ստեղծելով զանազան լեզենդանման պատմություններ: Ծանաժամային-փակուդային իրավիճակի հանգուցալութումը տակ է առաջարկությունը:

րավ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը, ինչն անխուսափելի էր՝ այլընտրանքային տարրերակների բացակայության հետևանքով, և որը պարտադրեց Հայաստանի Հանրապետության վերջին փուլի քաղաքական-ռազմական առաջնորդներին հաշտվել բոլշիկյան իրողության հետ և համաձայնվել իշխանությունը խաղաղ եղանակով նրանց հանձնելու մտադրության հետ, անկախ քաղաքական ռեժիմից, որը մինչև վերջին պահը դաշնակցության գործիների մի զգալի մասի համար անընդունելի գաղափարադրույթ էր: Պարզապես ժամանակի և հետևաբար նաև՝ կորակած հնարավորությունների մի ողջ ժամանակահատված, որում անտեղի հաշվարկներ էին կառուցված՝ կապված սկրյան երկրներից ակնկալիող հնարավոր ռազմաքաղաքական աջակցության հետ, ինչու արևմտյան մտասեռումն ունեցավ իր քացահայտ քացասական հետևանքները՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հնարավոր հաստատման հեռանկարների տեսանկյունից:

Այս կապակցությամբ էլ տեղին է հատուկ նշել, որ այդուհանդերձ, ստեղծված իրադրությունում Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման գաղափարն արդեն ընդունում էին ոչ միայն կոմունիստներն ու նրանց հարողները, այլև բնակչության որոշակի խավերը, ինչպես նաև դաշնակցություն կուսակցության ճախ թիւ: Պատմաքաղաքական այս հանգամանքներն էլ հենց կարևորեցին և անխուսափելի դարձրին բոլշևիկների իշխանության գալլ:

Հատկանշական է, որ խորհրդային կարգերի հաստատման ընթացքում կարմիր զորքերի և հայ բնակչության միջև որևէ ուղանական բախում, առավել ևս թիւ թե շատ լուրջ առճակատում տեղի չունեցավ: Հայաստանի Հանրապետության բանակը ևս դիմադրություն ցույց չտվեց բոլշևիկներին, չնայած նման փորձներ եղել են, ինչին արմատապես հակադրվել է բազմահնուտ ռազմական գործիչ Դրոն:

Այդ փոխիսված ռազմաքաղաքական իրավիճակը հաշվի առնելով՝ դեկտեմբերի 1-ին Դաշնակցության բյուրոն, Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցությունը և կառավարությունը որոշեցին ընդունել Ռուսաստանի առաջարկը Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման մասին՝ խաղող ձևով և որոշակի պայմաններով:

Հայտնի պայմանները ձևակերպվեցին դեկտեմբերի 2-ի Երևանի

համաձայնությամբ, որ ստորագրեցին ՌՍՖՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորությամբ՝ զինվորական նախարար Դրոն և Համարձում Տերտերյանը: Դրանով իսկ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը դադարում էր գործելուց, Հայաստանը հայտարակում էր Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն և խաղաղ ճանապարհով ողջ իշխանությունն անցնում էր Հայաստանի հանրապետության Հեղկոմի ձեռքը: Այս վերջնագրային բնույթ ուներ, և, ըստ եռթյան, այլընտրանքային տարրերակ գոյություն չուներ: Դա նաև հերքում է այն պատմաբանների տեսակետոր, համաձայն որի Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը կատարվել է նոյեմբերի 29-ին և ոչ թե դեկտեմբերի 2-ին: Իշխանությունը, համաձայն այդ փաստաբերի, ժամանակավորապես, մինչև Ռազմահեղափոխական կոմիտեի ժամանումը Երևան, համձնարարվեց Դրոն - Սիլինի փոխանցումային կառավարությանը, որը պետք է լիներ կոռալիցիոն (5 բոլշևիկ և 2 ճախ դաշնակցական): Համաձայնությամբ արգելվում էին հալածանքները և հետապնդումները նախկին իշխանությունների ներկայացուցիչների և մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների անդամների նկատմամբ: Բնականաբար, չէին բույրատրվում հալածանքները նախկին սպայակազմի նկատմամբ: Սակայն իրականում բոլշևիկները խախտեցին այդ համաձայնագիրը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմը կատարվեց բուրքական մահարեր ազրեսիայի սպառնալիքի իրավիճակում: Իսկ Ս. Վրացյանի վկայությամբ, այդ փաստաբերի նորիկվ Հայաստանը խորհրդայնանում էր բոլորովին խաղաղ վերպով, անարյուն ուղիղով, առանց որևէ հեղափոխության, առանց մեկի քիրը արյունոտելու: Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը արդյունք էր ոչ թե բանվորագյուղացիական ապստամբության, ինչպես տարիներ շարունակ պնդել են խորհրդահայ պատմաբանները, այլ միանգամայն խաղաղ բանակցությունների, որոնց արյունքում էլ՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությունը բոլորովին, առանց ռազմաքաղաքական առակատման, կամովին հանձնեց իշխանությունը բոլշևիկներին, չնայած վերջիններս, կարծ ժամանակ անց դրժեցին իրենց իսկ կողմից տրված խոստումները և անհիմն բռնություններ կիրառեցին իին իշխանության կողմնակիցների և, մասնավորապես Հայկական բանա-

կի սպայակազմի նկատմամբ: Այդուհանդերձ, դրանով իսկ բացվում էր Հայոց պատմության խորհրդային ժամանակաշրջանը:

Վերն ասվածը շատ խոսուն հաստատվում է նաև Առաջին Հանրապետության կարևորագույն պատմագրի և տարեգրի՝ Ս. Վրացյանի բազմանշանակ և պատմականորեն իմաստուն եղբահանգումով Առաջինից Երկրորդ՝ Խորհրդային Հանրապետության անցման պատմափաստին. «Որևէ ուրացումով կամ փասերի խեղարյուրումով կարելի չէ հերքել և այն փաստը, որ 1920 թ. դեկտ. 2-ին, կամ, եթե հաճելի է, նոյեմբերի 29-ին տեղի ունեցավ ոչ թե Հայաստանի նոր պետության ստեղծումը, այլ գոյություն ունեցող հանրապետության վարչաձևի փոփոխություն. ժողովրդական անկախ հանրապետության տևող հաստատվեց Խորհրդային անկախ հանրապետություն...»

Այսպիսով պատմական իրողություն է, որ ներկա Խորհրդ. Հայաստանը շարունակությունն է Հայաստանի Հանրապետության: Եթե տեղի չունենային այն մաքառումները, որոնք հանգեցրին հայկական անկախ պետության ստեղծման 1918 թ. մայիսի 28-ին, եթե գոյություն չունենար Հայաստանի Հանրապետությունը իր ազգային կազմով ու նկարագրով, այսօր գոյություն չէր ունենա և Խորհրդ. Հայաստանը ազգային կազմով ու դիմագծով:

Ժամանակը ունի իր խորհուրդը:

Վարչաձևերը ժամանակավոր երեսոյ են: Ժամանակավոր են և վարիչները: Հավերժական են ազգերն ու հայրենիքները՝ հայրենի հողի վրա նստած ժողովուրդները: Հավերժական է ազատահեն հայ ժողովուրդը, որ մահվամբ մահը կոխելով՝ կերտեց հայրենիքի անկախությունը:

Ժամանակները եղի են դեպքերով: Պատմությունը վերջացած չէ: Մենք հավատում ենք, որ Հայաստանը նորից կլինի ազատ և անկախ, ավելի լայն ազգային սահմաններով: Ընդունակ տեղ տալու իր ծոցուն ի սփյուռք աշխարհի հողմացրիկ եղած բռնը զավակներին: Հայաստանի Հանրապետությունը շարունակում է ապրել հայ ժողովրդի սրտում որպես մշտակառ հուշ անցյալի և իրքն կենդանի հույս ապագայի»:

Այսինքն, պարզապես անցում կատարվեց Հանրապետությունից Հանրապետություն, այսինքն՝ ժողովրդավարական Հայաստանից սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստան:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին. - Երևան, «Քարձրագույն Դպրոց» հրատ., 1997. - 436 էջ:
2. Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս. - Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ.-տի հրատ., 1998. - 302 էջ:
3. Արծրունի Վ., Հայ-տաճկական պատերազմը. Հայ սպայութիւնը. Շատախ. - Երևան, «Մուղնի», 2002, 456 էջ:
4. Զոհրաբյան Է. Ա., 1920 թ. բուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները. - Երևան, «Ուսկան Երևանցի» հրատ., 1997. - 368 էջ:
5. Զոհրաբյան Է. Ա., Ազգամիջյան կոխվելը Երևանի նահանգում 1918 թ. - Երևան, «Հայագիտակ» հրատ., 2000. - 144 էջ:
6. Զոհրաբյան Է. Ա., Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտ. - 1920 թ. ապրիլ). - Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2002. - 265 էջ:
7. Գալոյան Գ. Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ. - Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999. - 539 էջ:
8. Գևորգյան Հ. Մ., Դրո: Դրաստամատ Կանայանի կյանքն ու գործունեությունը. - Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2007 թ. - 670 էջ:
9. Դանիելյան Է. Լ., Սելյանյան Ա. Ա., Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 2008. - 352 էջ:
10. Իշխանեան Է., Լեռնային Ղարաբաղ (1917 - 1920). - Երևան, «Հայաստան», 1999. - 730 էջ:
11. Լանգ Գ. Մ., Ռուքը Ջ. Ջ., Հայերը: [Հայ ժողովրդի պատմություն: / խմբ. Կ. Ա. Խուդավերդյան]: Անգլ. թարգման. Բ. Լ. Թորոսյան. - Երևան, «Հայկ. Հանրագիտար. գլխ. խմբագր.», 1992. - 86 էջ:
12. Լեռ, Անցյալից (Հուշեր, Թղթեր, Դատումներ). - Թիֆլիս, Հրատ. «Խորհրդային Կովկաս»-ի, 1925. - 477 էջ:

13. Խատիսան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը և զարգացումը. - Բ. Տպ.- Պէյրութ, տպ. «Համագայինի», 1968. - 487 էջ:
14. Սելքոնյան Ա., Զավախը ՀԻ դ. - XX դարի առաջին քառորդին. - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 2003. - 544 էջ:
15. Կարապետյան Մ. Լ., Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը (1918 - 1920). - Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996. - 139 էջ:
16. Կարապետյան Մ. Ա., Հայաստանը 1912-1920 թվականներին. Ուսումնական ճեղնարկ բուհերի համար. - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 2003. - 399 էջ:
17. Կարապետյան Մ. Ա., Գևորգյան Է. Գ., Խորեղային Հայաստանը 1920-1991 թվականներին. Ուսումնական ճեղնարկ բուհերի համար. - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 2007. - 448 էջ:
18. Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ). - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 1999. - 240 էջ:
19. Հայոց պատմություն. Հիմնահարցեր. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Ուսումնական ճեղնարկ, խմբ. պրոֆ. Հ. Ռ. Սիմոնյանի. - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 2000. - 487 էջ:
20. Հակոբյան Ա. Մ., Հայաստանի Հանրապետություն (1918-1920 թթ.). - Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1992. - 35 էջ:
21. Հակոբյան Ա. Սարգսյան Ա., Հայոց պատմություն (Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը). Ուսումնական ճեղնարկ, լրամշ. հրատ. - Երևան, «ճարտարագետ» հրատ., 2004. - 352 էջ:
22. Հայաստանի Հանրապետության պաղամնափառ օրենքները (1918 - 1920 թթ.). - Երևան, ՀՀ ազգային ժողով, ՀՀ Պատմ. Կենտր. Արխիվ, 1998. - 506 էջ:
23. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն). Փաստաթրերի և նյութերի ժողովածու. Պատմ. խմբ. Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան. - Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000. - 455 էջ:
24. Հարույրյան Վ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918 - 1945 թվականներին. - Երևան, «Զանգակ - 97» հրատ., 2002. - 271 էջ:
25. Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918-1919. - Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005. - 604 էջ:
26. Նախիջևան-Ծարութը 1918-1921 թթ., Փաստաթրեր և նյութեր. «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1(95) - 2(96) 1993 թ. - Երևան, ՀՀ կառավարության առընթեր Արխիվային Գործի Վարչություն, 1993. - 391 էջ:
27. Նախիջևան Ազարյի, Բրիտանիա և Հայկական Հարցը 1915-1923. - Պէյրութ, Հրատ. Հ.Բ.Ը. Միութեան Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամի, 1994. - 344 էջ:
28. Ռութեն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները. - հ. 7, Գ. հրատ., Թեհրան, 1982. - 363 էջ:
29. Սիմոնյան Ա. Հր., Զանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.). - Երևանի Պետական Համալսարանի հրատ., 2000. - 672 էջ:
30. Սիմոնյան Հր. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից. - Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1981. - 630 էջ:
31. Սարգսյան Կ., Հայ-Վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2002. - 204 էջ:
32. Սարգսյան Կ., Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (ինչպես կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը). Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2007. - 256 էջ:
33. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն. - Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1993. - 704 էջ:
34. Վրացյան Վ. Հ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ուղղամարդարական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց քաղաքական պատմության էջերից). - Երևան, ՀՊՃՀ հրատ., 1999. - 64 էջ:
35. Վրացյան Վ. Հ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագույն էջերից). - Երևան, ՀՊՃՀ հրատ., 1999. - 40 էջ:
36. Վրացյան Վ. Հ., Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին. - Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2003. - 228 էջ:
37. Վրացյան Վ. Հ., Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը (1918-1920 թթ.). - Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2006. - 288 էջ:
38. Վրացյան Վ. Հ., Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ (մենագրություն). - Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2007. - 100 էջ:

39. Վիրաբյան Վ. Հ., Հայաստանի Հանրապետության հետախոզությունը և քանակը 1918 -1920 թթ. /մենագրություն/. - Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2009. - 416 էջ:
40. Քաջազնունի Յովի., Հայաստանի Հանրապետության. - Երևան, «Ս. Վարանյան» հրատ., 1993. - 32 էջ:
41. **Ататюрк, Мустафа Кемаль.** Путь новой Турции. 1919 -1927. Т. I: Первые шаги национально-освободительного движения, 1919.- М.: Госуд. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1929. - 479 с.
42. **Ататюрк, Мустафа Кемаль.** Путь новой Турции. 1919 -1927. Т. II: Подготовка Ангорской базы, 1919 - 1920. - М.: Госуд. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1932. - 416 с.
43. **Ататюрк, Мустафа Кемаль.** Избранные речи и выступления, под. ред. проф. А. Ф. Миллера. - М.: Изд-во "Прогресс", 1966. - 432 с.
44. Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, часть II. - М.-Л.: Государственное изд-во, 1929.- 435 с.
45. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Отв. ред. В. А. Микаелян. - Ереван, Изд-во АН Армении, 1992.- 756 с.
46. Ованисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения, 1918-1920 гг. - Ереван: Изд-во "Тигран Мец", 2007. - 912 с.
47. Hovannissian Richard G., Armenia on the road to Independence, 1918. - Berkeley, Los Angeles: Univers. of California Press, 1967. - 364 p.
48. Hovannissian R. G., The Republic of Armenia. From Versailles to London, Vol. II. 1919 - 1920. Berkeley, Los Angeles, London: Univers. of California Press, 1982. - 603p.

ՀԱՆՁԱՐԱՐՎՈՂ ՈԵՖԵՐԱՏՆԵՐԻ ԹԵՍԱՏԻԿԱ

1. Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը և հայ ազգային պետականության կայացման գործընթացները:
2. 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հռչակումը:
3. 1918 թ. հունիսի 4-ի Բարումի պայմանագիրը և դրա պատմաքաղաքական հետևանքները Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար:
4. Թիֆլիսի և Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդների դերը հայկական պետականության կայացման պատմաքաղաքական գործընթացներում:
5. Արամ Մանուկյանի դերը հայկական պետականության կայացման գործում:
6. Արամ Մանուկյանի գործունեությունը Ներքին Գործերի նախարարության աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում:
7. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ազգային-պետական խորհրդանշները:
8. Հայաստանի խորհրդարանի և կառավարության միջոցառումները հայկական զինուժի՝ բանակի ստեղծման գործում:
9. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման ուղղությամբ ընթացած գործընթացները 1918 -1920 թթ.:
10. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական -դիվանագիտական փոխհարարերությունները հարևան և արտասահմանյան երկրների հետ:
11. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջոցառումները քուրք-քարարական խոռվությունների ճնշման ուղղությամբ 1918-1920 թթ. Զանգիբարարում, Բոյուր-Վեդում, Չող-Քասարգեցարում, Կարսի մարզում և հանրապե-

- տուրյան այլ տարածքամասերում:
12. Քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում:
 13. 1920 թ. մայիսյան իրադարձությունները (քաղաքացիական կոհիվները) Հայաստանում, դրանց պատճառները և հետևանքները:
 14. Կրթամշակութային կյանքը Հայաստանի Հանրապետությունում 1918 -1920 թթ.:
 15. Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական փոխառնությունները բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ:
 16. Հայաստանի Հանրապետություն - բոլշևիկյան Ռուսաստան ռազմաքաղաքական առնչությունները 1920-1921 թթ.:
 17. 1918 թ. Վրաց-հայկական պատերազմը և դրա արդյունքները:
 18. Հայկական Լոռին 1918-1920 թթ.:
 19. Արցախը 1918-1920 թթ.: Գոյանարտ Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորման համար:
 20. Լոռու «Չեզոք գոտին» 1920 թ.: Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետության հակահայկական գործողությունները հայկական Լոռու տարածքում:
 21. Սյունիք-Զանգեզուրը 1918-1920 թթ.: Խնդրապաշտպանական կոհիվների կազմակերպումը և պայքարը ՀՀ տարածքային միասնության պահպանման համար:
 22. Գ.Նժդեհի դերը հայկական Սյունիք-Զանգեզուրի պատմաքաղաքական ճակատագրում:
 23. Գ.Նժդեհը որպես ականավոր ազգային-պետական գործիչ:
 24. Հայկական հարցը Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովում: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սլրի պայմանագիրը և նրա միջազգային-քաղաքական նշանակությունը:
 25. Հայաստանի մանդատի խնդիրը: ԱՄՆ-ի և մեծ տերությունների դիրքորոշումը այդ հիմնախնդրում:
 26. Հայ-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում և Շանրի պատվիրակության գործունեությունը:
 27. 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը և նրա նշանակությունը Հայաստանի Հանրապետության համար:

28. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և Հայաստանի նվաճման թուրքական ծրագիրը: Ռազմաքաղաքական հետևանքները:
29. 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի ամոքալի պայմանագիրը և դրա հետևանքները: Առաջին Հանրապետության անկումը:
30. Ռուս-թուրքական բանակցությունները Մոսկվայում և օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը:
31. 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը և դրա ճախողման ռազմաքաղաքական հետևանքները:
32. 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագիրը և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը:
33. Հայ-ռուսական բանակցությունները Երևանում և խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում:
34. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկման պատմաքաղաքական պատճառները, հետևանքները և դասերը:
35. Առաջին Հանրապետության դասերն արդի պետաքաղաքական գործընթացներում:
36. Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920 թվականների պատմության տեսն ու դերը հայոց պետականության զարգացման բազմադարյան գործընթացներում:

ԹՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարանի փոխարեն	3
Սասահին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԿԱՑԱՑՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՍՏ ՊԱՏՄԱՅԱՋԱՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 1918 - 1920 ԹԹ.	
Թեմա առաջին ՍՍԹԻՄՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴ	11
Թեմա երկրորդ 1918 թ. ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՍԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՋԻՆ ՔԱՑԵՐԸ	23
Թեմա երրորդ ՀՀ ՍԱՀՄԱՆԴՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆԱԱԾԱՆՔ, ԴՐՈԾԵ	36
Թեմա չորրորդ 1918 թ. ՎՐԱՅ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	40
Թեմա հինգերորդ ՍՈՑԻԱԼ-ՀԱՅԿԱԶԿԱՆ ԻՐԱՎԱՅԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ: ԳՈՐԾԱՐԱՐ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄՏՎԱՐԱԿԱՆ-ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԾՐՁԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄՆՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ	55
Թեմա վեցերորդ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 1918-1920 ԹԹ.	63
Թեմա յոթերորդ ՀՀ ՆԵՐՁԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՍԱՐՄԻՆՆԵՐԻ, ՄԻԼԵՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂՈՒՄԸ: ՊԱՅՉԱՐ ՆԵՐՁԻՆ ԿԱՐԳ ՈՒ ԿԱՆՈՆԻ, ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՍՏՐ	77
Թեմա ութերորդ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱԿՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ	95

Թեմա իններորդ 1920 թ. ՍՍԹԻՄՅԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԴՐԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏՐ	120
Թեմա տասներորդ ԹՈՒՐՖ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃՆԸՆՄԸ ՀՀ ՏԱՐԱԾՈՒԻՄ	128
Սասահին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԶԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.	
Թեմա առաջին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒ- ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՏԱԶԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՄՆԵՐԻ ՀԵՏ	139
Թեմա երկրորդ ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՍԱՆԱԳԻՐԸ: ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀՀ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐԻ ՀԱՍՏՐ	143
Թեմա երրորդ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈԽՖԱՀ-Ի ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԶԵՎ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ	146
Թեմա չորրորդ ԱՐՑԱՆ-ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ԵՎ ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.	157
Թեմա հինգերորդ 1920 թ. ԹՈՒՐՖ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԱՇԽԱՐՀԱՊԱԶՄԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ	165
Սասահին ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՄԱՑԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ	
Թեմա առաջին ԱՆԵԽԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՍԱՆԱԳԻՐԸ. ՊԱՏՄԱՅԱՋԱՔԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՍՏՐ	184
Թեմա երկրորդ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՍՏԱՅԱԳԻՐԸ: ԽՈՐՀՄԱՑԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	189
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՆՉԱՐԱՐՎՈՂ ՈԽՖԱՀԱՏՆԵՐԻ ԹԵՍՏԻԿԱՆ	195

ՎԱՆԻԿ ՀՐԱՆՏԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
1918 - 1920 ԹԹ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՂՈՎՐԾ

ՎԱՆԻԿ ԳՐԱՆՏՈՎԻՉ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ В
1918 - 1920 ГГ.

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ

VANIK HRANT VIRABYAN

THE REPUBLIC OF ARMENIA, 1918 - 1920

EDUCATIONAL TEXTBOOK

Կազմի վրա օգտագործված է
Երերոյքի Արևմտյան ճակատի լուսանկարը
Խմբագիր՝ Վ. Գ. Թումյան
Սրբագրի՝ Վ. Վ. Դերջյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Խ. Աղովոմցյանի

Ստորագրված է տպագրությամ` 25.08.2011 թ.
Տպագր. 12.75 մամուլ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսիթ:
Պատվեր՝ 48: Տպաքանակ՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն. Երևան, Արավյան 52